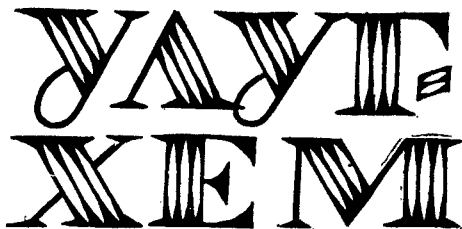

YAYI
XENI

Чечен
чогаал
сеткүүлү
67. 1987

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
Эвилели

Номерде

К. Кудажы. Ленинниң херээ улам-
чылавышаан.

ЛЕНИНГЕ, ОКТЯБРЬГА ИӨРЭЭЛ

*В. Маяковский, В. Тихонов, Лахуги,
Г. Цадаса, П. Бровка, Г. Абашидзе,
А. Токомбаев, С. Данилов.*

РОМАННАР, ТООЖУЛАР,
ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

*М. Кенин-Лопсан, Д. Сарыкай,
К. Маспык-оол, К. Кудажы.*

ШҮЛҮГЛЕЛДЕР, ШҮЛҮКТЕР

*Ю. Кюнзегеш, М. Өлчей-оол, Ч. Куу-
лар, О. Сувакпит, А. Емельянов,
С. Молдурга.*

КИЖИЛЕР, ЧЫЛДАР

Ю. Аранчын. Тыва араттарның баш-
кызы.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ 1987

ББК 83. 3 Ту
У 47

Редакция коллегиязы:

А. А. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА,
Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ (харысалгалыг редактор),
Ө. Ө. СУВАКПИТ, С. С. СУРУҢ-ООЛ, М. А. ХА-
ДАХАНЭ, А. А. ДАРЖАЙ (редактор).

у $\frac{4702580600-67}{133(01)-87}$ 26-87

ББК 83. 3 Ту

© Тываның ном үндүрер чери, 1987.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,

Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы.

ЛЕНИННИҢ ХЕРЭЭ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Тывалар бичии чон. Тываның девискээри улуг эвес. Тываларның эң чаагай аас-кежиин бо — Совет Эвилелиниң хамаатызы. Оон бедик өөрүшкү, хүндүткел, харыысалга чок.

Бичии чон деп билиг үзе шиидип каан хоойлу эвес. Бүгүдө де мындыг домак чурттап чоруур: «Кандыг-даа чон бодунуу-биле улуг». Эки-ле чугаалаан-дыр!

Улуг Октябрының чеден чыл болган төөгүзүнүң бединден мээң тыва чонумнуң эрткен оруун угаанымга чуруурун оралдажып көрейн.

Бүгү төөгү Ленинден эгелээн.

Владимир Ильич тываларны билир чораан. Ол бистиң аас-кеживис-тир.

Ленин дугайында эмге-санчок домактар, чугаалар, тоожу-лалдар, тоолдар бар. Олар чон бүрүзүндө. Тывалар база кымдан-даа тудаван. Шаанда бир тыва арат Саян ажыр мал сүрүп чораш, орукка Ленин башкыны көргөн деп, чамдык кижилер чугаалап турган. Бир өскелери мынча дижир: Саян артынга Улуг-Хемниң эринге аннап чораан тыва кижини Ленин-биле ужурашкан. Шын-дыр, чүүл-бүрү хуулгаазын бодалдар херек. Бо бүгү болза пролетариаттың улуг баштыңчызынга чоннун ханы ынакшылындан үнүп турган.

Тоол-домактар чаагай херек-тир, ынчалза-даа бодум дугайты амыдырал кырынга болган чүүлдерни хүндүлээр мен. Ол мээң хууда хоойлум. Бадыйткал кылдыр төөгүнүң чамдык арынарын ажып көрээлинер.

Он тоску чүс чылдың төөгүзүндө В. И. Ленин Сибирьге шөлүлгеге турган дээрзи бүгүдөге билдингир. Кадыг-берге шылгалдаңың төнмес-батпас үш чылы. «Талыйтыр боданыр!» деп В. И. Ленин катап-катап чугаалап чораан. Ильич Шушенскоеге

шынап-ла талыйтыр боданып, дагландыр бүдүрүп турган. Ылап-ла ынчан Владимир Ильич Россияга ажылчын ангынын революстуг марксисчи партиязын, чаа хевирнин партиязын тургузарынын планын кылган. Ону «Искра» солунну үндөзилээринден эгелээр деп көргөн. Ол чокта бүгү ажылчын шимчээшкенин калбаа-биле организаастаары болдунмас турган.

Ада-чурттун Улуг дайынынын кадыг-дошкун хуннеринде Тывага хөйгө билдингир совет шүлүкчү Степан Щипачев аалдап чораан. Ол Москваже чанып бар чыда, Шушенское суурга кире дүшкен, ооң түңнелинде «Шушенскоеде бажынчыгаш» деп кайгамчык шүлүглелди бижээн. Ында тулдур салган мындыг одуруглар бар:

Лаазы хып, хөлөгези шимчеп орган.
Суурну дүвү сонгага дээр хөөп каапкан.
Ынчалза-даа Ленин ында бодал бодаан
Шушенскоеде черниц өзээ турувукан.

Ам-даа уламчылаал. 1897 чылдың күзүнүнде В. И. Ленин Минусинскиге турда, аңаа Якутиядан политика талазы-биле шөлүттүргөн, эртемден-этнограф, сөөлүнде барып баштынчынын чоок сурукчузу апаар Феликс Яковлевич Кон чедип кээр. Орта Ф. Я. Кон Тываже эртем талазы-биле экспедиция чорудар деп турарынын дугайын Владимир Ильичиге дыңнадыр. В. И. Ленин оргаш: «Этнография дээрге сээң чалгының-дыр. Мен-не Феликс турган болзумза, дораан хирт дээр мен» деп чугаалаан. Владимир Ильичиге изии-биле деткиткен Ф. Я. Кон ол чылдарда ийи катап Тывага чораан.

Ылаптыг революсчу, ёзулуг эртемден Ф. Я. Кон Тываны узун-даа, доора-даа дургаар кезээн — Тожудан Барыын-Хемчикке, Бии-Хемден Тес-Хемге чедип чораан. Тываларнын амыдырал-чуртталгазын өөренип, эт-херекселин чыып, чоннуң аасчогаалын шинчилеп, хөй ажылды ол кылган.

В. И. Ленин биле Ф. Я. Кон ооң соонда мугур он чыл болгаш, Германияда Штутгарт хоорайга катап ужурашканнар. Ынчан орта II Интернационалдың конгресси эртип турган. Оон ажылынга киришкен В. И. Ленин биле Ф. Я. Кон иелээ чангыс поездиге Россияже эепкеннер. Олар шак ынчан орукка Минусинск, Шушенское, шөлүттүргөн революсчулар дугайын, Тыва дугайын чугаалажы бергеннер.

Карактарың талыгырже имирерти көргүлээш, бүгү бодалын чыып келгеш, Владимир Ильич ынчан Ф. Я. Конга мынча дээн:

— Силернин ажылдарыңарнын соонда, силернин материалдарыңарны ажыглавын, чангыс-даа эртемден тывалар дугайында чүнү-даа бижип шыдавас деп бир-ле черде номчаан-дыр

мен. Силер эртемге чугула үлүг-хууну киирген шинчилекчилер-
ниң бирээзи силер.

Баштыңчының тыва улусче ада сагыш-салышкыны чүгле
моон-биле кызыгаарланмас. Чээрби чылдарның эгезинде
РКП(б) Төп Комитеди база В. И. Ленин боду Моолда болгаш
Тывада национал-хосталгалыг демиселди онза сонуургап тур-
ганнар.

Борта В. И. Ленинниң Сибирь шөлүлгезинче база катап
эглип кээли. Ол ырак шагда Сибирьге мындыг чугаа булуң бү-
рүзүнге дыргын турган: «Шуштан дүмбей чер чок. Шуштуң
ындында — Саян сыннары, оран-делегейниң кыдыы, а Саян
сыннарының артында чер-даа чок, кижилер-даа чок». Кажан
Ф. Я. Қон ол дугайын Владимир Ильичиге чугаалаарга, ол
хөглүг аажы-чаңы-биле чаза-ла каттыргаш мынча дээн: «Ол
дээрге, күжүрүм, хаанның чалчаларының мугулай тоолу-дур.
Мен ындыг тоолдарны дыннап мага ханган мен».

Ленинниң идеялары, Октябрьның идеялары мөңгөдө күчү-
лүг, оларның диргизикчи шуурганының адаа-биле, Совет Эви-
лелиниң акы-дунмалышкы улустарының, хамыктың мурнунда
улуг орус улустуң ачы-хавыязында мээң төрөөн Тывам ам
чечектелген социалистиг республика апарган.

Тываларның күзөп чораан күзелин, бодап чораан бодалын
улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оол кончуг-ла шын иле-
реткен:

Хаттыг шуурган, чаңнык-халап тайлып дүжөр,
Хая-даштан, болат-каңдан күштүг чуртум,
Калчаа дайзын дыңнып чадаан Совет чуртум
Хамаатызы болганымга чоргаараар мен.

Бир эвес база-ла В. И. Ленинниң Сибирь шөлүлгезинден
мындыг чүүлдүн дугайын чугаалавайн барзымза, мээң бо оду-
ругларым долу эвес болур ийик. Мен бодаарымга, бо эң чугу-
ла чүүл, ол дугайын амдыызында кым-даа биживээн, ол дуга-
йын амдыгаа дээр кымдан-даа дыңнаваан мен. Чижеглеп
чугаалаарга, бодумнун хууда шинчилелим-дир ийин.

Совет поэзияның, черле ынчаш ниитизи-биле бүгү совет ли-
тератураның баштайгы одуруун кым, кажан бижээнил деп
айтыргыны критиктер болгаш чогаал эртемденнери чүүл-бүрү
тайылбырлап турарлар. Мен болза, ол айтырыгга чаңгыс сөс-
биле харыылаар ийик мен: ол бир дугаар одуругну кым-даа
эвес, Владимир Ильич Ленин бижээн! Бижиир дооста, мээң
ынак Саян сыннарының дугайында!

1897 чылдың ортаа үезинде, Шушенскоеге чедип келген
баштайгы хүннеринде Владимир Ильич төрөлдөргө чагаазын-
га мынча деп бижээн: «Көстүр черде — Саян даглары азы

оларның сүүрлери; чамдыктары мукур ак, ында харның эрири берге-ле турган боор. Ынчап кээрге, уранчыдар болза ужур-ла бар ышкаш, ынчангаш Красноярскиге тургаш-ла мындыг шүлүк чогаадып алганым анаа эвес бооп-тур: «В Шуше, у подножия Саян».

Ильичиниң шүлүүн очулдурбайн, ол хевээр арттырып алдым. Тывалап чугаалаарга: «Шушьта, Саян эдээнде» дээн. Мээң сеткилимге баштыңчының шүлүү орус дылга олчаан чо-руурга тааланчыг-дыр.

Оон ыңай Владимир Ильич кайгамчыктыг биче сеткил-биле мынчаар уламчылаан: «...ынчалза-даа, хомуданчыг, баштайгы одуругдан ыңай чүнү-даа чогаадып шыдавадым!»

Чогаадып шыдаар турган ийик! Бир эвес хостуг үези чет-чир турган болза, Ленин чогаадып шыдаар турган. Ынчан Владимир Ильич чүгле улуг марксисчи теоретик болгаш практик эвес, харын бүгү үелерниң болгаш бүгү улустарның Улуг Шүлүкчүзү турар ийик. Мен бодап көөрүмге, совет литератураның тывылганының болгаш хөгжээниниң чыл санаашкыны шак бо ленинчи одуругдан эгелээн!

Аныяк тыва литература боду база тускай ленинианалыг. Бисте Ленинниң темазынга, Октябрьниң темазынга дегбээн чогаалчы чок. Менде безин мындыг одуруглар бар:

Булут-биле богааланган,
Будук-биле орааттынган
Хардыг баштыг Саян ашкан
Каалама улуг орук —
Орус чоннуң чылыг холу
Олап келген эргим орук.

Шушька турган үезинде
Шуут боду чоруп тургаш,
Ильичивис эге бажын
Изеп берген чаагай орук.
Тыва улус ынчангаштын
Тыны-биле деннээр орук.

Ленинниң оруу кезээде шынныг. Ооң бедиктеринден чүнү-даа көрүп ап болур сен. Чүс-чүс чылдарны өттүр — сонгаар-даа, бурунгаар-даа.

Ада-чурттуң Улуг дайынының соонда Тывага ынчан фронтучу аныяк шүлүкчү Семен Гудзенко кээп чораан. Ол база мурнунда чораан Степан Щипачев, Вадим Кожевников ышкаш, Тыва дугайында чылыг, чырык одуругларны арттырып каан.

Борта бичии лириктиг кирилге кылыпсымза, номчукчу мени буруудады бербес боор деп идегээр мен. Мактанып-даа эвес, бо байырланчыг хүннерде ону сагынмас аргам база чок: мээң ачам ашак фронтуже белек чедирип чорааш, Саян сын-

нарын Степан Щипачев-биле кады ашкан, Шушенскогеа кады чораан; Вадим Кожевников «Дузаламчы» деп сураглыг очеригинге ачамның дугайын база бижээн; Семен Гудзенко ынчан колхоз даргалап турган ачамның дугайында «Колхозта байырлал» деп очеркти «Тувинская правда» солунга парлаткаш барган. Бо бүгү мээң чогаалчы боор салым-чолумга кандыг-бир чаагай салдарны чедирген боор деп амырап санап чоруур мен.

Саянда орук дугайында С. Гудзенко мындыг одуругларны арттырып каан (оларны тыва номчукчуга эң баштай бодум чедирген мен):

Ленин ынчан талыгырже
Имирерти кайгагылааш,
Өөрүшкүлүг келир өйнү
Өттүр көрүп билип турган.

Ядамыккай коштар эвес,
Ярославль чычааннары
Саянда бо орук-биле
Чаржып турар хүннер келир.

Мээң тыва чонумнун төөгүзү чүс-чүс чылдар-биле санаттынар. Тываларны даштындан көөрге уян ышкаш, шынында хая-даштан-даа кадыг чон болдур ийин. Тыва улус кандыг шылгалдаларны тудуп эртпээн дээр! Элдеп-эзин өң-чүзүннүг, чүүл бүрү күчү-шыдалдыг чингис-хааннар, алдын-хааннар, манчы-хааннар ону төрөөн черинден үндүр шаап шыдавааннар. Эжелекчи улуг күрүнелер буступ дүжүп турган, бичии тыва улус шимчевээн. Советтиг апарганда мээң Тывам ам мырыңай кыймыш дивес!

Ынчалза-даа...

Ынчалза-даа эрткен үелерде чамдык «эртемденнер» тываларның өлүп төнерин баш удур азаап турган. Борта эң ылаңгыя 1910 чылда Тывага чораан англи эртемден Д. Каррутерс онза шылгараан. Ол бодунун «Кижичорбаан Монголия» деп номунун «Урянхай край» деп бир дугаар томунга тываларның «чоорту өжүп, төнүп бадарының дугайын» бижээн. Езулуг-ла чулчуруушкун! Мээң баарымда 1964 чылда Москвага үнген «Тываның төөгүзүнүн» ийи тому чыдыр. Бирги томнун 256 дугаар арнын ажып көрээли. Ында кара үжүктөр-биле ак саазында мынча деп бижип каан: «XVIII чүс чылдың төнчүзүндө Тывага 40-50 муң чурттакчылыг 9800 өреге санаттынып турган. 1916 чылдың көргүзүү-биле алырга, ынчан Тываның чурттакчы чону 73 муң кижиче деп тодараттынган...»

Тыва төөгүзүнүн амгы шинчилекчизи Н. А. Сердобов «Тыва нацияның хевирлеттингениниң төөгүзү» деп номунун 289 дугаар арнында мынча дээн: «Чонну көжүрүп сайгарар эргелел чери

XX чүс чылдың эгезинде тываларның ниити санын 56200 кижип деп тодараткан. Ындыг хевир-биле, бисте бар көргүзүглерни алгаш көөрге, тываларның санының кандыг-бир онза кудулааны чок болуп турар болгаш XIX чүс чылдың төнчүзүндө — XX чүс чылдың эгезинде тыва чоннун өлүп төнеринин дугайында айтырыг, бистии-биле алырга, тургустунмас турган». Шын деп чүве ол-дур.

Ажыы-биле чугаалаарга, ынчан-на харлыг баштыг Саян ажыр Россиядан кээп турган чылыг хатты кызы буржуаз угаанныг Каррутерс эскербээн. Россияга 1905 чылдың революциязы ынчан-на төөгүнүн херээ апарган турган. «Бүгү делегей капитализми болгаш 1905 чылдың орус шимчээшкини Азияны туюлунга чедир оттурупкан» деп В. И. Ленин бижээн. Бирги орус революцияның салдары-биле 1911 чылда Кыдатка национал-хосталгалыг революция өөскээн, оң чалбыжы Моолче болгаш Тываже дамчый берген. 150 чылдарның дургузунда төнмес-батпазы-биле торгадып келгеш, 1912 чылда тыва араттар манчыларны бодунун чуртундан үндүр октапкан. Ынчап кээрге, тывалар чүгле мөлдү-калдык, бора-бүдүн чурттап чораан эвес, каржы болгаш кажар дайзын-биле берге, үр, чаныш-сыныш чок демиселди чорудуп келгеннер-дир. Оон-биле кады тывалар боду культуралыг, уран чүүлдүг чорааннар. Мээң чонум кезээде хөгжүмчү диртип келген. Өг бүрүзүнге хөгжүм херексели турган: игил, бызаанчы, дошпулуур, чадаган, хомус, шоор, амырга., Ол дугайын хөй-хөй улуг-биче эртемденнер, аян-чорукчулар бадыткааннар. Тывалар ырлажып, тоолдажып, шыдыраалап, хөөмейлеп чорааннар. Олар өг хер-херекселдерин каастап чуруп, угулзалап даарап чорааннар. Бистин ада-өгбелеривис даш чонуп, мөңгүн-биле херээжен чонну коялап, хола-биле шыдыраа шуткуп, каң-биле хомус соп, аът чарыштырып, мөгө хүрештирип, хөглүг куда дүжүрүп, кумзаттап ырлажып, ажы-төл төрүп чорааннар. Өлүп-төнүп бар чыткан болза, ындыг чүүлдер оларның угаанынга-даа кирбес турган ийик. Ынчалза-даа, чажыргаш чоор, бистер — тывалар — өлүп төнеринин кызыгаарынга чедип келген турган бис дээр ааспырактар база тургулаан харын. Ол дээрге, чонунун төөгүзүн куду көрген, бодунун ат-алдарын өрү көрген чорук-тур. Ындыг байбаакыларга мээң чонум кажан-даа келдерел көргүспес!

Моон-биле чергелештир мээң чонумнун төөгүзүнге кара хүннер турбаан дээр болза, шынга дүүшпейн баар, оон туржук, кара чылдар-даа тургулаан. Манчы дарлалының, феодализмнин үелеринде эрге-медел, бижик-билиг чок чоруктар араттарның эктинден дүшпээн. Ындыг байдалдар чүгле тываларга эвес, хөгжүлдениң баштайгы чадаларында улуг-даа, бичии-даа

улустарга тургулаан. Бо дугайын база-ла Н. А. Сердобов кончуг шын айыткан: «Ындыг-даа болза, тываларның амыдыралче чүткүлү кайгамчык улуг, а орус-тыва харылзаалар аажок быжыг, дүрген сайзырап, бодарап турган, бо бүгү байдал тываларның төөгү талазы-биле шийтпирлиг бурунгаар депшилгезин база оларның бүдүн чон болуп артар чоруун хандырган».

Мен бодум хуумда революция мурнунда эрги Тываның амыдыралын чайырлап чуруур, хөөктүрер бодалдан талыгыр ырак мен. Чеден чылдарның бедиинден эрткен оруувусту ылап черзилеп көөр ужурлуг бис. Эрткен үе дээрге-ле, шуптузу багай, амгы үе дээрге-ле, шуптузу эки деп дорт түңнел кылырга, алыс шынга дүүшпес. Эрткен үеде эки чүүлдер — чаагай чаңчылдар, чырык угааннар, ханы бодалдар, кижизиг сеткилдер чугаа чок бар, база ол ышкаш, амгы үеде четпестерниң чүгле барын эвес, харын хөйүн билир бис. Кижиги бодаарга, социалистиг нийтилелге олар эвээш болгу дег. Бо бүгү-биле чергелештир мындыг чүүлдү үрде-ле чугаалаксаан мен: эрги-даа шагда болза, чамдык кижилерниң тоолдап кааны ышкаш, тывалар кажан-даа хараган карты чиир хире аш-түренги чорбаан. Бо дээрге ёзулуг чогаадып каан «чогаал» ышкакжыл, «чогаал» боорда чонун кочулаан домак-тыр. Анаа көөрге, шаанда тываларга «кыдыг кижиги кыры чиир» азы «кадарып-кадарып кээрге, кадалык кара моюн бээр» деп хорадаан, хомудаан чугаалар турганы шын. Олар чежемейниң-даа сеткилге анчыг болза, оон тодуг-догаа чорук чытталып турары илден.

Бистер чоокта чаа ССРЭ-ниң хөй националдыг акы-дуңмалышкы улустарының найыралдыг өг-бүлезинге Тываның эки тура-биле катгышканының 40 чыл оюн демдегеп эрттирген бис. Совет эрге-чагырганың ол кыска үезиниң дургузунда республиканың үндезин чонунуң саны үш катап өскен. Көшкүн, быдаргай чораан арат чон социалистиг нация апарган. Мээң чонумнуң кадыы экижээн, дурту узаан, деңзизи аартаан, чаражы кедерээн. Ылангыя аныяктарның. Чүнүн-даа мурнунда тыва кыстарның көрүштүү дам барган, оларны карактыг-ла кижиги кайгап, оларга чүректиг-ле кижиги чүдүп эртер апарган.

Чамдык үелерде «урялхай», «сойот» деп терминнерни шын эвес, соора ажыглап турган таварылгалар база тургулаан. «Урялхай» деп сөс анаа-ла «ыяш кижизи», «тайга кижизи» деп очулдуртунар. Моң уламындан шагда Тываны Танды-Тывазы деп адап турган, Танды-Тыва Арат Республика деп ат база оон үнген. Тыва эртемден М. Маннай-оолдуң «Тыва кижиги» деп этнонимниң тывылганы» деп чүүлүнде мынчаар бижип турар: «Бир эвес «тува» — «тыва» — дуба деп этнонимниң утказын сайгарып көөр чүве болза, «тува» база «йыш» (амгы тыва дыл-

да «ыяш» — тайылбыр мээни — К. К.) деп сөстөр кайы-бир шагда дөзү чангыс турган болгаш «тайга», «арыг», «арга шыпкан даглар» деп чангыс билигни тодараткан деп, Г. В. Ксенофоновтуң бодалынга эртемденнерниң хөй кезии каттыжып турар. Оонуу-биле алырга, «тыва кижии» деп ат, «тыва кисите» дээн якут ат ышкаш, «даг кижизи» кылдыр билдинип турар». А «сойот» деп терминни алгаш көөрге, ат анаа-ла «саян», «соян» деп этнонимнерден үнген болуп турар. «Соян» деп сөстү моол дылдың хөйүнү санынга «сойот» дээр.

Шаг-шаанда тываларның ат-сывының дугайында элдеп-эзин даап бодаашкынар турза-даа, оларның дайынчы эр-соруун, хей-аъдын бүгүдө билир турган. Эрээн-шокар өң-чүзүннүт, эмге-тикчок даштыкы эжелекчилер, алдын-хааннар, богда-кегээннер тываларның шак ындыг эр-соруун, эрес-дидимин өске чоннарга удур үптөкчи дайыннарга ажыглап, чыдаларынга шиштер, согунарнынга молдуруктар кылып чорааннар.

Ортаакы чүс чылдарда тываларның бурунгулары дыка делгем девискээрлерге көжүп чорааннар: мурнуу чүкче — Моолда Кобдо хоорай чедир, чөөн чүкче — Иркутск хоорай чедир, соңгу чүкче — Омск, Тюмень хоорайлар чедир. Ынчангаш ол черлерде Иркутск, Байкал (Бай-Хөл), Тюмень, Надым, Уренгой дээн ышкаш аттарның чыдып калганы таварылга эвес.

Чижек кылдыр билдингир совет чогаалчы В. Чивилихинниң «Сактыышкын» деп романындан мындыг одуругларны кириктирсең тур мен: «Чингис-хаан олардан (тодаргайлаарга, урянхайлардан — К. К.) эң шилиндек шериглерин чыып ап турган... — деп, Г. Е. Грумм-Гржимайлоңуң «Иштики Моол болгаш Урянхай край» аттыг улуг ажылындан билип алыр бис». Кол өзээ урянхайлардан тургустунган 6 муң кижилиг ол түмөн-шеригни өргээ чанынга тудуп турган болгаш чүгле онза бергедей берген таварылгаларда тулчуушкунче кирип турган. Ону урянхай Субудай маадыр баштаан, сөөлүндө ооң орнунга оглу Урянктай (чонунуң ады-биле адап каан) келген.

Чингис-хаанның аг-шериглериниң аразына урянхайлар улуг чер ээлевейн турган. Ынчалза-даа олар, үстүндө демдеглээнивис ышкаш, дайынчы эр-соруун кезээде оскунмайн чорааннар. Ады өлүрүнүң орнунга боду өлгени дээр дижирлер. Ындыг таварылгада боттарының хылыштарынче боттары шуражы бээр чорааннар.

Хылыш чеже-даа чидиг болза, урянхайлар дайынчы эр-сорукуту бир дугаар черге тудуп турганнар. Ынчангаш тулчуушкунче кирерде, аъттарның киштээни-биле, оларның даваннарының даажы-биле холушкан «У-р-ра-а-гх!» деп бурунгу кайгамчык кыйгызын аксындан дүжүрбес. Ол чүл дээрге, «урянхайлар,

бурунгаар» дээн чижектиг. Амгы дайынчы «ура» урянхайларның ол кыйгызындан укталып үнген. Оон «уразить», ударить» деп орус сөстөр база укталып үнгенин «Амгы улуг орус дылдың тайылбырлыг словарының» автору В. Даль бадыткап турар. Чингис-хаанның болгаш ооң салгакчыларының хоозуралдыг дайыннарынга урянхайларның киржилгези оларның амыдырал-чуртталгазынга хоралыг салдарны чедирип турганы маргыш чок. Ылаңгыя эр улустуң эң шилгедек кезии төрөөн черлерин каггаш чораан, ажил-агый хоозураан. Дыка хөй урянхайлар дайын шөлүнгө кырлып калган, өске черлерге арткылап калган, өске чоннар-биле холушкан, ооң уламындан урянхайларның баш саны кызырылган.

Ынчап кээрге, мээң чонумнун ёзулуг төөгүзүн хоозуралдыг дайыннар эвес, интернационализмниң арны, бүгү улустар-биле, хамыктың мурнунда улуг орус улус-биле, Россия-биле найырал тодарадып турар. Орус-тыва харылзаалар XVII чүс чылда тыптып эгелээн деп, бижимел барымдаалардан билир бис. Ынчалза-даа орус болгаш тыва кижилерниң акы-дунмалышкы харылзааларының хуусаазын үзе доктаадыры берге, чүгө дээрге олар шаг-шаандан туруп келген. «Орус тараачын чон Тывага күш-ажылдын, эң ылаңгыя чер ажылының чаа бедик аргаларын эккелген» деп, Тываның төөгүзүндөн номчуур бис.

«Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас» деп тыва үлегер чугаа бар. Ооң алыс утказы диалектикада үскен.

Бүгү херек Ленинден, Октябрьдан эгелээн. 1917 чыл! Кижини төрөлгетениң төөгүзүндө чаа үениң — социализмниң, улам тодарадырга, коммунизмниң эжии ажыттылган. Оон бээр анаа-ла салдаашкынның эвес, чидиг демиселдин чеден чылдары эрткен: октябрь эргилдези, хамааты дайыны, буураан ажил-агый, баштайгы беш чылдар, индустриализация, коллективизация, культура революциясы, Ада-чурттуң Улуг дайыны, катап тургузуушкун, кур чер, БАМ, эде тургустунуушкун... Бистер олбук чадып каан ак оруктап чорбаан бис, хөнек кустаптап алгаш, хөлөгеге шай аартап орбаан бис. Ынчангаш бисте тиелелгелер-даа, чазыглар-даа турган, оон туржук, чаңгыс черге таптаашкынга безин таварышкан бис. Бистер, совет кижилер, чайгылыш чок ленинчилер бис, ынчангаш чазыгларга, Улуг-Хемниң чыварынга ышкаш, улам угаан кирип турган бис. Совет улус бодунун күрүнезиниң чеден чыл болур бедиинче үнүп оргаш, эде тургустунуушкуннун болгаш дүргедээшкынниң оруун шилип алган. Ону амыдырал боду айтып берген, үе негей берген. Коммунистер ону эскерип каан, чон ону деткээн, буганың мыйызындан, балыктың танаандан сегирип алган.

Эде тургустунуушкун — ангы хувискаал эвес, ол дээрге

Улуг Октябрынң социалистиг революциязының дорт уламчы-зы-дыр. Мында коммунистерниң ачы-дузазы чүл дээрге, нийти-лелдиң барымдаалыг хоойлуларын чогуур үезинде билгеш, ажыткаш, оларны нийтилелдиң бодунуң херектеринге дүүштүр ажыглааны болур. Ам ону амыдыралга боттандыраы бүгү партияның, бүгү чоннуң херээ апарган.

Совет күрүне турар бе, турбас бе, совет чон чурттаар бе, чурттавас бе деп айтырыгны шийтирилээн шылгалда — Ада-чурттун Улуг дайынынга тыва эки турачыларның киришкени, аңаа бистиң эң эки оолдар, кыстарывыстың ыдыктыг ханын төккени, амы-тынын бергени совет болгаш тыва улустарның найыралының эң дээди чадазы болган. Оон бедик шыпшык чок, оон ыңай үнер чер чок. 1944 чылдың октябрьда мээң Тывам Со-веттиг апарган!

Ол чырык болгаш байырлалдыг хүннерден бээр 40 чыл би-чин-ле ашкан. Кижиги төрөлгетенниң узун төөгүзүнүң ыя ол хен-зиг кезиинде мээң Тывам таныттымас кылдыр сайзыраан. Мээң чонумнуң совет үезиниң эң кол түңнели болза, көшкүн чораан Тываның болбаазын үлетпүрлүг болгаш механизастат-тынган улуг көдээ ажыл-агыйлыг, национал хевирлиг болгаш социалистиг уткалыг бедик культурулуг аграр-индустриялыг республика кылдыр хуула бергени болур.

Чоокта чаа-ла бежен чылдарның эгезинде дээди эртемниг кижилерни салаа басып санаар турдувус — Хойлакаа башкы, Сүгдерек башкы, Уряков башкы... Ам районнарда, Кызылда ортумак өөредилге черлерин безин санаваска, бисте херек кы-рында үш институт ажылдап турар. Эртем кандидаттары энде-рик, докторлар безин бар апарган. Олар мээң үе-чергелерим Шулуу Сат, Юрий Аранчын болгаш өскелер-даа-дыр. Бөдүүн араттарның оолдары Алексей Чыргал-оол биле Владимир Ос-кал-оол ССРЭ-ниң улустуң артистери апарган. Амгы тыва дылдың фондузунда «оскал-оолдар» деп чаа сөс база тыпты берген, хоочун артистиң чонга ат-сураа ол хире тараан-дыр. РСФСР-ниң улустуң артизи Максим Мунзукту бүгү делегей билир дизе, ында кандыг-даа хөөредиг чок. Ону чамдыкта шуут-ла Дерсу Узала дег адаар бис. Россия Федерациянын улустуң артистери Кара-кыс Мунзуктун, Хүргүлек Конгарнын, мээң чаңгысклассчым чораан Борис Бады-Сагаанның сураа чонда тараан. Тыва Микеланджело (Италияга чоруп тургаш, аңаа деңнээн мен) Монгуш Черзиниң, Хертек Тойбухаанын, Раиса Аракчаанын чонар-даштан кылган ажылдары ораннарны эргээн. Бистиң уран чурулгавыстың эгелекчилери Сергей Лан-зынын, Всеволод Тас-оолдун ажылдарын чурттун хөй-хөй дел-гелгелеринден, музейлеринден көрүп болур.

Тыва культураның эрткен оруктарын көрүп тургаш, мындыг чүүлдү уттур болза, окта шын эвес болур ийик. Бистиң национал культуравыстың чедишкиннеринче интернационализмниң шилин өттүр көөр ужурлуг бис. Тыва литератураның, уран чүүлдүң болгаш эртемниң сайзыралынга боттарының улуг үлүүн кириген Александр Пальмбах, Владимир Неделяев, Василий Демин, Степан Феоктистов, Владимир Ермолаев, Василий Безъязыков, Иван Исполнев, Алексей Аксенов, Анатолий Шатин, Ростислав Меркулович, Сергей Булатов, Сергей Майер, Иван Забродин, Леонид Шевчук, Сергей Қайдан, Леонид Израйлевич болгаш өске-даа интернационалистерни хүндүлээр болгаш утпас хүлээлгелиг бис.

Меңээ, чогаалчы кижиге, литература эн чоок, эргим болгаш билдингир. Тываның чогаалчылар организациязын тургузарынга бистиң культуравыстың үндезилекчилеринден ангыда, совет чогаалчыларының дорт киржилгезин бөгүн улуг өөрүшкүбиле демдегледип турар бис. Олар дээрге хамыктың мурнунда Степан Щипачев, Николай Тихонов, Вадим Кожевников, Семен Гудзенко болгаш өскелер-даа-дыр. 1942 чылдан — Тываның чогаалчылар организациязының тургустунганындан бээр бистин эвилел сан-даа, шынар-даа талазы-биле өскен. Ам ооң хүрээленинде 16 кежигүн санаттынып турар, олардан 14 кижин СЭКП кежигүнү. Бо дээрге бистиң чоргааралывыс, политиктиг арын-нүүрүвүс-түр. Бисте чүс хире аныяк болгаш эгелеп чоруур литераторлар бар. Сөөлгү чылдарда үш кижин Москвада А. М. Горький аттыг литература институтун дооскан — Елена Бады-Мөңгө, Чечен Ирбижей, Кара-оол Натпий-оол. Ам ында сес кижин өөренип турар.

Амгы үеде тыва чогаалчыларының шиңгээдип албаан жанры барык чок болуп турар. Ооң кадындан тыва чечен чогаалдың үндезилекчилеринден ам-даа өөренимшаан болгаш моон сонгаар-даа өөренип бис. С. Токаның уран ажылының амыдыралчызы болгаш делгеми, С. Сарыг-оолдун чогаалдарының улусчузу болгаш хөгжүмнүү, С. Пюрбюнүн шүлүктеринин үлегерлиги болгаш туруштуу, О. Саган-оолдун романнарының чурумалдыгы болгаш көрүштүү, Б. Хөвөнмейниң чугааларының кысказы болгаш ишкири, В. Эренчиннин одуругларының чииги болгаш уяны, В. Көк-оолдун шиилеринин солуну болгаш сорунзалыгы, Л. Чадамбаның номнарының чаптанчыгы болгаш хөглүү биске үнелиг.

Бүгү улуг совет литератураның бичии отряды — тыва литература ханы интернационалчы организация. Бистиң-биле кады орус эштеривис Светлана Козлова, Анатолий Емельянов, бурят омактыг Мария Хадаханэ ажылдап турар. Бистиң республика-

ның номчукчулары Н. Сердобовтун, М. Пахомовтун, В. Тимофеевтин, Е. Антуфьевтин, Ю. Вотяковтун, В. Бузыкаевтин, М. Татаринцеваның болгаш өскелерниң-даа чогаалдарын бир дөмей сонuurгап турарлар.

Тыва литература — ёзулуг бышкан чечен чогаал, ол кожазында хакастарның, алтайларның, буряттарның литератураларындан бичии-даа чыдып калбаан, харын акы-дунмалышкы ол литературалар-биле харылзашкаш, улам байып, хөгжүп, мандып турар. Ам тыва литератураның хүрээлецинде С. Сүрүң-оол, М. Кенин-Лопсан, О. Сувакпит, Ю. Кюнзегеш, Е. Танова, А. Қалзаң, М. Өлчей-оол, Д. Сарыкай, В. Монгуш, Ч. Куулар, В. Серен-оол, А. Даржай ышкаш мергежилдиг чогаалчылар, шүлүкчүлөр, драматургтар, критиктер ажылдап турар.

Совет ниитилелде болуп турар өскерилгелер-биле чергелештир тыва чогаалчылар организациясында эде тургузуушкунун шүшпең чоруп турарын көөр тайбың аргавыс чок. Тыва чогаалчылар аныак ажылчын ангының, көдээ ажыл-ишчилерниң, күш-ажылчы интеллигенцияның амыдыралынче ханылап кирбейн турары билдингир. Эрги ёзу-биле ажылдап, чаа аргаларны, хевирлерни, хемчээлдерни дилевейн турар бис.

Литературада болгаш критикада улуг четпестерниң турганын XXVII партийжи съезд дорту-биле, эрге-дужаал барымдаалавайн, шыңгы айыткан. Литератураның болгаш уран чүүлдүн партийжизи, чончузу, социалистиг реализм деп билиглер кудулаан, удуртукчу, лауреат демдектерлиг, алдын сылдыстарлыг чогаалчылар критикадан дашкаарлаан турган.

Бисте база ындыг четпестер хөй. Шүгүмчүлөлге хөңнү чок, чүгле мактадырынга ынак, бодун көдүрер, атың улуунче чүткүүр эштер бисте база чок эвес.

Сөөлгү үеде чогаал ажылын чиик көөр чорук база тыпты берген. Ылангыя чамдык эштер пенсияже үнген дораан чогаал бижиир мен дээр хөөннер бар апарган. Ындыг белен чүве кайда боор, чогаал бижири дег берге ажыл чок дээрзин оларның кызыл арнынга чугаалаар үе келген. Бодувустун чонувус-биле, бистин кайгамчык, катаптанмас улуг үевис-биле денге базар төлээде, бистер, чогаалчылар, эрте-дээрэ эде-хере тырттынар, эде тургустунар уjurлуг бис.

Бүгү херек Ленинден, Октябрьдан эгелээн. Мээн чонум — бичии тыва чонум бүгү совет улус-биле кады чоруп орар. Ленинниң эгелээн, Октябрының эгелээн херээ үргүлчүлевишаан. Ол дээрге бо хүнгү революсчу эде тургустунуушкун-дур. Аңаа тыва чогаалчылар төлептиг үлүүн киирерлер.

Ленинниң херээ уламчылавышаан!

Ленинге, Октябрьга йөрээл

Владимир МАЯКОВСКИЙ

ЭШ ЛЕНИН-БИЛЕ ЧУГАА

Өй чок көвей болушкуннуг,
Карангылап, чымыштыг хүн
орай дүжүп
Өрээлде бис чоорту ашты.
нелээ бис:
Ханада аскан Ленин биле мен —
фото-чурук
Аксын ашкан, Ленин ол.
изиг-түлүк
Азыг салы илеткеп тур.
сирбейгилеп
Хавак дүүлген, үне берген,
сыгылчаанда
Кайгамчыктыг дээди чөп,
улулг бодам
Кадыр чаагай хаваанда илден оон шак ол
Ол-ла индир шиңгээттинген.
баары-биле
ортулук тук...

Оът дег хөй хөл...
муң-муң кижиги
эртип тур боор.

Стулумдан
туруп келдим,
караам чырык —

Уткуй бодап
айыткаксаам
кээп турду!

«Ажыл-херээм
ужун эвес,
а сеткилимден

Айыткап тур мен,
эш Ленин.

Алызынга
чедирер дээн,
кыла берген ажылывыс —

Азаныг хөй ажыл-дыр бо,
эш Ленин.

Көңгүс чокту
өөрөттөвис,
хөпкөрдөвис.

Хөмүр,
демир үлөтпүрү
калбарып тур.

Ооң-биле
чөргөлөштир чүзүн-баазын

Ойлук чоктар,
шаар-боклар эмге-тикчок,

Сени чок дээш
топчок барган
амытаннар
мында долу.

Сегиржип ап,
кыргыз дээштиң
шаг-даа төнөр.

Ат чок,
сын чок
аай, бир хөп

Арын-нүүрлөр
бүдүн дизиг
шөйлүп туру.

Демдек болгаш
 демир-үжүк
 хөрээн каастан
 Ажыл чылзыр
 дүжүметтер,
 Арагачы,
 дерзии,
 чашпаа,
 хопчу кулугурлар
 Денди чоргаар
 хертеңнежил
 базып турлар.
 Оларны бис
 дөгerezин
 томаартыр бис.
 Ону бүрүн
 күүседире хөлчок берге.
 Ыжы бурлаан
 фабрика, заводтарга,
 Хар-хөр шыпкан
 ангыстарга
 Ынак башкы
 силер-биле
 кады бодап,
 Кады тиилеп,
 чурттап чор бис,
 эш Ленин!».
 Өй чок көвей болуушкуннуг,
 чымыштыг хүн
 Қараңгылап,
 орай дүжүп
 чоорту ашты.
 Өрээлде бис
 иелээ бис:
 Ленин биле мен —
 Ханада аскан
 фото-чурук
 Ленин ол.

1929

ЛЕНИН

Лениннин чуруктарын санап четпес.
Олар — мында, олар — дүгдө, талыгырда:
Изиг четпес доштуг черде, тайгаларда,
Оду чайнаан хоорайларда, кыштагларда.

Далайларны эргип каапкан корабльде,
Дайынчының холдарында, заводта.
Ооң чуруу Тиилелгениң туктарында,
Октаргайже Береговой ап-даа чораан.

Амыдырал-чуртталга дээш, эки чүүл дээш,
Амытан чон ынакшылы калбарбышаан.
Ленинни танывайн баар ындыг чонну
Изиг, соок-даа ораннарда дилээш тыппас.

Делегейнин келир өйү хостуг кылдыр
Көзүлзүн дээш, көжегени Ленин көдүргөн,
Делегейнин диптеринден Ленинге
Көвей чоннар байыр сөглөп, өөрүп ханмас.

Алдар-атка кирип чораан кижилерден
Аңаа кым-даа деннежир дээр ужур турбас,
Ленин ам-даа кымдан дириг, мөңгө чурттаар,
Ооң херзэн хемчээвидер хемчээл турбас.

Ооң боду — черде арткан чаңгыс салгал,
Салгал бүрү эртер оруун Ленин-биле чурттап эртер,
Олар-биле Ленин ыяап ужуражыр,
Салгал бүрү Ленин-биле кады чурттаар.

ЛАХУТИ,

таджик шүлүкчү

* * *

Качыгдалга, мунгаралга түрөп чораан боттарывыс
ам-на келгеш, өөрүп чоруур болдувус.
Караңгыга азып чораан боттарывыс чырык көрүп,
ам-на келгеш, шынны ылап тыптывыс.

Эмирлерниң аспаан орта, шейхтерниң четкизинге
хавыктаткан боттарывыс
Ам-на келгеш, хостуг болган чуртвуска хостуг чурттап,
шынны ам-на биле бердивис.
Албадалга ал-шаг төнүп, сагыш-сеткил саргып-аарып,
кырыгыже чурттадывыс.
Октябрь келген. Чүректер-даа омакталып аныяксаан,
шынны ам-на тыва бердивис,
Дүлейерген, согурарган кулдар чораан боттарывыс
ыт-дааш чок чурттап чордувус,
Ам-на келгеш, чугаа үнүп, карак-кулак ажыттынды,
шынны ам-на көре бердивис.
Дүмбей тамы — бүдүүлүккө дыка үрде өлүр чыгы
хилинчекке чурттап келдивис,
Ам-на келгеш, эртемниг бооп, тынныг артып,
шынны ам-на көре бердивис.
Чуртту баштаар эргевисти казыттырган боттарывыс
шынны ам-на ылап тыптывыс.
Дүжүметке, лама, хамга «ынчанма» деп, ынча чылда
сөглээринден коргар турдувус,
Ажылчы чон ажы-төлү Ленинниң оруу-биле
эптиг-демниг чоруп ор бис,
Чуртталганы чаартыр деп даңгыраавыс берип каан бис,
шынны ам-на ылап тыптывыс.

Гамзат ЦАДАСА,

авар шүлүкчү

ТАЙБЫҢ КҮШТҮГ

Чеден харны ажыр баскан кырган-дыр мен.
Ынчалза-даа ийи катап төрүттүндүм.
Ыы-сыылыг бурун шагны чурттап эрткеш,
Челээш тырткан чуртталганың чырыын көрдүм.

Кара бажым көгергиже чоннуң ижин
Кадыг, чиигин — кандызын-даа кылып чордум.
Ынчангаштың кара, акты — эки, бакты
Ылгап билир, кымнардан-даа айтырбас мен.

Харым дөгүп чурттап келген назынымда
Кадыг, чымчак... кандыг-даа сөс дыннап чордум.
Большевиктер: «Тайбың дээш!» деп кыйгы салган,
Бо сөс-биле чырык орук изээн-дир бис.

Тайбың! Ол сөсте Акы-дунма, Хосталга,
Тамчык чыргал, байлакшыл-даа тутчуп синген.
Дидимнерниң чаңгыс эвин донаштырган,
Диптер санай оон артык күштүг сөс чок!

Өштүг кара, өлүм хайы — «Дайын» деп сөс.
Ажыг-шүжүг, түрег-хинчек ында тудуш,
Өскүс чаштың, дулгуяктың ызы ында,
Аңаа удур каргыш-килең салгал дамчаан.

Оолдарны дайын төрүп бербес чүве,
Оолдарны дайын харын сыырап бук.
«Чилби дайзын кажанда-даа ханга пөкпес»,
Чиге сөглээн чоннуң мерген сөзү ол-дур.

Дошкун, каржы үзер буга мыйыстарын
Докулчайтыр кезип октаар — чаңчыл ындыг.
Дайзынывыс мыйыстары база бар-дыр,
Дагестанның чаңчылы дег, ынчаптар бис!

Дагестанда ызырар ыт шупту бектиг,
Дааштыг демир илчирбеде турар ийин.
Чаа-дайын кыпсырларны боой тудар,
Шак-ла ындыг илчирбелер биске херек.

Өңүктерим! Эртем-билиг, ажыл-иш-даа
Өргээвиске өзүп мандып чечектелзин!
Кадыр, маска сиилбиң каан кызыл тук-даа
Хаяаландыр кырывыска чалгып турзун!

«Тайбың чолдан чарлыңар!» деп, кыйгы салып,
Дайзын бисти албадап-ла келген дижик.
Ха-дунма — чаңгыс аалдың кижилери,
Кандыг янзы хөделир бис, өңүктерим?

Чаа-дайын диргеп кээрге, хая көрнү бээр бис бе?
Чалданыш чок согуг бээр бис, сорук күштүг!
Дүжүп бээр бе? Угаан-кут чок дезиптер бе?
Түрлүг тутчур, хайзы баспас чаңчылдыг бис!

Қалбак-делгем Төрээн чурт дээш, сыныш чок бис,
Қан дег быжыг шивээ болуп туруптар бис!
Дайын-чаадан тайбың күжү артык-тыр деп,
Дайзыннар совет чондан көрзүн, билзин!

Петрусь БРОВКА,
белорус шүлүкчү

КЫЗЫЛ ӨҢГЕ ЫНАК МЕН

Шупту өңнер аразындан
Чуртталгамда Кызыл өңнү —
Чүгле ону байырлал деп
Чүрээм ынчаар хүлээп алган.
Аккан хан-даа, тугувус-даа
Аңаа харын дөмей ийик.
Ашкан хүннү, дүшкен часты
Аңаа чонум дөмейлей бээр.
Революсчу дөжү, маска
Изий бээрге база ындыг.
Аш, хинчектен делегейни
Аштай шааптар күчү-дүр ол!
Кызылдар деп биче шаамдан,
Қымнарыл ол, билир чордум.
Тулчуушкуннар түлүк турда,
Тук-ла бисти сорук киирер.
Актар ынчан «кызылдардан»
Арлып ырап дезиптерлер.
Таан-даа ынак кызыл өңүм
Дайзыннарны аймаарадыр.
Сылдыс шолбан караа безин
Чырый бээрге, кызыл ийик.
Октябрьның, Майның бирниц
Онмас кызыл өңнери-даа
Сагыш-сеткил килеңиниң
Чалбыыжы бооп артып калыр.
Чыскаалганнар кырын орта
Чындыннадыр чалгып чоруур —
Эки-бакты көрүп келген
Эң-не ынак тугувус ол!

Алдарывыс өңү безин
Алызындан уктуг чүве:
Комсомол-даа, пионер-даа
Кожа-кады чоруп чоруур.
Кызыл тыным, салым-чолум
«Кызыл» деп-ле сөсте тудуш.
Ынчангаштын шак ол өңге
Ынак болгаш чоргаар-дыр мен!

Майя РУМЯНЦЕВА

ЛЕНИН ШӨЛҮНГЕ

Бөргүн туткан,
Бөөлдээш хевээр
Чыыштыг шөлдү
Чырыда аарак,
Ленин бо-ла көстүп келир,
Империя
буурап дүжер.
Каргыс төре
Хадый берген
Куш чүү дег,
Кулуксаан тур.
...Кошкан үш аът
чуузалаан
Кожай күжүр
Хонуун кыспаан
хуюк дойга
Сүнезини
куураннаан дег,
Хочуңайнып
ырап бар чор.
Шуурганның эзиминден
Фабрикант ээдерээн,
Шулу шуру агайы-даа
Падын барап ырбап дескен.
Каргыс төре
Хадып турда,
Хаан кайда
Хаан боорул.

Хамык эрге
Халашкан-дыр.
Империя
Изиг-изиг
Силгишишкинге
 таварышкан.
Изиг тынын оочулап
Сири-кавы девидеп тур.
Ильич ам
Хайым чонну
Хаара туткан.
Қаргыс төре
Хамык аарыын
Хачылаан дег,
Хамыкты ол
Хайындырган.
...Сеңээ ол дээш
Сеткилдерниң үнүн кадып,
Ыдык мөңге
 тураскаалды
Ырак-чоокка тургустувус.
Ыры-хөгжүм,
 кызыл туктар
Ында ам-даа
 чалгывышаан.
Шөлдер долган
 шуулган үнү —
Сөглөп ханмас симфония.
Кымга-даа бол, элдеп чүве,
Гранит-даа хоомай ышкаш.
Шишпи-шишпи салыр сөзүң,
Шиитпирлиг базымнарын,
Имирээрткен карактарын,
Имистелбес мерген дүрзүн
Бууарган шөлдер кежир
Мурнумга бо көстүп келир.
Кижилерниң
 чолун харааш,
Хилинчекти
 чүктеп чордун.
Шөлүлгеге,
 сүрүүшкүңге
Шөлээн үе
 көрбейн чордун.

...Аткан октун
кара когу
Аарышкылыг эвес боор бе,
Түмен чоннуң кежиин бодааш,
Түрээниң-даа уттупкан сен.
Бөргүн туткан,
Бөөлдээш хевээр
Хатче удур
Харап тур сен.
Башкывыстың
Баарын чылдып,
Тонун өөктөп
берзимзе деп
Тоолум ыдып орап-дыр мен.

Григол АБАШИДЗЕ,

грузин шүлүкчү

АДА-ЧУРТКА СӨС

Совет чонум! Арыг-шынчы үнүм-биле
Човаг билбес ажыл-ижиң алгап, ырлап,
Ада-чуртка аймак улус Эвилелин
Алдаржыдып мактап чор мен.

Улуг бүле аразыңга катчып киргеш,
Уран ыры болу берген Грузиям,
Кааң чай дег сайзыралы, чечектелиң
Хамык өөрүм ачызы деп бодап чор мен.

Мирсаид МИРШАКАР,

таджик шүлүкчү

СУУРУМ КИЖИЗИ

Айдың чырык херел чашкан
Айның чырыы ында-ла каар,
Соңгалардан кежээ отгар
Соңнуг-мурнуг чырып келир.

Бөмбүрзектин өзээ кылдыр
Суурумну санап чордум.
Бөдүүн, шынчы сеткил-биле
Суурумга өзүп келдим.

Ленинни көрбээним шын,
Ынчалза-даа Ленинни
Ынак суурум кижизи деп
Ылап өөрүп бодап чор мен.

Богдан ИСТРУ,

молдав шүлүкчү

СӨҢНӨП ЧОР МЕН

Сайзыралдың ыры-шоору
Саң дорт дээрже үнүп турда,
Акы-дунма улустарым
Аңаа харыы тудуп турлар.

Хөйнүң ыры сеткилимге
Хөрлээ болуп чыглы бергеш,
Эргим төрөөн Ада-чуртум
Эргий ужуп чоруп турлар.

Чечектелген Төрөөн чуртка
Четтиргеним илередип,
Ынакшылым дээдизин
Ырга бижип сөннөп чор мен.

Семен ДАНИЛОВ,

якут шүлүкчү

ОРУС ДЫЛЫМ

Орус чоннун эртинези —
Уран дылга ынак-тыр мен.
Анай чаштан якут дылга
Авамга дег чаңчыккан мен.

Ынчалзажок, өңнүктерим,
Ырлар бижип олурумда,
Бодум дылым байлак-даа бол,
Бодалдарга чедишпейн баар.

Алызындан төрөлдөшкөн
Акы-дунма хамык улус
Орус дылдың ачызында
Очулга чок билчип турлар.

Эртемнерже дүлгүүр менде —
Эргим черни таныырым шын.
Чүгө дизе, орус дылды
Шүлүк ышкаш билир-дир мен.

Орус дылды билир болган
Ораннарга торулбас мен.
Хөглүг куба, негр, француз
Хөөрежир өңнүктерим.

Кызыл тугун долганыпкан,
Кылыр ишке чаяттыңган,
Улустары чаңгыс эптиг
Улуг чурттуң ээлери бис.

Амыдыралда орус дылым
Айдың черни эргий ушкан.
Бөмбүрзекте хамык улус
Бөгүн Ленинни дыннап туру.

Аалы ТОКОМБАЕВ,

кыргыз шүлүкчү

ЛЕНИННИҢ ЧУРУУ

Ленинниң чуруундува бо-ла көөр мен.
Идегелим харызы ында доңнаттыңган.
Хензиг-даа бол, Ленинге дөмей болур
Кеди күзел — мээң чүглүг чалгыным ол.

Ачылыг ооң чуруун аспаан хензиг булун
Ада-чуртту эргизе-даа тывылбас боор.

Диптер сана ооң чуруу тарай берген.
Дириг ышкаш кижилерни хей-аът киирген.

Улустарның маадырлыг ажыл-ижин,
Уругларның кежик-чолдуг чуртталгазын
Хайыралдыг Ильичивис кезээ шагда
Караа-биле көрүп орган ышкаш болур.

Улус чон дег өлүм билбес Дээди башкы
Узун оруум Сылдызы бооп чырып чору.
Ооң боду партияда, төрөл чонда,
Оңмас иште кезээ мөңгө чурттап чору.

Алитет НЕМТУШКИН,

эвенк шүлүкчү

КЫРГАН ХУКОЧАРНЫҢ ЫРЫЗЫ

Чүнү ырлап турарын ол, кырган Хукочар?
Чүмү-биле орус дылга сөглөп берем,
Ырда кирген эргим атты дыңнаарымга,
Ыржым эзим, Тунгуска-даа көстүп кээр-дир.

— Ийс, сээңии шын-дыр, оглум, ырымда
Ильичини алгап, мактап ораарым бо.
Харлыг черге ооң канчаар келгенин-даа,
Хары черге ооң ынаан ырлап ор мен.

Чадырларга кире дүшкеш, менди солчур,
Чаштар көргөш, эргеледир, хүлүмзүрүүр.
Эвенкиге дөмейлежип болур кижини
Эктингге боо чүктеп алгаш чоруп турган.

Кижилернин айтыры-ла көвей турган:
Хилис чугаа үндүрбейн хары берип,
Эргижирээн чадырындан үнө чүткүүр
Энерелдиг орукту ол айтып берген.

Улуг Ленин чадырларны эргип, кезип,
Улустарга орук айтып турган дээрзин
Кым-на бир эш бүзүревес хире болза,
Кырган Хукочар чүнүн-биле шынзыдар сен?

— Чонум чыгган ырларынга бүзүрээр мен.
Чогум ында Ленинни чуруп кагган.
Қырган салгал «кызыл-дустап» аъттанза-даа,
Хып дээн чалыы назылыглар солуп алыр.

Чүс-чүс чылдар дургузунда Ленин башкы
Чүректерге чаңгыланыр ыры болур.
Эргим чоннуң өгбе ыры чечектелир,
Эвенкия ырын утпас, бүзүрээр мен!

Романнар, тоожулар, чечен чугаалар

Монгуш **КЕНИН-ЛОПСАН**

АЛДЫН ЧҮРЕК

(Романдан эгелер)

Час дүжүп келген.

Дембилдей башкы Хову-Аксы суурдан чедип келгеш, эки болгаш багай кижилер дугайында бодал бодаар апарган. Сактырга, Ирбиштейниң чурттап, ажылдап турарында кижини көрүп көрбээн онзагай чүвөлөр бар ышкаш болган. Делегейде дески чүве чок дигир: бир черде делгем хову, бир черде онгул-чингил база бир черде бедик-бедик даглар туруп тургулаар. Кижилер база ылгалыр аажы-чангы. Кобальт тып турар ажылчыннар суурунга чораш, Дембилдей эрткен үезин сактып, амгы үезин хандыр көрүп база чүс чыл болгаш, бо-ла Хөндергейге чүү-чүү бар апаарын бодагылаар болу берген.

Ирбиштейниң кылып бергени ногаан көжегелиг стол лампазын кыпсып алгаш, Деспижек Делбигирович тускай демделди кыдыраажынга бижип олурган.

«1980 чылдың марттың ортан үези.

Мен бо-ла Хөндергей суурга келиримге, дыка-ла сандараан чер чораан. Бети дээрде чандаш клуву даады шоочалыг турар, хоорай биле суур аразына автобус бирде маннаар, бирде манна-на-на, радио чугаалавас. Элээди апарган оолдар, кыстары ынаар-мынаар чорганчылаар, чүге дээрге олар кылыпкы дег орта ажыл бо суурда омаа-хон.

«Хөндергей» деп чаа совхоз тургустунган, оон директору калган чылгычының оглу Тенекпей Тумат, дагның бедиинде ушкан кара эзир дег, эптиг-эвилең хөделип тур. Кабинетинге бичии када чыыш кыла каапкаш, бажыннар кезип турар директор апарды, ында багай чүве чок боор. Оон кадында үргүлчү

мээн-биле сүмележир кижидир, база бир ужурлуг. Алыс шынын алырга, ол оолдун көдээ ажыл-агый чорудар эртеми менден артык болгай.

Хүн караанга хар чындыраарып, ак талдың анай-хаактары борбак-борбак чинчилерин дискилепкен. Улуг назылыг кижилерге арай кадык час бооп турар. Дуруяа кырган сөөлгү үедө тыныштаар апарган болгаш мени даады келдиртип апаар, ол база чиктиг болгаш кижиниң сеткилин балыглап турар. Ол кырган-авай эмчи чалаарының орнунга мени чалап турарынын ужуру чүл ынчаш? Дүүн хүндүс ол кырганның өөнге чордум. Мырыңай кадык тооннуг болду. Кады шайлап, аап-саап чүвелер чугаалаштывыс. Чоруур деп барганымда, мени чанынга олуртур бодаан боор, алдын чүрек дугайында бир-ле тоолчургу чугаазын чугаалап берди. Ол чугаа бо-дур.

Шаг шаанда болган чүве-дир. Чер-делегей бүдүп турда, бир коңчуг буянын кижидир чурттап чораан. Бир чамдык кижидир ону суг-чардан укталган дижир. Бир чамдыктары ону аң-менден укталган дижир. Бир чамдык кижилер ону Деңгерлерде чурттап турар азарлар деп улустан укталган дижир. Кол-ла чүве болза ол алдын чүректиг кижиниң сөөк-ызыгуурунда эвес, ол кижиниң чер кырында чурттап чоруур кижилерге арттырып каан ачы-буянында болдур ийин.

Мээн бо тоол-домаамда шын чүве кайын турар, ынчалза даа мээн соомда артып каар үре-салгалга ажыктыг салдары бар ышкаш ийин.

Кедергей күштүг хат халап болган чүве-дир. Оруунга таварышкан дириг амытаннарны кыра шаап, черниң суун чашканналдыр силгигилеп, тыныжындан хая-даш эстип, ыяш-аяш өрттенип туруп берген чүвө иргин.

Алдын чүректиг кижидир даш-даг бооп хуулуп алгаш, ол халаптыг хаттын оруун доза туруптарга, чер кырынга хамык амытаннар амылыг арткан, үнер үнүштүн дазылы быжаан, кадып бар чыткан кара суглар, калчаа далайлар артып калган болгаш үнелиг эртинелерни ийи холу-биле бөле-хаара эшкилээш, чер-черге тейлер, даглар, тайгалар, сыннар кылдыр хуулдуруп каан дижир. Шап ол алдын чүректиг кижидир бодунун алдын эртинезин изин истээр кижилерге өңчү кылдыр чер иштинге чажырып каан. Изиг хат өкпезин эзилдир чип кааптарга, ол алдын чүректиг кижидир Чингирлээн тайгазы бооп хуула берген дижир. Ол шагдан эгелээш, кандыг-даа дагны казар болза, черниң ховар байлаа тыптыр дижир, ылангыя алдын, мөңгүн, чөс, хола, коргулчун суг албан чыдар. Бистин бурун кырганнар чугаалаар чүве. Чингирлээнниң иштинде алдын чүрек бар, ол болза чер кырында артып калган дириг амытаннарның, аң-мен-

нин болгаш үнүш-дүжүттүн амы-тынын изиг хаттан камгалап алган буянныг кижиниц алдын чүрээ дижир. Бир эвес шак ол алдын чүректиг кижиде болаага мынчаар көстүп келбээн чүве болза, бистиң өгбелер-даа чок турган, бистер-даа чок болур чүвөң ыйнаан.

Бистиң бо Ыраажы-Хемге шаг шаанда алдын чүректиг кижиде чурттап чораан чүве-дир, ол кижиниң дугайында бистиң салгалдан чангыс-даа кижиде билбес, ол-ла кончуг кударанчыг ийин.

Мен бичии чорумда, шымбай кыс апарганымда, харын-даа тускай өглүг-баштыг апарганымда, бурун өгбелер Чингирлээн тайгазын чылдың дагыыр чораан, барып-барып денгерге чүдүп дагыыр чораан, чүгө дээрге шаг шаанда үстүү оранда азарлардан алдын чүректиг кижиде берге бады келгеш, изиг хаттын айыыл-халавындан чер кырында хамык чүвени камгалап ап шыдаан дижир. Чингирлээн тайгазын дагыры дээргеле, Дээрни дагып турганы ол ыйнаан. Бистиң бо Ыраажы-Хемге Улуг-Хам деп ашак чурттап чораан. Улустуң чугаазы-дыр ийин, ол болза азарлардан укталган хам дижир. Ол хамның сөөлгү катап Чингирлээн тайгазын дагып турган черинге барган мен.

Чингирлээнниң бажындыва үне берген бис. Чогум бажы тас тайга болгай, ында оялчык-оялчык суглар бар. Оът-сигени чайын хөлбөңдөдир хадып чыдар. Бистиң аалдың кижилери ажын-чемин таалың-саваа долдур арттынын алгаш, ол сынның бажынга үне берген бис. Сирт кырында хам-дыттын дөзүңгө ол аъш-чемни делгеп салыпкан бис. Хүндүс чүве. Хирезин бодаарымга, чайның башкы айының эгези. Улуг-Хам дериг-дүңгүрлүг хамнап хүнзеди. Курбустулар эезинден дилег кылын хамнап турар чораан. Чайын кааң болур болза, чаъс-чардан чагдырарын дилеп турган. Тараа-быдаа сава сынмас дүжүттүг болурун дилеп турган.

Чингирлээнни дагывас чүве болза, уруг-дарыг сылданыр, улуг улус кызыл-дустаар, мал-маган ыт-куш аксынга кирер, чораан чорук чогувас болгаш балдыр кошкаар дижир чүве. Чингирлээнни Улуг-Хамга дагыдып аарга, алдын чүректиг кижиниң сүнезини амыраар суг дижир. Бо болза бурун шагның тоолчургу чугаазы-дыр. Мен бодаарымга, бистиң бурунгулары-выста болгаш бистиң аравыста алдын чүректиг кижилер бар ийин. Алдын чүректиг кижиде дээрге буянныг үүле кылып чоруур кижиде деп угаар мен.

Бир кезек үеде бистиң бо Хөндергейге алдын чүректиг кижилерни аныяктар-даа, даргалар-даа көңгүс уттуп алган, ынчангаш бо черниң ажыл-хожулу баксыраан болдур ийин. Чүү-

даа канчаар, бир хар безин четпээн совхозтуг бис. Барып-барып ооң адын хуралдааннар дилээрге, «Хөндергей» деп адаан бол-базык мен бе.

Алдын чүректиг кижиге дугайында өгбелерниң тоолун утпайн чоргар.

Кырган-авай бо тоолчургу чугааны чугаалап дооскаш, кыска-кыска тыныштай каапкаш, сураг барды. Чүс беш харлыг дээр аргажок, сөзү тода, чугаазы чарт болду. Үжен ажыг чыл башкылап келген мен. Тываның ырак-узак районнарынга барып каапкан мен. Алдарлыг тоолчулардан янзы-бүрү чугаа-соотту дыңнап чораан мен. Алдын чүрек дугайында тоолчургу чугааны бир-ле дугаар дыңнадым. Бир эвес мен кара чааскаан дыңнаан болзумза, өске кижилер менээ шынзыкпайн барып болур. Калган чылгычының кадайы Севил угбай, Хек акый суглар база дыңнап ордулар. Ол акый Севил угбай сугда чурттап орат, чай кадында кырган-авайның оккулар ыяжын белеткеп бээр, шай хайындырар суун суглап бээр, дуза деп чүве ол-дур.

Севил угбай Ыраажы-Хемге көжүп келгеш, бир кезек буугуп турган кижиге болгай. Алызындан кежээ — шалып кижиге болгаш, өөнге олурупкаш, чалгаарай берген янзылыг. Ам канчаар, ол угбайны клуб аштакчызынга кирип каан мен, ол олчаан сергелең апарган, артында хүлүмзүрүп чоруур. «Чалгаа кижиге чемге сундулуг, кежээ кижиге ажылга сундулуг» деп чүве ол ыйнаан.

Тыва чоннун аас чогаалында алдын чүректиг кижиге бар болганы ол ышкажыл. Дуруяа кырганның аксы-сөзүнге черле бүзүрээр кижиге мен. Ынчаарга бистиң бо Ыраажы-Хемде алдын чүректиг кижиге бар бе, ынчаш? Эреңгейлеп бодаар болза, чүвениң дашты-биле көөр чүве болза, бистиң бо черле дириг кижилерниң аразында чаңгыс-даа алдын чүректиг кижиге чок! Ол шын бе азы меге бе? Алдын чүректиг кижиге бар турган болза, хөрөк сынмас медальдарлыг, орденниг тургай эртик. Бети дээрде бистиң бо Хөндергей суурда башкының, эмчиниң, чогаалдын, ажылдың алдар-хүндүлүг адын алган кижиге мынчага дээр чоп чогул ынчаш?

Чазып турар база чадавас мен. Дем бир угбай Маадыр-ие аттыг болгай. Беш оолду, беш кысты төрээштиң, өстүр азырап каан авай маадыр болбайн канчаар, мен бодаарымга, алдын чүректиг кижиге ол болгу дег. Ол угбайның ады кым ийик? Уттуучал апарганымны чүү дээр ону.

Бистиң бо Хөндергейге тускай совхоз турган болза, алдын чүректиг кижилер албан тургулаар. Бодап тур мен. Бүзүрээр мен. Чап-чаа тургустунган «Хөндергей» совхозтан ёзулуг маадырлар үнер, алдын чүректиг кижилер бистиң аравыстан үнер

ужурлуг. Хөндөргейниң чурт девискээринге өске совхозтар-ның — Шеминиң, Чыраа-Бажының, Баян-Таланың, Теве-Хая-ның, Хайыраканның, Иймениң малчыннары малдарын одарла-каш, алдарлыг атка четкилээнин кым-даа билир. Ол-ла чылдар-ның дургузунда Ыраажы-Хемниң чингине чурттакчылары орук хажызынга туруп калганнар, ол-ла кончуг хомуданчыг бол-гаш өкпеленчиг.

Ажырбас оң. Мурнай үнген кулакты соннай үнген мыйыс эртер дижир. Аныак-чаш «Хөндөргей» совхозтан тергиниң ша-лыпчылар үндүрер дээш күжүвүстү мөөннээр ужурлуг бис, угаан-сарылывысты бээр апаар бис. Мен дугайты сургуулда-рым-биле чүнү кылырын бодаар мен, шилиир мен.

Дуруяа кырганны алдын чүректиг кижиге деп болур бе? Дорт харыылап шыдавас мен. Чүвениң дазылын коптарар бол-за, ол кырган ёзулуг-ла ие кижиге болгаш алдын чүректиг бооп болур! Чүге дизе?

Кырган-авайның салым-чолу дыка кээргенчиг. Алыс боду-пун төрүп алган оглу-даа, кызы-даа чок. Кара чангыс азыран-ды оглу эрниң эри бооп өзүп келгеш, бистиң ада-чуртувус болур Совет Эвилелин камгалаар дээш эки турачы бооп Ыраажы-Хемден аъттангаш, ол-ла олчаап келбейн барган. Немец эже-лекчилерге удур тулчуп тургаш, Октябрьның чуртун фашистиг дайзыннардан хостагып тургаш, амы-тынын берген оолдуң авазы черле алдын чүректиг бооп болур турган боор.

Шаг-шаанда алдын чүректиг кижиге чурттап чораан. Ол кижиге изиг хаттың айыылын баскаш, чер кырынга чурттаар чуртталганы кижилерге, аңнарга, үнүштерге, сугларга бергеш, Чиңгирлээн тайгазы бооп хуула берген. Ол кижиниң алдын чүрээ Чиңгирлээнниң иштинде деп тоолчургу чугаа бар, ынчан-гаш даг бүрүзү кижиге чүрээнге дөмөй болган. Алдын чүректи шыгжаан Чиңгирлээн тайгазы харап турар Ыраажы-Хемниң унунга алдын чүректиг кижилер база чурттап чораан, чурттап турарлар, моон соңгаар-даа буянныг үүлени чаяап шыдаарлар.

Дуруяа кырганның алдын чүрек дугайында тоолчургу чу-гаазы кижини маадырлыг чорук кылырынче ала-чайгаар киир тырта бээр-дир».

Деспижек Дембилдей.

«МАИДА ХӨНДӨРГЕЙНИ» КЫМ ЧОГААТКАНЫЛ?

Улуг-даа, биче-даа кижилерниң бир чоргаарланыр чүвези болза национал культуразы дижир. Ленинградта Эрмитаж, Москвада Третьяковская галерея, Лондонда Британ музейи, Парижде Лувр суг-суг деп музейлерни адаарга, чүгле Россия-

ның, Англияның, Францияның эвес, харын-даа кижиге төрөлгөннүн тергийн культуразының алдынналчак арыннары кижиниң караанга көстүгүлөп, чүрээнге шимиреңнеп, угаанга чырыткыланып келир. Сөөлгү чылдарда Дембилдей башкы чайгы шөлээзин алгаш, ол-ла музейлерге барып чедип, кижиге амытан-ның тергийн культуразын мага хандыр магадаан. Бир катап ол башкы Японияга база чораан болгаш Токио хоорайга тыва шеверлерниң кылгылаан ажылдарының тускай делгелгезин көргөш, бирде чоргаарланып, бирде чөгөнип турган. Япон чаштар тыва шеверлерниң ыяштан, даштан кылгылаан ажылдарын хүннүн-хүннүн кээп магадаар болгулаан. Ол-ла хамык кайгамчык ажылдар Кызыл хоорайда Тываның төп музейинден шилиттинип үнгүлээн болган. Ынчаарга Хөндөргөйдөн ынаар тускай бөлүк сургуулдар чангыс-даа катап барып көрбээн, бодунуң бурунгу шеверлеринин болгаш амгы үеде алдарлык шеверлерниң тускай делгелгезин оларга кым-даа сонуургадып көргүспээн. Буруу кымдал? Башкыларда бооп турар, ылангыя Тываның төөгүзүн, географиязын школачылар эге болгаш үстүкү класстарда көңгүс өөрөнмейн турарлар.

Хову-Аксы суурга чоруп чорааш, ол ажылчын хоорайда база музей бар, ону Дембилдей башкы дыка сонуургап көргөн. Ында база тергийн шеверлерниң ажылдарын болгаш кобалыт байлакты эң баштай ажыткан кижилерниң тускай делгелгезин көргөш, Хөндөргөйге төрөөн черин өөренир бөлгүм тургузарын бодап алган...

Севил угбай клубтуң шалазын чуп каапкаш, сонгаларның шилдерин марля-биле кылайтыр чүлгүп турган. Сактырга, улус чок ышкаш болган, ынчангаш назыны улгаткан-даа болза, химиренип ырлап-ырлап чүлгүп турган. Ол угбай хеп даараанда, чүң ээргенде азы кандыг-бир ажыл кылганда, даады химиренип ырлагылаар чаңныг. Моң мурнуңда клуб аштаар ажылга каш-даа кижиге кирген. Ажылы улуг, шалыңы хирелиг боорга, ызыртынар кижиге чок апарган. Деспижек Делбигировичиниң бодап алганы болза, хожудаңгай суурнуң ажылын сегидер диге, хамыктың мурнуңда чон чыглыр черни аян кириер, оон иштин арыглап аштаар болгаш каастап дериир.

Дембилдей башкы клуб эжинге келгеш, дыңнааланган, шимээн болган. Кончуг аяр кирип келгеш, Севил угбайның химиренип ырлаанын дыңнап каапкан. Ол угбай шаланы шагдала чуп каапкан, өөндүвө чоруй баар турган, ол хиреде сонга шилдерин чүлгүп-чүлгүп, хыян хандыр химиренип ырлап турар болган. Ырның аялгазы хожузумаар болгаш сөстери кударанчыг бооп дыңналырга, чүректи бир-ле чүвө балыглаанзыг апарган.

Көктүг-шыктыг Хөндөргейим
Көже бербээн, хевээр туру.
Хөлчүң карам, орлан карам
Арны-бажы көзүлбес-тир.

Узуп баткан Хөндөргейим
Ужа бербээн, херлип чыдыр.
Урук тудар чыгычызы
Сыгыт салбас апарган-дыр.

Оор идегетке амы-тынын алыскан чылгычы ашааның дугайында кымга-даа чугаалавайың чораан сарыналын Севил угбай соңга шили чүлгүп тургаш илередип, көксү-хөрөөн хозадых ап турар дээрзин хоочун башкы билип каапкан.

«Сураглыг чылгычы Арган-оол Тумат, мен бодаарымга, алдын чүректиг кижини ол ийин» деп, Дембилдей башкы чоргаарланы бергеш, ол угбайга шаптык катпазын бодааш, бир өрөөлдиве чылбырып кире берген чүвөң иргин.

Соңга караандан көрүп турарга, чагы бажында кара каарган каргыткайндыр эдип орган. «Каарган эдер — дээр чүдөрээр, агаар-бойдус баксыраар-дыр» деп, Дембилдей боданып турган.

Севил угбай шили бузулган бир соңга чанынга баргаш, ойбак черни бөөшкүннеп каан борбак пөстүң ынды-бетин чүлгүй берген. Ол соңга шилин эзирик оолдар бир катап клуб чанынга содаалажып тургаш, буза шаап каан чүвө-дир. Адаларының кылып каан соңгаларын ажы-төлү бузуп чораанын Севил бир-ле дугаар көргөн ышкаш болган.

Эжик кыйыраан соонда уттундурган шевер Дилгижек шала чуурда хереглээр бир хетпе болгаш дөрбелчин шил эккелген.

Амыр-менди солушкаш:

— Уваа!— деп, Дилгижек элдепсине берген.

— Чүнү кайгай бердин?— деп, Севил айтырган.

— Дыңнаан мен. Азы соора дыңнаан мен бе? Силерни чоп бүгү назынында пенсилег джжжж. Бистиң бо суурда каш борбак кырганнар арткан бис. Пенси-мунсу деп чүвө билбес бис ийин.

Шевер ашактын чиктиг чугаазын дыңнааш, Севил баштай өде-чара сөглөптер часкан. Бо черге школаны, садыгны, клубту, уруглар ясли-садыгин, чуртталга бажыңнарын база эң баштай колхозтуң таваан салышкан, ону бут кырынга тургузушкан шыңчы кижилер кырып назылааш, пенсия кылдыртып албааны кижиниң сагыш-сеткилин хомудадып келир болган.

Севил угбай ужур-чөвүн чугаалаан иргин:

— Пенсилег мен. Ай санында ап турар шалыңныг мен. Ниитиниң ажылынга эки ажылдап чорааш, пенсилээр назы

четкеш, кылдыртып алган шалыным ол ыйнаап. Өөм ээзи дүр-жок дайзынга өлүртүп каан. Сагыш саарзыкталгаш, улуг угбам Дуруяа сугнуң чанында көжүп келген кижин мен. Бүгү назынында ажыл кылып чораан кижин хеп-хенертен өггө олуруптарга, улуг шаажылал чүве-дир. Бууга берген мен. Дембилдей башкы мени клуб аштаар черге кирип каан. Улуг акша алырын бодаваан мен. Уруг-дарыгның чыгыр черинге шала арыг-силиг турзун дээш, бажың ишти аштай бердим — ынча дигеш, ол угбай өскээр көрнү берген.

— Силерниң шала чуп турарыңарны көргөн мен. Артында күдүйүп-күдүйүп чуп турар чораан силер. Силерге дөмөк болур чадавас. Ма, ап алыңар. Бо хептени силерге белек кылдыр бердим — деп чазык-чаагай чугаалааш, Дилгижектиң карактары хүлүмзүрөп турган.

— Четтирдим! — дигеш, Севил ол хептениң тудазын аяар суйбагылааш, чоруур дей берген.

— Дүүн Чадаана бадып чордум. Бо шилди бир табыжым ашактан дилеп алдым. Ойбак шил орнунга бо бүдүн шилди эптеп каайн — диген Дилгижектиң шевер холдары ойбак шилдин кыдын безин буспайн ап каапкаш, оң орнунга бүдүн шилди салыптарга, артында чырыткылаш диген.

— Ол болбазык бе — деп амырааш, Севил угбай ол соңганы база катап кылайтыр чүлгүп каапкан.

— Бо кулуупту тудушкан мен. Бо соңгаларны шуптузун мен шилдээн мен. Уруг-дарыг үжүк-бижиктиг, ол шымбай-дыр. Хоомай чүве — чазыыл чогу кончуг-дур. Бо шилди ам та кажан буза шаап аарлар — деп, иштинде хомудалын Дилгижек илередир болган.

— Уруг-дарыгның мөзүлүг болуру ада-иезинден эгелээр дижир болгай. Улуг улуста база кем бар боор — дигеш, ол угбай демир-хуунунуң иштиндиге шала чуур пөстериң кирип каапкан.

— Силерниң ажы-төлүңер шупту эртемниг ышкажыл. Улуг оглуңар Хову-Аксында мурнакчы ажылчын дижик. Артында чычаанның кижин дижик. Урууңар дээрге бо суурнуң улуг эмчизи. Өшкүлдей эмчи кезип-даа эмнээр, анаа-даа эмнээр кижин ышкажыл. Силерниң оглуңар Тенекпей дээрге чап-чаа тургустунган совхозтун директору апарды. Бо суурга ажыл чок турган кижилерге ажылды тып берип тур. Бир кезек кижин дөрт аал чурттаар бажың туду бердивис — деп, Дилгижек шын-на сеткилинден өөрүп турган. Дилгижек ыяш хааржакта хер-херекселин оң холунга тудуп алгаш, үнө болган. Севил угбай база катап шилдеп каан соңгадыва көрө каапкаш, кара шоочаны сегирип алган.

— Шооча, дүлгүүрнү менээ берип каңар, угбай. Дүлгүүрнү клуб эргелекчизинге берип каар мен — деп чоруй Дембилдей башкы чаштынып орган өрээлинден үнүп келген.

— Ба-баа! Силерге бүзүревейн, кымга бүзүрээр боор — дигеш, Севил угбай кара шоочаны дүлгүүрү-биле катый ол башкыга берип кааш, аалындыва чоруй баргап.

Та чүден болгап чүве, ол чылын Хөндөргөй клувунуң шалтыңныг эргелекчизи чок турган, ыңчаңгаш ыры болгаш хөгжүм башкызы Чипчижик клуб ажылын чорудуп турган. Дембилдей башкы кезээки шактарлыг турган. Хүндүс аап-саап ажылдарга киржир, көдээ Советтиң азы чаа совхоз директорунуң ажылынга дузалажыр. Бир хостуг өйүндө төрөөн черин өөренир бөлгүм тургузарын чарлаан. Мооң мурнуңда ыңдыг бөлгүм бирде тургустунуп, бирде удуртукчузу башкызы чоруй баарга, ол олчаан шуут эстип калыр турган. Бир катап школа музейин тургускан, республикага тергиидеп үнген. Ол музейиниң удуртукчу башкызы бир школаже чораан, а музей кайгамчык солун болгаш төөгүлүг материалдары-биле сандараан.

Төрөөн чуртунга ыңакшыл ада-иезиниң бажыңыңдан, өөренип турар клазыңдан, школа музейинден эгелээр ужурлуг деп, Дембилдей суртаал салып үндүрген. Бодунуң төрүттүнген чериниң үнүштерин, байлактарын, аңын-медин, аңаа чурттап чораан алдарлыг кижилерниң намдар-төөгүзүн болгаш амгы үеде кады-кожа чурттап турар өгбелериниң кылгылаан херөөн билбес өөреникчи болза, мелегейзиг болганы ол.

Бараанын көргөш-ле, чанынга барыксай бээр кижилер турар. Дембилдей башкының чанынга кандыг-даа назынның кижилери бо-ла чыгып келир, ол башкының солун чугаазың дыңнаан турарлар. Чарлал езугаар улуг, биче класстарнык уруглары клуб иштинге чыгып келгеннер.

— Башкы кайдал?— деп, бир оол айтырган.

— Келбээн-дир — деп, бир уруг харыылаан.

Деспижек Делбигирович дашкаартан бир курак токпактар эккелгеш, кара суугу чанынга аяр дүжүрүпкен. Дембилдей ол хүндүс хөвөнниг хөрөктээштиг, чаңгайдан кылган хол хаптыг болган. Башкы суугу иштиндиге борбак-борбак хөмүрлерни кири кагылааш, токпак-биле согажылай оккула берген. Кара суугу, хииктелген буга дег, хиригейндир дагжай берген. Ыжын аштап каан суугу ындынналдыр хөөмейлеп турганзыг апарган. Кыштың соогунга сылдап алгаш, кезжээлерниң кол нуруузунда шоочалыг турган клубту одап чылыткаш, ажыглалга киририн Дембилдей башкы боду-ла чоруда берген, харын одакчы кижин апарган.

Клуб ишти шымбай чылып келген. Оолдар, уруглар тон-

нары-биле узун-узун сандайларга олургулапкан. Төрээн черин өөренир бөлгүмнү тургузуп алганнар. Удуртукчу башкызы Деспижек Дембилдей болган. Бөлгүм даргазынга кым-даа ажылдаар хөңнү чок болган. Амдыызында албадап болбас. Чүвениң байдалы чоорту билдине бээр, төрээн черинге ынакшыл деп чүвениң ужу-кыдыын билип кагза, бо олурган оолдар, кыстарның аразындан бөлгүм даргазы боду-ла тыпты бээр деп, хоочун башкы бүдүү билип турган.

— Бистиң бо Хөндергей дугайында кандыг ырлар билир силер?— деп, Дембилдей башкы айтырыг салган. Тыва чуртун дыка эргип келген болгаш кандыг хемниң, кандыг шынаанын азы кандыг тайганың дугайында чоннун бурунгу болгаш амгы ырлары барын бо башкы кымдан артык билир чораан. Дембилдей бодап көөрге, Хөндергей ышкаш кожамыктарга, ырларга, чогаалчыларның шүлүктеринге алгаттырган хем чок болгу дег, Ыраажы-Хем деп аттың укталган дөзү безин чоннун аас чогаалында болбайн канчаар.

— Билбес бис!— деп чир-шон дүшкеннер. Оолдар, уруглар ол айтырыгның алыс утказын хандыр билбээн ужурундан аразында каттыржып кааннар.

— Чаңгыс-даа ыр билбес силер бе?

— «Хөндергейим» деп бир ыр бар-ла чүве.

— Ону кым чогаатканын ынчаш?

— Та!— дишкеннер.

— «Хөндергейим» деп ырны силерниң бо Ыраажы-Хемниң оглу шүлүкчү Монгуш Дугаржап чогааткан ышкажыгай. Ол ырны кайы хире ырлажып турар силер?

— Ам ол ырны шоолуг ырлашпас апарган — дишкеннер.

— Чүгө?

— Хөндергейде кижини мактаар чүве чок апарган — дишкеннер.

Ол мунгаранчыг харыны дыңнааш, Дембилдей башкынын караанга ол сүзүктүг ырның сөзүн чогааткан Монгуш Дугаржаптың бичии медегелиг хаваа, дозураңнаан кара-кара карактары, карааның узун-узун кирбиктери, дагыр баштыг даянгыжы көстүп келген. Чаңгыс эки ырны чогаадып каар болза, чогаалчы бооп чурттаар салымныг, ол база алдар-дыр ийин.

— Монгуш Дугаржап болза Хөндергейниң алдарлыг шүлүкчүзү-дүр. Ооң адын-сывын уттуп болбас. Ол шүлүкчүнүн допчу намдарын, чуруктарын, чашканналы берген чогаалдарын бичии-бичиилеп чыыр силер. Бир даалга ол эвеспе. «Майда Хөндергей» деп шүлүктү кым чогаатканын?

Оолдар, уруглар ол айтырыгны дыңнааш, шип-ле шимээн барганнар. Башкы ыңай-бээр кылаштап турган. Кым-даа хөк

дивээи. Деспижек ынчан Чадаана школазынга тургаш, ол кайгамчык шүлүктү чогааткан чогаалчыны бир-ле дугаар көргөн. Дайын үези. Кадыг час. Ол чогаалчы Кызылдан сургакчылап келгеш, Чөөп-Хемчик кожуунун хамык сумуларын аъттыг кезип турган. Бир катап апрельдин төнчүзүндө шүлүкчү Хөндөргейге чеде берген, ол чернин чонунун патриоттуг ажыл-ижин, фронтуга кайгамчык дузалап турарын, часкы тарылганы хамыкты мурнай доосканын, ол хемнин ажылчын чонун шылга-раңгай удуртуп турган коммунистерни алгап бижээи. Ол шүлүктү Деспижек кара чажындан шээжи билир болгаш бир строфаны дыңналдыр номчуп бадырган:

Майның бирнин кызыл хуну
Башкы сыннар баштарындан
Көктүг-шыктыг Хөндөргейни
Көрүксээн дег харап келген.

Сургуулдарның карактары алараңайнып олурад болгулаан.
— Силер дараазында одуругларда аттары киргилээн кижилернин дугайында ада-иеңерден дыңнаан боор силер. Номчуп берейн. Дыңнаңар. Билир болзуңарза, харыылаар силер.

Комиссары Шырап биле
Командири Чудуруктуң
Командазы үнген соонда
Кожуун ишти дыңнап турган.

Ол одуругларны номчуп бадыргаш, Деспижек башкы ол чазын майның бирин Хөндөргейниң чонунун каңчаар уткаанын база катап көрүп каан. Челер бора аъдын мунупкан Сат Шырап — нам үрүнүн даргазы тук туткан кижиниң соонда чораан. Ак хавактыг, челер хүреңин мунупкан Монгуш Чудурук — Хөндөргей сумузунун даргазы аъттыг шуушканнарның кыдыып дургаар эстеңнедир халдып келгеш, Чадаана хемнин эринге хамыкты мурнай үне халдып келгеш, кожуун даргазынга дайынчы рапортун берип турган. Ол эртен Хөндөргейниң ырышоору Чадаананың ыржым арын дүлгээзинниг оттуруп турган. Байырлал, хей-аът, кызыл-кош Хөндөргейниң чонун ол эртен улам-на чалгынналдырып турган.

Өреникчилер ылым-чылым олурганнар. Кичээл үезинде безин шуугажы бээр оолдар, кыстар клуб иштинге келгеш, Дембилдей башкының шээжи номчаан шүлүүн дыңнааш, харлыга бергеннер.

- Степан Агбанович Сарыг-оолду таныр силер бе?
- Таныр бис. Чогаалчы кижини.
- «Майда Хөндөргей» деп шүлүктү чогааткан кижини Степан Сарыг-оол ол-дур, дуңмаларым.
- Чогаалчы Сарыг-оол бо черге төрүттүнмээн, Өвүр ра-

йоннуу Торгалыгга төрүттүнген!— деп, бир оол тура халып келген.

Ооң ыңай чүве чугаалаар кижичок болган. Хөндөргөй дугайында тергийн шүлүк чогааткан шүлүкчүнү беш класстын туржук, тос класстың өөреникчилери билбес боорга, дыка муңгаранчыг болган.

— Төрээн черин өөренир бөлгүмнүн ужур-утказы делгем, уруглар. Хөндөргөйгө төрүттүмэн-даа болза, бо черниц алдардынга буянныг үүлени кылган кижичок, бо магалыг ораннын чурттакчы чонунуң дугайында эки чогаал бижээн кижичок база бистиң аалдың кижизичок болур. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Степан Сарыг-оол бистиң Хөндөргөйгө сургакчылап чораан. Ол алдарлыг чогаалчы Ыраажы-Хем дугайында тергийн шүлүктү бижип каан, ынчангаш Тываның улустуң чогаалчызы — Хөндөргөйниң база ыраажызы болур ужурлуг — деп, Дембилдей кыска тайылбырын дооскан.

Аныяанда эзер дывылап өөренген мал кырый бергеш безин эзер дывылаар бак чаңныг болур дижир. Аныяанда эки чаңга чаңчыккан чаваа бүгү назынында эки чаңныг болур дижир. Бичичок чаштар кедизинде баргаш, езулуг ажылчын, чурумнуг, кежээ-шалып хамаатылар болзуннар дээр болза, оларны амдыгааштан эгелеп чоннуң эки чаңчылын сагыр, хүндүлээр, төрөөн черинге ынакшыр кылдыр кижизидер ужурлуг деп ыдыктыг бодал хоочун башкының оруунуң аксында келген иргин.

Чаш уруг дөрт харлыындан эгелеп авазының аажы-чаңын биле бээр дижир. Хирезин бодаарга, чаш уругнуң ол назынындан эгелеп чүвени таныыр, билир, камнаар чоруктуң үлегери ажыттынгы дег бооп турар. Ава кижичок көөрге, чаш уругларыңче даады чугаалаттынып орбас, бодунуң аажы-чаңы-биле хамык чүвени айтып берип турар дээрзин Дембилдей башкылап чорааш, ылап-ла бүзүрөп көргөн. Үжүк-бижик чок турар үеде кижизидилге кандыг турганыл? Ол үениң үжүк-бижик билбес кырганнары ам-даа бистиң аравыста чурттап чоруурлар, олар харын дээди эртем чедип алган дипломнуг кижилерден артык культурулуг көстүр, ооң чажыды чүдел? Ам дораан Хөндөргөй суурга клуб тудар дээрге, ол хоозун чорук. Эрги клубту септеп, ынды-бетин аштап-арыглап тургаш, культураның езулуг одаа кылып аарын Дембилдей башкы бодал алган. Баштай чүнү кылырыл? Хоочун башкының карактарының эскерип кааны мындыг чүве бар. Бичичок назылыг уруг-дарыг ол клубтуң кыдын долгандыр саазын октаар, бокталдырар болган. Мону канчап арыдарыл? Бо багай чаңчылды канчап дүрген узуткаарыл? Ол хүн Дембилдей башкының ажылчын хеп кедип алганы оптуг арга болган.

Төрээп черин өөренир бөлгүмнү тургускан. Кажан чыгырын база дугурушкан. Чүнү-чүнү чыбын чугаалап берген. Хеп-хенертен Дембилдей башкы дашкаар үнгөш, кызыл-хараган ширбиил-биле клубтуң эжиинде бокту ширбий берген. Клуб иштинге тоннуг олурган сургуулдары база дашкаар үнүп келген. Башкызы чүнү-даа чугаалавас, бок-ла ширбип турар болган. Ол хамык бокту ынаар октап, клуб бажынын долгандыр сарыг суг төп турганнар база оларның аразында бар болгу дег. Ам капчаар, башкызының аайынга кирип, элээди апарган оолдар, уруглар клубту долгандыр аштап кирипкеннер. Бөлүп алган боктарын ол-ла дораан эрги клеенкага ургаш, суур ындында бок төгөр черже сөөртүп каапканнар.

«Арыг-шеверни сагылыңар!».

Шак ындыг сөстү кара беге-биле бижип каан шуугайны бир бөлүк оолдар клуб эжиинге азып кааннар.

— Че, чангылаңар. Даарта келир кичээлдерге белеткеннер — деп, Дембилдей чугаалаарга, сургуулдары тарап чорупканнар.

Деспижек Делбигирович клубту бир долгандыр хүнгээр эргилдир кылаштааш, чанып чорупкан.

Кажан-даа куруг турган черге клуб бажынын туткан кижилер алдын чүректиг кижилер ол эвес ирги бе?

ДИРЕКТОРНУҢ ЧАҢГЫС КЕЖЭЭЗИ

Чиичижик бодап оарга, Тенекпей өг ажылыңче шоолуг сагыш салбастаан, байгы турган бодалын, чүткүлүн, күзелин «Хөндергей» совхозтуң салым-чолундува берипкензиг апарган. Ындыг бе дээрге, бажыңга келгеш, чунуп каапкаш, идик-хевин солуй кеттингеш, уруунуң кичээл кылырын баштай хынаар, аңаа дузалажыр үе-шактыг турган. Кадайының белеткеп каан ажин-чемин ижип-чипкеш, хеп чуур машинага уруунун, бодунуң хирлиг хептерин база чоорган, сыртыктары чуггулап каапкаш, даштыгаа кургадыр аза тыртып каар. Ол-ла бүгү ажылдарны чүгле орай кежээ кылыр, чок болза дүне кылып кааптар. Шоолуг дааш-шимээн үндүрбес, аас-чугаа кылбас апарган.

Тенекпей Арган-ооловичиниң бүдүү чоргаарлапыр чүвези база бар турган, ол болза кадайының чооннай бергени-дир. Чиик ажылды кадайыңга таарыштыр арттырып каар, ол чугула шимчээшкин бооп болур, аар ажылды боду-ла кыла шаап кааптар. Оон ыңай бичии кызы Байлакка аржыылдар чугдуруп, оларны кылайтыр илиирге бастырып база өөредип алган.

Ийи өрээл эрги бажың иштинде онзагай чүве болза, бир

бичии стол, ол болза уруунуң кичээл кылыр чери. Бир улуг стол, ол орта бирде кадайы, бирде боду чүү-хөө бижиттинер. Тумат директоруң ол улуг столга чүве бижип органын кымдаа көрбээн, чүге дээрге ол орай дүне план-саланын кылыр турган. Чогум хүндүс Тенекпей бажыңыңга дүъштеп безин келбейн баар. Директор ажылыңга чоп кончуг бердинген кижини боор деп, Чинчижик пат кайгаар турган. Ашаан чектээр чылдак база чок, өгнүң аап-саап ажылын баш удур кылып кааптар. Одаар хөмүр, ыяшты он ай эгезинде-ле бажың чаныңга дүжүрүп алган. Бажың чаныңда донмас кара сугдан боду-ла суглаар, демир доскаардан сугну даңгаар эртен суглап аар. Тенекпей бажыңга олурганда радиодан сөөлгү медээни албап дыңнаар, ооп ыңай ынаар шоолуг кулак салбас. Чинчижик бодап оорарга, ашаа совхоз директорлай бергеш, хамыкты мурнай Хөндергей суурга радио дамчыдылгазын хүннүң чугаалаар кылдыр башкарып шыдаан, ооң тайлымындан ол чернин чону ону чүнү-даа кылдыртып шыдаар дарга кылдыр бүзүрей берген чүвөң иргин.

Танды районнуң «Коммунизмниң херели» совхозтуң директоруң суг чурттап оор бажыңы кедергей онза, дөрт өрээл. Амдыбызында Хөндергейде директор болгаш тускай эртемниглер чурттаар эки бажыңнар туттунмаан. Тенекпейниң чурттап оор бажыңы суурнуң чурттакчыларының бажыңнары-биле бир дөмөй. Оон ыңай Тенекпей Арган-оолович бодун черле улуг көрдүмөс, кандыг-даа назынның кижилери-биле бир дөмөй мөндилежир. чугаалажыр, кудумчуга кады базып чоргулаар. Ол суурнуң кырган ашактары ол директорга ужуражыр дээнде шала кежээликтей ооң бажыңыңга кылаштажып кээр. Шынын сөглээрге, совхоз директору көдээ Советтиң бичии бажыңынын бир чартыында олуруп турар болгай.

Школа директорун, көдээ Совет даргазын, ясли-сад эргелекчизин, партия комитеттериниң секретарьларын, эрги шаң таңыылын, суурнуң кырганнарын база хоочун башкы Дембилдейни бодунуң сүмележир эштери кылдыр Тенекпей Тумат хамыкты мурнай биле берген. Чүнү-даа кылырда сүмө чокка кылбас, ол болза чап-чаа тургустунган совхоз директоруңун бир аргазы-дыр. Мооң мурнунда болза дарга ат астыпкан кижилер кабинетинден үнөс, чон аразыңга чоруксапас, кандыг-ла чугула айтырыгны кара туразында шиитпирлээр турган. Оон ыңай Тенекпейниң хүүлгедип үндүргөн бир чуруму бар, ол болза хурал-суглааны хүндүс кылбас, чүгле кежээликтей кылыр. Аңаа удурланыр болгаш удурланмас кижилер база бар.

Тенекпейни деткиир кижилер суурнуң чонунуң кол нуруузу апарганын чурттакчылар биле берген, ынчангаш ол директор

чыыш кылдырты бээрге, ынаар сөктү бээрлер. Чаа директорну деткивес кижилер — арагага сундулуг бооп турар. Бир чамдыкта улуг класстың өөреникчилери ада-незиниң акшазын оорлап алгаш, арага садып ижип турар апарга, анаа удур шыңгы демиселди Тумат боду удурту берген. Суурнуң чонунун ниити хуралын чыылдыргаш, чаңгыс садынга арага сатпас деп шиитпир үндүрген. Ол хурал болган кежээден эгелээш, арагачылар Тенекпейни өштүг дайзыны кылдыр көре бергеннер.

Бир кежээ Тенекпей уруунуң платъезин шой илиңир-биле кылайтыр басып турда, Дембилдей кирип келген.

— Ырак чер баар апарзынза, мени чорут — деп, Деспижек Делбигирович мындыг болган. Ооң ол чугаазының утказы ханы болгаш кижизиг. Дуруяа кырган хүн келген тудум баксырап орат. Кааң хүндүс улуг дыт анаа турар, хат хадыырга, ишти ирик болгаш, барып ужар. Назылаан кижип база анаа шинчилиг олуруп болур, бир эвес хензиг дымаа дээптер болза, хенертен чорта бээр дижит. База бир элдээртиг бар. Хүн келген тудум Чинчижитиң адак-бышкаа аартап орат. «Чаш төлдүң авазындан адырлып үнери берге болгаш буянның» деп, тываларның чугаазы бар. Өгнүң эр ээзи чежемейни-даа дарга-бошка апарза, божуур кадайын хумагалап карактаар ужурлуг.

— Ырап кайнаар баар деп мен — дигеш, Тенекпей кадайынче сагыш човаан янзылыг көрүнген.

— Бистиң бо чаа совхоз мал өстүрер болгаш ногаа тарыыр ажылдыг болгай. Кандыг-кандыг малдарны каяа кадарарын база кымнарга кадартырын совхозтуң баштаар черинге шуут үзе бадылаан болгай бис. Тараа болгаш ногаа тарыыр айтырыг ам-даа үзе шиитпирлеттинмээн, ону чүү деп бодап тур силер?

Дембилдейниң сөс бүрүзү ужур-уткалыг дижит. Тенекпейниң мунчулуп турган айтырын хоочун башкы ыржым кежээ база катап доюлдура каапкан. Тенекпейниң балдырлары бырлаш диген болгаш олура дүжер часкан. Чүнү-даа харыылаар аайып тыппаан.

— Шайлаңар! — дигеш, Чинчижитик шаажаңга шайны куткаш, башкыга сунган. База бир шаажаң шайны стол кырынга салып кааш, дараазында өрээлдиге кире бергеш, уруу-биле чугаалажы берген. Хирези уруунуң онаалдазын хышап, даарта келир кичээлдерин аайлап бергеш, удудуп турган. Деспижек биле Тенекпей стол артынга кожалаштыр олурупкаш, шайлай бергеннер.

— Ана аттыг чүве, башкы! Суурнуң чурттакчыларынга хамаарышкан айтырыгларны база менээ салып турар апарды.

— Чүл ол ынчаш?

— Херээженнер айтыры — депкеш, Тенекпейниң каракта-рының оттары кыва бергилээн.

— Эки аъттың ээзи хөй. Эки кижиниң өннүү хөй. Бир-тээ кижилер сенден айтырыг салып турар болза, шымбай болганың ол-дур. Ук ужуру болза херээженнер ортузунга чорудар ажылды көдээ Совет уштап-баштаар ужурлуг. Ам канчаар, чопнун идегелин чүктээр апаар сен. Чаш уругнун эки кижилер болуру авазындан эгелээр. Эки мөзүлүг кижилер болуру дээрге-ле ада-иезиниң аажы-чаңындан, оларның өг иштинге ал-боттарың ап чоруурундан укталыр. Херээженнерни уттуп болбас.

Олар аразында ижин-кара чокка чугаалажып, моон соңгаар суурнуң чурттакчы чонунга чүнү-чүнү кылза чогуурун сүмө-лежиң олурганнар. Бодап-даа көрүнер. Чээрби чылдың дургузунда бо черге бичии салбыр турган. Аңаа каш борбак эр кижилер ажылдаар. Арай назыны улгады берген ашактар болгаш уруг-дарыглыг иелер чүгле сизинде бичии када ажылдаар, ол-ла. Каң-кадык болгаш аныяк оолдар, кыстар хоорайларже шуужуп эгелээн. Олар дээрге даг дүгү болбаазырадып турар Ак-Довурак хоорайда, кобалыт казып тывар Хову-Аксы суурда тус-тус ажылдап турарлар. Чер чедип шыдавас кижилер Хөндергейде артып калган болгаш ам-даа огулуг ажылы чок херээженнер долу. Бо магалык Ыраажы-Хемшиң ынды-бетинде турар совхозтар бажын ажыр байып турда, бо чериниң төрүмөл чурттакчылары балдыр кошкак олурарга, кижиниң чүрээ саргып келир. Салым-чолду шиитпирлеп турар үеде, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Хөндергей сумузунуң арат чоннары эң идепкейлиг чоруун көргүскөн турганнар, чүгле барың районнарның кырында эвес, бүгү Тываның тергиниң сумузу бооп шылгараан турган, ол дугайын үргүлчү сактыр ужурлуг. Багай чон чок, багай чер чок, багай удуртулга туруп болур. Ылаңгыя удуртукчу кижиден суурнуң культуразы, совхозтуң байыры, ол-ла черде чурттап турар кижилернин чурумнуң болуру кончуг хамааржыр.

— Ногаа тарыыр черни болгаш кандыг-кандыг чүвөлөр тарырың үзе чугаалажыпса, чорук шуудаар. Кандыг ногааны өстүрерин бодум безин билбес-тир мен. Мээң чүвө айтырган кижилерим ногаа тарырыңга шуут удур чүвө болду — деп, Тенекпей миннир ужурга таварышкан.

— Бо айтырыгы тускай көөр-дүр. Аргалыг болза, хар акпаанда. Бо черниң чонунуң кезээни кончуг, ынчангаш ногаа тарааш, орулга ап шыдавас деп билип турарлар. Дыңнадым. Дуруяа кырган чугаалаан чүвө. Бо черге турган алды кодан тыва өшкүнү көңгүс узуткаан чүвө болду. Бир коданга-ла муң ажыг баш төрүүр өшкүлөр турган. Оларны узуткаан чылдагаа-

ны болза, дүгү чегей, эъди хирелиг, сүдү эвээш деп чылдак тыпканнар. Ол чылдак дээрге хүнүн бодаан, кедизин билбээн далган-мээлер тыпкап чүве чорду. Дөрт кодан кара баштыг, дагыр мыйыстыг, ак-ак дүктүг, деспи кудуруктуг тыва уксаалыг хойларны база узуткаан чүве болду. Чүс-чүс чылдарда бо чериниң кадыг-берге агаар-бойдузун шыдажып келген уксаалар турган-дыр. Бир коданга беш чүс ажыг төрүүр хой турган-дыр. Тыва уксаалыг өшкү, хойнуң орпунга индюк деп куштар азырааш, улуг орулга алыр дээш, ядарап база турган чер-дир. Ынчан колхоз турган, ону өрелендир даргалап каан кижиниң адын-сывын уткан, чүгле Индюк-Дарга деп шолазы арткан чер-дир. Бо бүгү кударанчыг чугааны менээ Дуруяа кырган төөгүп берген. Кижиниң бистиң аравыста ам-даа бар. Чаа чүвени кыла бээрге, маргылдаа тура бээр — деп, ол башкы чугаазын дооскал.

Даштын кижиниң чөдүргөн. Кирип келсе-ле, Шалбачы Сарыглар болган. Бо чериниң чону магадаар, тергиниң шалбачы кижини чорзаан. Өде-чара мынча диген иргин:

— Каян-кежен чылгы кадарар мен, дарга?

— Хөндергейге хыл кудуруктуг чылгы мал өстүрери берге дээр оран эвеспе. Салбыр даргазының безин, чаңгыс аьдын оор алган-дыр. Чүс бежен баш төрүүр бе садып алгаш, өстүрер бодаан чүве. Бо чыл удаазында чылгы мал фермазын тургузуп шыдавас боор бис, акый. Кылыр ажыл тыпты бээр — деп, Тенекпей шынын чугаалаан.

Кандыг-даа кижиниң кылып шыдаар ажылы турар, кылып шыдавас үүлөзи турар, өөренип кылыр херээ база турар. Шалбачыны бистиң Хөндергейде туржук, Чөөн-Хемчик районда танывас кижиниң турбаан боор, ылангыя бежен хар ажа берген кижилер ону кончуг хүндүлээр. Болаага «Кызыл тараачын» колхоз турда, чылгы малдың тускай фермазы турган, бе хымызын кожуун төвүнге — Чадаана хоорайга садыглап, шыырак орулганы ниитиниң хөрөңгизинче кирип ап турган. Үш ада дужундан дамчып келген тос кулаш узун дурттуг кара сыдымын ол ашак билзектей дүргөш, хөрээн шавыштыр кедип алгаш, кирип келгени база бир ужурлуг. Шалбачы сыдымындан кажан-даа чарлып көрбөөн. Кандыг-даа дезиг мал чаны-биле халып эрткен болза, шалбачының сыдым туткан холу хииктелдир чайган соонда, оглаа малдың бажындыва октаан сыдым кирген болур. «Сыдым дээгин черге дүжүрүп көрбөөн шалбачы» деп, чон оон дугайында тоол чугаа тараткан. Ол аас макталы кайда болза тарай берген. Шалбачы акый чылгы сүрүг кадарып турда, чоок-кавының хойжулары чааш болгаш ылгын хөл-

гени ол чылгычының кадарган чылгызындан алыр турган. Шырак-шырак белерни шарыларга орнааш, күрүнеге дужаар эът планын «Кызыл тараачын» чылдың күүседип келген.

Та чүү деп мелегей баш Хөндергейге сайзырап турган колхозту дүжүрер деп каргыштыг шиитпир үндүргөн чүве. Эрткен үениң чазыын коптарып тургаш, келир үениң бедик артынче көөр ужурлуг дээрзин Шалбачының хомудалы, күзели, чүткүлү ол кежээ тергини шын илереди каапкан. Чылгычы дээрге Тыва чуртунга үе-дүптен бээр туруп келген база бир шылгарангай ажыл-иш-тир. «Машина көвүдээн, чылгы малдың херээ чок» деп куурумчу суртаал салып тургаш, алдарлыг чылгычыны хаван-чадаг олуртуп каан, харын-даа Танаа-Херелдин Даш-Хүреңи маңнап турган малчын чоннуң чуртунга чылгы сүрүгүнүң когун үскени улуг чазыг болбайн канчаар.

Шалбачы Сарыглар колхозка чылгычылап турда, чүс дөртөн беш тебе фермазы база турган. Ол ферманы база ол акый карактап турган. «Тевениң ажыы чок мал» дээш, тебе фермазын база узуткап каан. Ол — чазыг!

Чылгы биле тебе малды узуткап чок кылырының база бир чылдагааны Хөндергейге канчап тывылганыл? Ол малдарның одары бооп турган ховуларга, шаттарга, бүүрелчиннерге кукураза тарыыр, ооң ажык-дүжүү чеже-даа кодан-кодан чылгылардан, тевелерден артык деп, хурумак суртаал үнүп келген. Ынчангаш ол-ла кур черлерни андарып кааптарга, сериин черге кукураза үнмейн барган, ам-даа кызыл-кара довурак чытпышаан, Хөндергейниң чурт девискээринге чүс-чүс чылда өзүп, кижилерге хөлге болуп, херек апарганда сүдүн, дүгүн, эъдин берип чораан чылгыларны, тевелерни чок кылдыр даргалаан кижичи кажан-даа чоннуң өңнүү бооп артпас. Чылгыны, тевени чок кылдыр колхоз удурткан кижиниң Кукур-Дарга деп шолазы арткан, езулуг кузум чүректиг кижичи ол-дур.

Шалбачының салган чаңгыс айтырыы шииткел ышкаш болган. Ол ашактың шынныын Дембилдей биле Тумат аажок билип органнар, ынчалза-даа чүнү чугаалаар аайын тыппааннар.

Хөндергей — малчын болгаш тараачын чоннуң чурту. Аңаа хой, өшкү, инек фермаларын катап тургузарын чаа тургустунган совхозтуң баштаар чериниң хуралынга үзе шиитпирлепкен, ону билип кааш, Шалбачының чүрээ саргып келгени ол чүвең иргин.

Тебе болгаш чылгы мал фермазын катап тургузары берге. Сарлык, иви фермазын бо черниң агаар-бойдузунга таарыштыр тургузары шуут берге. Хаван фермазын тургузуп болур,

ону чоорту сайзырадыр дишкенер. Дагаа фермазынын дуга-
йында чүве чугаалаар кижичок болган.

Тенекпей тура халааш, изиг шайны дазыл аякка куткаш,
Шалбачыга тутсуп берген. Улуг кижиниң сеткилин хомудат-
пас бодааш, хей чүве чугаалаарындан чылгычынын оглу дыка
коргуп орган. Башкызынче чалынганзыг кылчаш кылынган.

— Силерге тааржыр ажыл тыпты бээр, кырган. Чылгы
биле тевени бо черден узуткап каан сыңый дарганы судтап
болур турган. Ам ооң чыдыг малгажынга борашкаш канчаар.
Соон хынап, муриун көрүп ажылдаалыңар — деп, Дембилдей
сагыш човай берген.

Шынын сөглээрге, Шалбачы хомудап келбээн, дүрген-не
тускайлаң ажылдаарын күзеп келген. чаа тургустунган совхо-
зунга бодунуң кылып шыдаар ажылын кылыксап келген. Ол
кырганның бодунуң шын-на сеткили-биле чылгы кадарыксап
турарында езулуг буянныг бодал бар. Чээрби чыл иштинде
орта ажыл чок чурттап келген кижичок артып калган назынында
чүнү-даа кылбайн барып болур. Ынчаарга Шалбачы Сарыглар
бодунун төрөөн черинге нингиниң херээнге дузалыг ажыл кы-
лып болур арга бар апаарга, үңгүр иштинге ижээген тарбаган
дег, бажың иштинге анаа олуруп шыдаваан. Хеп-хенертен баш-
кы биле директорнун чугаазын үзе кирипкенинге эпчоксунгаш,
Шалбачы оларның хөңүнү чазаар бодаан.

— Сыдымымны! — деп чугаалааш, те мыйызындан кылган
дээкти сыйбап каап олурган. Көзүлбестеп бар чыдар ховар
эдиң көргедип олар кижичок аа деп, Тенекпей боданып
олурган.

— Сыдымың сатчып көөр бис бе? Школа музейи тургузуп
турар кижичок мен. Буруп тываларның база бир чараш эди-дир,
бистиң суурга келген кижилер сонуургап көрзүң — деп, Дес-
нижек Делбигирович сөс эрээн. Шалбачы сөскүр болгаш улус-
туң аас чогаалдарын дыка хөйчү билир дээрзин ол башкы
дыңнаан турган чүве-дир.

— О! Эр кижиниң бир кончуг эди турар дижир. Анчы
кижичок болза, кончуг дээр боолуг болур. Мөге кижичок болза содак,
шуудақтыг болур. Даараныр не болза ине, чүскүктүг болур.
Чылгычы кижичок болза албан сыдымныг болур. Мээң бо сыды-
мым бе? Ада-ием мени өглөп каан чылын холга туткан сыды-
мым чүве. Ачамның берген үнелиг белээ-дир. Бо сыдымны
буга мойнаан дилип тургаш, эттеп кылган. Бо сыдымны караа
багай Дуран-оол эттээн чүве. Таныыр силер ыйнаан? Иезинден
төрүттүнүп кээрде-ле, ийи караа көзүлбес болган дээр чораан.
Бо сыдымны берген ачам ашак шагда-ла кызыл-дустан. Бо
сыдымым-биле шалба чайып, кадарып чораан чылгыларым-даа

когу үстүп калган. Бо сыдымны өлге-чаъска өтпес кылдыр, үзүлбес-чазылбас кылдыр эттеп берген Дуран-оол-даа чорта берген. Дириг чорааш, бо сыдымымны кымга-даа бербес мен, алдын өртөккө-даа сатпас мен — дигеш, Шалбачы чоруур дей берген.

Хоочун чылгычының чугаазын дыңнааш, Дембилдей башкы Ленинградка экскурсиялап чораанын сактып келген. Орус чоннуң алдарлыг чогаалчызы Александр Сергеевич Пушкинниң сөөлгү чылында чурттап турган бажыңында музейни магадап көргенин бодап келген. Пушкинниң улуг столунуң кырында куш чүүнден кылган «демир-үжүүн» салып каан, ол дээрге орус чогаалдың ыдыктыг эди бооп төөгүдө артып калган. Чылгычы Шалбачының сыдымы дээрге, шүлүкчү Пушкинниң чогаал бижип чораан куш чүү «демир-үжүү»-биле дөмей үнелиг бооп турар ышкакжыл. Бо денелге арай кандай боор, чүү-даа канчаар, өдүрөөн часса-даа, хөлүн часпаан боор деп угаап орган.

Шалбачы аяар тургаш, үнө берген.

Деспижек биле Тенекпей бот-боттарынче көрүшкеш, бир-ле чүвени манажы бергеннер.

— Сүт эмиксээн хураган кижини холун чылгап турар болза, ол кончуг ужурлуг. Ажыл кылыксаан кижини директорга боду-ла кээп турар болза, ол база ужурлуг. Чон сеңээ бүзүрөп турардыр, оол!— деп, хоочун башкы буурул дүктөрлиг дыдыраш бажын суйбангылаан.

— Херээженнер ортузунга кандыг ажыл чорудар бис?— деп, Тенекпей Аргаң-оолович сагындырып каан.

— Агитквартиралардан эгелээр — дээш, Дембилдей туруп келген.

ДИРЕКТОРНУҢ БИР ЭРТЕНИ

Директор апаргаш, Тенекпей Тумат эртенгиниң беш шакта туруп келир апарган. Ооң оозунда база бир онзагай арга бар. Тенекпей бажыңындан үнүп кээрге, чер кыры шулуң ак хар болган. Шуугайдан кылып алганы калбак хүүрээ-биле эжик аксындан ыяш, хөмүргө чедир оруктай эжиپ каапкан. Ол харны базарга-даа, эжерге-даа дааш-шимээн чок, ана чымчаңнаар. Делегейниң делгемнеринге улчуп чораан харлар чаңгыс дүнө Хөндергейниң девискээрин хөмө дүжүпкөн. Ол арыг болгаш чымчак харны ол эртен бир-ле дугаар кашпагай буттары-биле баскан кижини чылгычының оглу-дур.

Та чүдөн чүвө, шак ол эртен Тенекпей адазын сактып келген.

— Чылгычы кижы сыгыр даңдан турар. Эр кижы эртежи болур — деп, ол акый оглун кадыг-берге чаңчылдарга чаңчыктырып чораан. Уйгужу кижилер удуп чыдырда, чылгычы Арган-оол кончуг аьдын мунупкан, чылгычыларын эргий хап турар болгай. Адазының ол сергелең чаңчылын ол олчаалдырзын өөренип алганы Тенекпейге тергийн дузалыг апарган. Бажыңның хүн үнер чүгүнде улуг чоон дыт бар, ооң чанындан кажан-кезээде доңмас кара суг бадып чыдар. Ооң ындыы чарында, шала дөстевиргей айгадаңда туттунар демир, көдүрер шойлар болгаш шагда-ла ол чер чурттуг алдарлыг мөгелерниң көдүрүп чорааны көдүрер-даш бар. Ол көдүрер-дашты хоочун мөгелер Сат Шырбаң, Сат Коңзай, Доңгак Комбу, Монгуш Доруг-оол суглар ийн холдап көдүргөш, эзерлиг аьтты ажыр октап чорааннар деп тоолчургу чугаа бар.

Тенекпей спортчу идик-хевин кеткеш, шой көдүрер шөлүндүвө челеңгиртеп кире берген. Хурал-суглаа боорга, клубче бажын бакылаvas, ол хирезинде борбак шойлар болгаш көдүрер-дашты көдүрө бээрге, туттунар-демирге тырыкыланы бээрге, ала-чайгаар чыгып келир мөге-шыырак оолдар бар. Оларны бодунуң талазынче элзедип алырын бодааш, Тенекпей даңгаар эртен сула шимчээшкин кылып, айгадаң шөлге көскүлөң кылдыр ыңай-бээр маңнагылаар турган. Та чүден чүвө, бо эртен ол оолдар эрттир удаан янзылыг. Тенекпей соок кара сугга чунуп алгаш, ак аржыыл-биле чоттунуп турган. Каракка кым-даа көзүлбээн иргин.

Хар чагган эртен чылыг болгаш часкы хөөннү кирип турган. Бажы куурара берген бир кырган дыттың чөвүрээлиг ууну өрү алзы кызыл чиңзелиг кара торга соястап үнгөш, ол-ла дыттың каң-кадыын черзилээн чүвө дег, хаайы-биле токкуңайндыр соктагылааш, хоругайндыр эдер болган. «Торга сыыгайндыр эдерге, дээр чүдөрээр, хат хадыр, соок дүжер. Торга хуругайндыр эдерге, дээр аязыр, хат соксаар, чылыг дүжер». Бо эртен торганың хоругайндыр эткенин дыңнааш, Тенекпейниң сеткили амырап турган, ынчалзак дүвүрөнчиг бодалга алзы каапкан. Кызыл-тастың, арбайның база суланың үрезинин тыптынып алган. Бо чылын чиңге-тараа тарывас дишкеннер. Ынчаарга ногаа аймааның кандыг-даа үрезини чок, бо-ла бүгү ону дүвүредип турган иргин.

Мөге-шыырак оолдар көрзүн дээш, Тенекпей белинге дээр чанагаштанып каапкаш, алаакты долгандыр эзиннелдир маңнап-маңнап, кара өжегээр хар-биле чунуп турган. Кара чаштан тура Тенекпей хар-биле чунуп өскөн, ынчангаш хар-биле чунарга, карактары улам көскү болуп, сергээ дендеп, кедергейниң хыы ханып турган.

— Хар! Харлыг эртен!!! Хар бажы чиир хар чаапкан!!!— деп алгыржып, оон-моон мөге-шыырак оолдар маңнажып кээп тургулааннар. Ол оолдарның паспорт езугаар аттарын, фамилияларын ол билбес турган, чүгле кижн бүрүзүнүң шолазын тус-тус сактып алган турган.

— Мөге Демир дээрзи мен-дир мен. Көрүңер!— деп чарлаттынып алгыргаш, бир оол көдүрер-дашты дөрт илиг хире көдүрө каапкан. Ол оол трактор, машиналарны башкарып билдир, хоомай чүве — чолаачылаар биледи чок.

— Мөге Чогдур дээрзи мен-дир мен. Көрүңер!— деп көргүредир алгыргаш, чокпак кара салдыг оол көдүрер-дашты мугур сөөм хире черден хоора көдүрүпкеш, бажын савагылаар болган. Ол оол чолаачылаар эргелиг, ол хиреде машина-хөөгей чанынга шоолуг барбас кижн болган.

— Чүгүрүк Бодаган дээрзи мен-дир мен. Көрүңер, оолдар!— деп чарлаттынгаш, көдүрер-дашты кужактаарын кужактааш, шимчедип чадаан. Чанында турган оолдар ону кыжырып-шоодуп каттыржы бергеш, кончуг мөгелер бооп турганнар. Ол оолдуң узуну ийн метр чедип турар, оон ыңай чөпшүл аянынг үрөн болган.

— Итпик мөге дээрзи мен-дир мен. Көрүңер, оолдар!— дигеш, ол эр көдүрер-дашты сегирип алгаш, мүн-не бичии шимчеткен. Ол оолдуң думчуунуң бажы борбаксымаар болган. Ол оол арага ижипкенде, даады шош-содаа кылыр кижн деп дыннаан. Шевер Дилгижектең оглу, ынчаарга мал, аң, куш, кижн үнүн кедергей өттүнер. Бирги класстың чолаачызы.

— Озук мөге дээрзи мен-дир мен. Көрүңер, оолдар!— деп чарлаттынгаш, ол оол көдүрер-дашты чыткан черинден шимчедир идипкен. Сураан дыннаарга, ол оол орук черинге ажылдап турган, чер казып турда, хамык кижилерни кайгаткан дээр.

Чернин кырында эң күштүг амытан кижн диждир. Ынчаарга бо чаа тургустунган совхозта машина-техниканы чорудулар кадрлар хоомай бооп турар. Чолаачылар, трактористер чалаарга, үнергедири эмин эрттир. Каш-даа кижн Хөндергейге келгеш, ооң күчү-шыдалының хирелиин, улустар холдарындан алгылаан машиналарының эргижирээнин көрүп кааш, доктаап ажылдаар хөңнү чок болганнар. Тенекпейниң бир салып алган сорулгазы болза, эртениң-не кады сула шимчээшкин кылып турар оолдарын шыырак кадрлар кылып алыр. Оларны дүрген-не сургуулдадыр, бир чамдыктарынга шылгалдалар тудустурар. Балык суг иштинге чоруур. Теве ховулуг черге тааржыр. Эзир бедик сыннар бажы тевер диждир. Чүү-даа болза бо-ла Хөндергейниң оолдарын тускай эртемге дүрген өөредип алза,

олар могоаттынар-даа болза, бо черден ырадыр дургуннавас деп, чаа бодалды Тенекпей бодап турган.

— Тыва Сократ кел чор! — деп, оолдар чир-шоң дүшкенер. Ол шола атты бир-ле дугаар дыңнаан болгаш, Тенекпей алаага берген. Сократ дээрге эрте-бурунгу делегейниң чок дээн мерген угаанныг кижизи болгай. Ол грек сөөк кижиниң алдарлыг адын кымга тывыскан чоор? Кымны тыва Сократ дээрил? Сократ дээрге чаңгыс-даа ном биживээн, ынчалза-даа кижитөрөлгөтөнниң төөгүзүндө улуг угаанныг болгаш чечен-мерген кижит бооп арткан дээрзин Тенекпей сактып турган.

Бир черге кады кыштааш, бот-боттарын билишпес өглер турар, ам болза кожа-хелбээ бажыңнар турар. Бир суурга бир ай чурттапкаш, ында кандыг кижилер барын дораан билип аптар, ооң кадында кандыг-даа аажы-чаңныг кижит-биле чугаалажыптар, чүвени бүдүү билит болгаш онзагай хүндүткелдик кижит турар. Дембилдей башкы бо-ла Хөндөргөйге башкылай бергеш, чүглө школачыларның, башкыларның, ада-иелерниң эвес, арай хажагай кижилерниң безин коргар, сестир, хүндүлээр кижити апарган, чүнү-даа айтырып ап болур башкызы болу берген, ооң ужурундан ону тыва Сократ деп шолалаан. Ол ат баштай башкылар аразынга нептерээн, ооң собинда клубка тараан, шала сөөлзүредит аныяктар ортузунга чугаа кадында дыңналыр апарган.

Суг иди кедип алган, чүнден аргаан кызыл довржактыг, көк өднүг спортчу хөйлөң, чүвүрлүг Дембилдей башкы бөлүк оолдар чанынга чедип келгеш, амыр-менди солушкан.

Бот-боттарынче чочактаан харлар октажып турган оолдар овартына берген. Атчыр-датчыр хүрежит турган Итпик биле Демир база ара соксап кааннар. Бодаган күдүш дигеш, борбактаан хар-биле Демир мөгениң чушкуузунче тудускан.

— Эчик! Мени кым хапты? — деп, Демир эргилит келген. Кым-даа хары бербээн. Бир эвес тыва Сократ маңаа турбаан болза, ол оол бирээни кылыр турган ийик. Демирниң күжү өске эштеринден артык болгаш, октаан кижизиниң моюндуруунуң иштиндиге хар дыгып турган. «Даг көргөндө — бөрү омак. Даай көргөндө — чээн омак». Даады базындырып чоруур Бодаган башкызын көрүп кааш, адаан негээри ол ыйнаан, Демирниң чушкуузунче борбак харны чула туттупкан чүве-дир. Оолдар аразында чир-шоң дүшкенер, чүглө Демирниң эриннери чөлбүднээр, карактары ынаар-мынаар хыйыртаар болган.

— Силерниң хар-биле соккулажыр өйүнөр эрткен-дир, оолдар. Силерниң ажилдаар үеңер келбээн чүве бе? — деп, ханы уткалыг айтырыгны Деспижек Делбигирович салган иргин.

— Кылыр ажил бар бе ынчаш? — деп чөңгээлээн үи үңген.

— Күзел турда, ажыл кай баар.

Оолдарның чүү дээрин манагынып, Дембилдей борбак шойну бирде оң холдап, бирде солагай холдап өрү көдүргөш, бүдүү санап турган. Башкының холдары шыырак-ла-дыр деп, Тенекпей магадап турган.

— Техника тыптыр болза, кандыг-даа ажылды кылыр бис!— деп, оолдар соңнуг-мурнуг харыылаар болган. Оларның ол кыска домакты бир үн-биле чугаалаарын хоочун башкы пат кайгап каан. Боларның-биле ылчыңнашкан херээ чок, шыңгы чугаалажыр деп, Дембилдей дораан билген. Тыва Сократ чугаалап-тыр:

— Мен бо черге келиримге, колхозту дүжүргөн деп хому-дап турдунар. Ам Хөндөргейде чап-чаа совхоз тургустунган-дыр. Ада-өгбелерниң бурун чуртунда малдың болгаш ногааның ажылын сайзырадыр совхоз тургустунган-дыр. Ада-өгбелерниң бурун чуртун карартпас дээр болзунарза, бо-ла төрөөн чери-нерни болбаазырадыр дээр болзунарза, бай-шыдалдыг чурттаар дээр болзунарза, бөгүн-даа болза силерни тус-тус күзөөн ажы-лыңарга кирип каап болур мен. Техника дээр-дир силер. Техниканы эзертеп мунар кымда кандыг эрге барыл? Документинер көргүзүңер че! Тайгада кезип, шандалап каан чудуктар бар. Оларны сөөртүр машина бар, чолаачы чок-тур. Че, кымда чолаачылаар эрге барыл? Удавас тараа тарыыр бис. Трактор бар-дыр, ону чолаачылаар кижги кымыл? Документинер көргү-зүңер. Күрүнениң улуг өртектиг эдин мелегей холдарга берип болбазын боттарыңар билер силер. Тускай амыдыраар, тускай чурттаар, тускай боданыр херекке кайы хире белеп силер ын-чаш? Назы-хар чеде берген оолдар-дыр силер. Чегеге чедир бажыңнар кезип, бажыңар силгип чоруур силер?

Тыва Сократтың чугаазын дыңнааш, оолдарның үнү чиде берген. Ол-ла сөстөрни бир чыл бурунгаар дыңнаан болза, олар шуптузу бир яны чуртталгалыг болгаш эртемниг турар ийик деп, Тенекпей бодап турган.

Сөглөөн сөс. Керткен ыяш. Баскан истер балаттырбас улуг күчүнүң демдектери ол-дур. Хатка сывыртаткан аза-огу дег чер кезип чоруур чорук соксазын. Бистин арын-нүүрүвүс, шак бо арыг-чаагай хар дег, арыг болур ужурлуг. Аксы-биле аал көжүрбес. Дылы-биле дыт ужурбас дижир. Бистер ажыл кылып тургаш, бо башкының карааның уунга эки кижилер бооп көстүр бис деп бодал кижги бүрүзүнүң бажыңга кирип келген болгаш харын-даа карактары чырып, угаан кирип келгензиг апарган.

— Чолаачылаар эрге апсымза, машина бээр силер бе?—

дэл, Демир мөге башкыже болгаш совхоз директорунче карактарың чидидир көргөн.

— Боданар, оолдар. Силерниң чажыт өөрүнер тайга бажында тудуг ыяжы кезип турар. Силер мында бажыңнар кезип чоруур. Ол эки бе? Хөглээр болза, кады хөглээр. Ажылдаар болза, кады ажылдаар. Кажыдал болза, денге үлежир. Дем бир чалап эккелген чолаачывыс дескен болгай. Бисте чолаачы кадр чогуң билгеш, кызап турары ол-дур. Демир мөгеге демги ол он дугуйну бээр. Озал-ондак кылыпса, мен харыылаар мен. Бични болгаш, Чадаана бадар бис. Ынчан чолаачылаар эргезни чедип алгай аап — деп, Дембилдей сорук кире берген. Башкының ол сөзүн дыңнааш, амыраан Демир чанында тургулаан эштерни хар кырынче ужур-ужур иткилепкен, тоолда маадыр дег каттырып турган чүвөн иргин. Харлыг эртең Демирниң машина чолаачылаар апарганыңа чанында турган өөрү адааргап тургангар.

— Ёзулуг патриоттар болуксаар болзунарза, ажылдаар апаар силер. Бисте кылыр ажыл эндерик — деп, Тумат директор дидим болгаш чоргаар чарлык болган. Кижиниң бодавааны чүвени Тенекпей тып бодаптар дээрзин хоочун башкы улам хандыр биле берген. Ыраажы кижини ырлаар үнүг бооп төрүттүнер. Тоолчу кижини чечен сөскүр бооп төрүттүнер. Дарга болур кижини база кижилерни уштап-баштаар салым-чаянныг бооп төрүттүнер. Ынчаарга Тенекпейде дарга бооп шыдаар салым-чаян барын кымны-даа баштай билген болгаш Дембилдей чалы-чараш оолдарны ол аныяк директорнуң бодунуң талазынче кажар оптуг кирип алганыңа хыы хащып турган иргин.

— Демир! Өвүстен шайлап ал, кады чоруулу — деп, Тенекпей машина чолаачылаптар оолду бодунче чалай берген.

Хар. Хар бажы чиир хар чаапкан. Аныяк директор совхозка ажылдаар кижилерни арыг иштиден тып ап турар болу берген.

Дандар-оол САРЫКАЙ

ОЛУТТА ОЛЧА ЧОК

Тоожу

Часкы тарылга доосту бергенде ээнзирээн хову турлааның таңшылы Серенот ирей хеп-хенертен дыңнакчыга чедингеш, аажок амыраан. Чугаазы сааңайндыр төктү-ле берген.

— Кайы мырыңай дүүн чаа сонгуттун бе? Че харын ам, бистиң кезектен улуг дарга кижини үнмээн чүве, ам-на үнген-дир,

бооп тур. Шаг шаандан, ада ызыгуурувустаң бээр тараажылар бис. Мени мында деп билгеш чедип келдиң бе? Душ болду че? Э-ээ, мен-даа кыраан, чөнөөн, чээн оол. Чеденни ажылып алдым. Мынча назылааже кандыг даргалар көрбээн дээр мени. Кадыг, шириин-даа, эвилек, ээлдек-даа даргаларны көрүп чордум. Топтуг, томаанныг-даа, адыыргак, сыңзыыргак-даа даргаларны көрүп чордум. Харың каш апарды? Үжен дөрт че? Охалай, мөлдүк-калдык кижини ортузу четкен-дир сен. Чогум чуртталгаң мурнунда чүм олчаан-дыр. Ону үргүлчү бодап чор, хоомай чүвө черле кылба! Холга улуг эрге-дужаал алган кижини улус-чондан оспаксырап-ла болбас, дарга мен дээш улуургап-ла болбас эвеспе. Кижилер аразынче кирип, улустарны дыңнап, аныяктарны сургап, чаштарны чаптап чоруурга эки. Саанчыларның хууң-савазын көдүржүп, малчыннарның хайындырган шайын ижип чоруурга эки. Тракторист кижиниң үске-чарга былчашкан хирлиг кара холун тудуп, мендилежип чоруурга эки..

Партия райкомунуң бирги секретары Марат Доржуевич Шойдак кырган даайын кичээнгейлиг дыңнап, ында-хаая айтырыглар салырынга өйлежип олурган.

— Чайның шинчизи че? Харын ам, чаачал, доруун чай дүжүп келди. Ойт-сиген, тараа-быдаа аянчок-ла үнүп чыдыр. Дуу ынаар куду Улуг-Ыйгыл иштинде кызыл-тастың чаражын кижини кайгап-ла ханмас, чадып каан ногаан хевис-ле! Мынаар кедээр Чал-Оорга белинде чинге-тараа база кидин-түлүк дескилежип, кулакталы берген чорду. Оон ыңай, че харын ам, эрте доңат дүжүптөзө, долу хаптаза, бурган өршээ, бак-ла чүвө ыңай турзун!..

Серенот ирей хейде далажып, чугаа элекке үзүктели бээрине дээш бачыдап, эриннерин чыпыладыр чылганып, дарганы шуут сөс алындырбайн олурган.

— А-дыр, кандыг че? Күскү ажаалдага амдыгааштан белткенир че? Ынчанмайн канчаар, ынчанмайн канчаар, кончуг шын сөгледин! Че харын ам, ол сенден, бо кожууннуң ээзин апарган кижиден хамааржыр чүвө-дир ийин, чээн оол. Дүжүт-даа, мал-даа, шупту сенден хамааржыр! Хамык ужур удуртулгада, башкарылгада, кижизидилгеде. Ону база соң даарта бодап чор. Энир чылын Улуг-Ажыктын хөй тараазын ажаап чадап турувуста кезик-чамды, ужу-кыды хар адаанга кирди чоп. Хайыраан чемивисти деп хомудап, халактап чыдып калдымыс. Ону ам совхоз директору, партком секретары, агрономнар уттуп алган бооп чадавас ийин оң..

Кырган таңныл боду чайгаар хөлүндө хөлзеп, карактарын кылчаңнадып, дыйылааш үнүг апарган:

— А кол ижеперивис ыяп-ла бо өйде шөлээлеп алгаш чоруй барды. Эмгежок хөй машина-техникавысты кым септе-дир чүвөл? Көргөй-даа бис, үрелик комбайннар чапынче тараа бышкыже кым-даа чагдаваза хөңцү эвеспе. Бистиң даргалары-высты даңгаар-ла шимчедип, хөделдирип турбас болзунза хор-жок, арай шүшпөң, үстүүртеп айтышкын манаар, таваарлавас үеде таваарлаар, бачымнаvas үеде бачымнаар улус чүве. Кижил солун-сеткүүлден номчуурга, сонгаар кончуг тараалаң черлерге дүжүт ажаалдазын каш-ла хонукта доозупкан боор-дур. А бис чоонган бис? Чудуруктарывыс чудук алдыңче супкан бис бе? Чок, анаа-ла озал-дыр бис ийин, олутпай, өй-хуусаа билбес-тир бис. Чамдык удуртукчуларывыстың-даа, боттарывыстың-даа чоржанывыс, чылыш чогуvus аажок тур. Нам, чазактың док-таал-шиитпирлеринде айтып кааны ышкаш кылдыр ажыл-хе-рээвисти эдиктирип, хөңүктүрүп, дүргедедип шыдавайн турар-дыр бис...

Серенот ирей улам изигленип, райкомнун бирги секретары-нче шаагар чыгы кыннып олурган:

— Чү че? Сөгле-ле че? Чырың чоп сырттаңнай-дыр? Сөг-лээринден кортпас мен. Ачаңның кады ойшап өскөн эжи-дир мен. Аванның чаңгыс акызы-дыр мен. Сеңээ мен чугаалава-зымга кым чугаалаарыл? Че харын, өске-даа улустун сөс-домаан дыңнаар ужурлуг сен. Улуг Ленин башкы безин көдээ тараачыннарны кончуг хүндүлеп чораан дугайын кино-чурукта тырттырып каан ышкажыгай. Сен ам бо районнун коммуни-стериниң болгаш хамык ара-албаты чонунун баштыңы апаргаш, каяа-каяа четкиледип? Кымнар-биле чугаалаштың, солун чүнү көрдүң, чүнү дыңнадың чээ?.. Ок көдек, дүүп чаа сонгуттун дедаан? Ийет, дем чугааладың, чөгенчиним, уттуучалым ындыг кончуг болбазыкпе. Бажымны көр даан, ак өшкү-ле, ха-ха-ха. Че харын ам, ындыг болза үргүлчү ынаар-мынаар халдып, хөй-хөй черлерден кезип чоруп тур. Хоорайга, улуг стол артынга саадап, телефон аксы кадарып олургаш, эки чүнү-даа чедип албас сен, биеэки улустун «олутта олча чок, чыдында чыргал чок» дижири шын, чээн оол...

Чиник машина тараа шөлүн ойзу маңпааш, чингежек дөр-гүн кыдыын өрү чоктапкан. А райкомнун бирги секретары Шойдак каттырымзап каап, ыт чок боданып, боду боду-биле иштинде чугаалажып чоруп орган. «Эргим эш Марат Доржуе-вич, чүл ам? Өгбелериңниң өскөн, төрээн, өлгөн чуртунда чедип келдиң але? Хүлээнип алган ажылыңның харысалгазын ууп шыдаар ирги сен бе? Ындыг айтырыг турбас ужурлуг! Хөй айтырыг! Артык. Дадагалзаашкын — коммунист кижиниң эвес. кортук кижиниң чаңы. Менде ам чайгылар эрге чок. Дүүн

болза дээрден башка, бөгүн хоржок, орайтаан. Орустаарга, възлэсэ за гуж, не говори, что не дюж. Чүглэ бурунгаар, сөглээн сөс, керткен ыяш, ол-ла! А чаа ажылга кандыг чүьктүг келдин? Көңгүс хол-даяң эвезин-не эвес мен. Орук инженериниң диплому. Беш чыл иштинде кылдырткан чазаглыг оруктарым. Салдырткан көвүрүглөрүм. Комсомол ажылы. Улусчу контроль албаны. Партияның дээди школазы. Обком аппарады. Шуптузун катгыштырарга, бириктирерге ындыг-ла эвээш эвес. Баштайгы удаазында четчир. А ынчаарга даайым ашак дем чаа мени чүге сургады? Ам-даа угаан кирбээн аныяк оол деп бодааны ол бе? Ажырбас, ынча деп-даа бодазын. Мээң хүлээлгем — кымны-даа дыңнаары. А дыңнап алгаш — шын түңнел үндүрери. Дужаар, командылаар, хөрөктенир удуртулганың үези эрткен. Эде тургустунуушкун эгелээн. Айтырар, сүмележир, тайылбырлаар, чөпшээрежирде чөпшээрежир, маргыжарда маргыжар, экини деткиир, бакты шүгүмчүлээр — сээң херээн ол-дур, эш Шойдак...»

Машинаның чолаачызы Кувискаал Очур деп мөң кара кижини ооргазын шала күдүйтүп алгаш мурнунче көрдүнүп, оруктун оңгул-чингилдин, ээр-мыйырын хынамчалыг хайгааравышаан, райкомнун халашкан бирги секретарының дугайын боданып чораан. «...Уваа, чиктиг чүве, Эрелчин даргам чүге хенертен солушту? Частырыг кылыптар чай алынмады чоп? Назыхары таан дыка улгатпаан, адак-бышкаа чиик, мынаар үстүкү черлерде таныш-көрүштери хөй, белен-селен тендиш дивес хире быжыг туруштуг хайырааты болгай. Чүү болган? Кандыг хайга иттирген, кандыг малгашка былчашкан? Э-ээ, мында чүве-ле бар, бар боорда анаа-ла эвес чүве бар! Оонак-хээнек, аап-саап четпестер кымда чогул? Кижини баштыг кижини бүрүзүндө бар. Эрелчинде база бар. Кадарчылардан хой ап чиптер турду. Ында чүнүң кемил? Дарга кижиниң эргези-дир. Эезиниң туразы-дыр, ээгизиниң кадары-дыр. Хеймер оглу тенек, чораан черинге чогушкан, содаалашкан, ок-бижек туткан сураглыг боор чорду. Ол өөдежок кулугур ачазының ат-нүүрүңгө шончак халдатты бе? Мынаар бир фермада херээжен кижини бар дижир болгай. Ол кижиниң ашаа ажынып-хорадап, чарлыр-чирлиринге чедип турган дижир болгай. Кадайын Эрелчинге хүннөп турган дижир болгай. Та, та, кым билир ону, караам хаптыг, кулаам кумнуг...»

Элденчек кадыр хавак баарында кызаа оргулаашта чаңгыс өг турарга, Шойдак машиназын доктааттыргаш, аалдың ээлери-биле барып мендилешкен. А таптыг ажык-чазык чугаа үндүрүп чадап каан. Өшкү кадарчылары Арбай-оолдарнын

кайызы-даа пөрүк, айтырыг салырга бижииргээр, орта харыы-лавас болганнар.

— Малыңар хүр-менди тур бе?

— Анаа ийин — деп хааштааш, херэежен кижиг думчуун суйбагылаан.

— Мал эмчизи кээп тур бе?

— Чок.

— Мен болза партия райкомунуң бир дугаар секретары кижиг мен. Айтырыңар, дилээнер азы чагыңар бар бе?

— Чок.

Шойдак эгенип, машиназынче кылаштапкан.

Оруктуң ол-бо талаларында узун суук ак хадыңнар, эглиң-нээш сарыг талдар, чөржегер чөвүрээлиг чоон дыттар, хүннээр-ректиг аянда айыраң кызыл шеңне чечектери. Чайгы арга иштиниң каас чараш чурумалдарын шоолуг эскербейн, Шойдак ам база боданып чораан. «Парлалганың, радионуң, телевидениениң улус-чонга тайылбырлап, бижип, көргүзүп турар материалдарының хөй кезии эде тургустунуушкун-биле, дүргедээш-кин-биле холбашкан болгай. Амгы үеде эң-не делгеренгей сөстөр — эде тургустунуушкун, дүргедээшкин. Ол сөстөр Арбай-оолдарың кулактарыңга канчап черле дыңналбайн турар чоор? Орта бе бо? Олар чүге ындыг үнүмей улузул? Менден корткан, сезинген ужуру чүдел? Оор-суук шамчыг бе? Самчыг-далдыг, тудагдалдыг бе? Каразыңчыг байдалды тодаратпааже хоржок-тур...»

Шойдактың дараазында барган аалының ээзи, экизи көргөн, кончуг чугаакыр кижиг болган. Төрүүр хойлар кадарчызы Сат Чарык-Карак келген дарганы хүндүлөп, далган-тараа, үс-саржаг делгеп, хоюг сарыг шайын куткан. Дыка үр хөөрешкеннер. Чугаага Шойдак кончуг таарзынган. Чарык-Карак бодунуң хомудалдарын база сөглээн.

— Көргүзүглерим бе, дарга? Социалистиг чарыш мүн-не чоруп турар чүве бо. Эренгейлээш-киннер бар-даа болза, чоруп турар чарыш. Мен бодум дугайты ортумак хойжу деп санадыр кижиг мен. Бактатпас-даа, мактатпас-даа мындыг мен. Ол хиремде арай-ла элдесинер чүвелерим бар. Сөөлгү үш-дөрт чылдарда хой бажыңга онааштыр кыргып алган дүгүмнүң деңзизи даа, менди өстүрүп алган хураганнарымның саны-даа эки ийин. Алдарлыг малчынывыс Мижит Домбай-оолдуң көргүзүглеринден ажып турар. А ол хирезинде Мижит Домбай-оол чарышка үргүлчү-ле тиилеп үнүп турду. Чүге дээрге болза, ол кижиниң ат-сураа алгыг, ынчангаш кымдан-даа бедик көстүр, хамык чүве ооң талазынче чайлыр боор тур. Мээң саналым бе? Чаржыр дээн соонда ылаптыг чаржыр, мурнааны мурнаар, соң-

нааны соннаар, ол-ла. Кажан мактаар, шагнаар, түнээр өй кээрге, бирээзин өрү көдүрүп, өскезин куду бадырып, үш-үдүрүм аажылаарга кайып тааржыр деп? Ынчап турарга чамдык кижилерниң сеткил-сагыжыңга хомудал артса канчаарыл? Дөргүл-төрөл, кожа-хелбээ улус аразыңга аас-дыл, алгыш-кырыш үнзе канчаарыл? Үнүп турду харын, дарга. Домбай-оол ам мээң-биле мендилешпестээн. Кол зоотехник база менче хыйыркылчан. Буруум чок кижидир мен, чүвениң шынын сөглөлтөр, чедер-четпестерни шүгүмчүлөптөр, дылым бош дээрден башка хинчээм чок. Силерден чажыргаш канчаар, бирде-бирде бодумга бодум шугулдап, ча-ча, хупура, чеже-ле ынчап улуска чеме-ледир, аксы-чоктуң аксы диртир, ооң орнунга анаа-ла оожум, кулак дыш, хырын тодуг, күрүнемниң малын малдап берип, бөдүүн совет хамаатызы хүлээлгемни күүседип чорууйн ыңай деп бодап-даа келгилээр-ле мен. Ынчалза-даа, даргам, чөгөлим төнмээн, холум салдынмаан, муңгак сеткилге алзып, муңчулбаан мен. А чүгө муңчуларыл? Шаг бажы чаартынып тур ышкажыл. Эргиниң эрткен-барган чуду-багы илереп, колтарлып тур ышкажыл. Партияның чээрби чеди дугаар Улуг хуралыңга коммунист кижидир бергелерден чалданмас, туюлунга чедир тулчур деп айытты чоп. Өске черлерде та кандыг ийик, билбес мен, а бистиң бо совхозувустуң удуртулга-башкарылгасында, онаалда-хуваалдазында четпестер болгаш хажышыкыннар хөй ийин, хөй. Ону карактыг болгаш көрүп, кулактыг болгаш дыннап турар кижидир мен. А чугаалаарга хоржок-тыр, удур халдаар, шог-бардам, анчыг-түвектиг сен дээр-дир. Оон дендесе кызар-кыярыңга, балдырлаар-дегээлээринге чедер боор-дур. Аалым ишти херээжен кижиниң кады багай, бүүрээнде чыргалыг кижидир бо. Сонгаар курортка эмнедир дугайында шынзылга бижии база бар. Профсоюз черинге кирип каан билдирешишкени база бар. Путевканы чылдын-на аазаар, а түннели болза, ынанганың бажын ыт чизин, ыңгыржактың бажын өрт чизин дээнзиг, куруг-ла куруг. Бо чылын база сотка дүштүвүс. Бир эвес бербес дээн чүвези болза бисти ынча дыка ымзандырган херээ чүл? Хей чем эревеңер деп, шынын сөглөзө? Ынчан оода чадаарда өскээртен сурагланып, арга-хорга дилээй эртик бис. Мындаа энир чаңгыс путевка кээрге, бо совхозта ажилдавайн турар кижиге берипкен чоржуктар.

— Кымга ирги?

— Райкүүскомнуң оралакчы даргазының кат-иези дээнигай.

— Безобразне! Чаргылдаштыңар бе?

— Чогум бистиң холувуска кирбээн, дуу ынаар оранчок ырактан будалган путевканы кымга чарбыр дээр силер.

— Эрелчинге чугаалазыңарза?

— Эвивис багай. Нарын дарга ол. Бо булаага келгенде бистиң өөвүске кирбес, дөрү-биле доозунун буртуладыр халдып эрте бээр болгай. Баар аалдарыңга баар, душчур кижилеринге душчур, черле чиктии сүргей кижии. Ферма төвүңге келгенде улус-биле шала-була мендилешкеш, бригадирни азы эргелекчии чаңчаар. Ол дарганың кижилер алалаар, тала-дугай, кудакууй тыртар чаңыңга кончуг-ла таарзынмас мен ийин. Чүге халашты бо? Чылдагааны чажыт ирги бе аар? Партия кежигүңү кижиге менээ чугаалап берзиңерзе кандыгыл?

— Чажыт эвес. Дүүн партия райкомунуң Пленуму болган. Аңаа организаствыг айтырыг чугаалашкан. Районнуң улус ажыл-агыйының социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң партийжи удуртулгазын амгы үениң негелделеринге дүүштүр углап башкарыныч чогуур кичээнгей салбайн турганы дээш эш Борис Түлүшевич Эрелчинни Пленум ажылындан хостаан. Партия райкомунуң бирги секретарыңга Марат Доржуевич Шойдак сонгуткан. Бо-ла-дыр. Пленумнуң шиитпириниң дугайында дыңнадыг бөгүн солуннарга база үнүп кээр.

— У-йо-оо, ындыг денердаан? А ажы-биле чугаалаарга, эрги езу-биле ажылдавышаан хевээр турган дээш дүжүрткен кижидир ийин але?

— Мурнунда-ла каш катап сагындырып турган чүве-дир. Улуг дарга боду безин чагып, сургап, удуртулганың арга-методун, стилин солувас болзунза, чаартпас болзунза хоржок эвес-пе, хемчээн ала бээр бис деп чугаалап турган чүве-дир.

— Ийет, ийет, ынчанмай аан, баш бурунгаар сагындырып турган болбайн аан. Ол хире нарын айтырыгны хеп-хенертен, хеле-бүдүү, буу-хаа далаштыг шиитпирлеп болбас болбайн аан. А Эрелчин база кончуг аа? Ол хире ынчап, бодан, кичээн дирти-дирти, тоовас аан? Тура улуг, моюн чоон-дур ийин. Ындыг кижиге бүдүн район удуртулгазы дагзып болбазы-ла чөптүр — дээш, Сат Чарык-Карак хүлүмзүрүп, оюн-баштак чаң-биле уламчылаан:

— А богда, чаа даргамны танывайн бар частым. Ачаңар-биле кыштагларывыс кожа, баалык ажылдыр чурттап чордувус. Силерни бичиңерде көргөн олчаан хевээр, уттур чыгаан болдум. Кижии өзөр, кидис шөйлүр деп чүве ол-дур ийин...

Чарык-Карактың аалындан Шойдак дүш соонда чорупкан. Ооң бажының иштинде ам база хөй-ле бодалдар, бодалдар... «Арбай-оолдарның аажы-чаңы амдызында менээ билдинмес тывызык-тыр. Кадарчы Чарык-Карак чогуу кымыл? Партияның херээнге езулуг-ла бердинген шынчы коммунист бе? Азы чүнү-даа шүгүмчүлээринге өй, хөй-ниити амыдыралдан хоорук, бодун дангаар-ла кыстырган-кыйдырган кылдыр мин-

нип алган демагог бе? Мында база билдинмес. Совхозтуң хову-шөлдеринде чаа сыпталып үнүп чыдар тараалардан чаагай дүжүт өстүрүп алыры — келзе-келзе база мээң харыылаар айтырыым. Кадык камгалалы, садыг хандырылгазы, чоннуң кижизидилгези, культура, өөредилге, спорт... Моон сонгаар та чеже айтырыг көдүрлүп кээр чүве? Оларны тодарадыр, тайылбырлаар, шийтпирлээр. Нийтилештир, түңнөштир алырга районда чурттакчы кижжи бүрүзү, улуу-даа, бичиизи-даа — айтырыг, кижжи фактору. Черле ынчангаш партия ажылдакчызы кижжиниң мурнунга айтырыглар кажан-даа төнөр бе? Чок, хоржок! Коммунизм долузу-биле тургустуна бээрге кандыг ийик, ооң бетинде төнмөс. Бир айтырыг шийтпирлеттингелек турда ийи тыптып келир. Шак ынчалдыр кыр-кырынга немежип-ле турар. Бурунгаар депшилгениң оруу нарын, муң-муң шаптараазынарлыг. Ол оруктап чон башкарарын дагдынып алган кижжи чүгле бергелерге белеткенир. Чийк селгүүстээшкин дугайында бодалды доп-дораан баш иштинден үндүр сывыртаар. Ооң бодаар-ла чүвези — пегелде, негелде, негелде. Бодундан-даа, кымдан-даа шыңгыы болгаш чөптүг негелде. Херек мындыг янзылыг-дыр-ла, эш бирги секретарь! Чоокку үеде кандыг планыг сен чээ? Бир дугаарында — кадрлар. Эрелчинниң шилип алган турган кижилериниң чамдыктары мээң талалакчыларым эвес болуп чадавас. Чадавас дээр чүве чок, шынап-ла ындыг болур боор. Оларны чоорту солааны дээр. Партия аппарадынга артыктажыр-чөрүлдөжир, хоптажыр-пүгүлдөжир, чапшаалажыр-бөлүктөжир, эмдик, чаажын, кадыг, чымчаан суражыр чоруктар кончуг хоралыг. Партия органы — чаңгыс үзелдиглер органы-дыр. Бүгү коммунистер — чаңгыс үзелдиглер болур. Кол, үндезин, программныг айтырыглар талазы-биле чаңгыс сорукутг, чаңгыс үзелдиг кижилер. Кадрлар-биле ажылдың чигелекчи шугуму, компазы бар. Ол болза Төп Комитеттин январь Пленумунуң шийтпирлери. Бир-тээ чаа дарга болганымда, хамыктың мурнунда кым кымыл дээрзин билип алыр ужурлуг мен. Кижилер-биле таныжылга — мээң амдызында кол сорулгам. Даайым ашак чү дижик оң? Чон аразынче кир, телефон кадарып олурба диди. Шын сүмө! Ону хүлээп алыр апар мен...»

Чолаачы Кувискаал Очур база ыт чок, чанында кижизин шинчилеп чораан. «Аныяк эр-дир-ле. Чугаакыр эвезин бодаарга, доңгун мен дээр сагыштыг аа? Чеже-даа доңгун болза Эрелчинниң чартыныга безин кайын чедер бо. Оптуг-кажар, угаангыр-тывынгыр талазы-биле Эрелчинге база бырашпас бо. Ынчалза-даа, азаның бичези кончуг дээр але? Э-ээ, анаа-ла ынчап ат чалаар, чирик дуглаар кижжи Эрелчинни солуп шыда-

вас, ындыг кижини бээр кым-даа чорутпас. Үзер мыйыстыг, ызырар диштиг, кагыштыг-тевиштиг, какташтыг-силгиштиг кижиги Эрелчинни солуур. Ээ-та, берге эрпич бирээзи болду бе-ээ бо! Кезек када хенергедип, чылар-чылбас, чагдаар-чагдавас чагнап чоруп тургаш, одун-көзүн бузурадыр булгаза хөңнү. Районнун чамдык дарга-бошкалары олургулаан сандайларындан андарлып баткылаза хөңнү, оргу черге ок-кадалдыр ушса хөңнү. А Эрелчин чүү боор чүвези ирги? Кадр айтыры шыңгыраан шагда ооң ам өрү депшиири берге, харын кудургайны куду кулбуруп, чүнү чазаар болду. А мен бодум канчаар мыцгарылтымза экил? Өөрөнгөн чаңым кончуг, өшкү кежи чучаам кончуг. Даңгаар-ла чаа машиналар мунуп амдажый бергеним кончуг. Эрелчинниң кыйынгга кыстынып алгаш эът-чагы дайнап, аяк-дашканы көдүрүп чорааным кончуг. Бо ажылымдан чарлары менээ хомуданчыг. Чүл чээ? Эрелчинни дамчыштыр уруумга чаа бажың ап бээр дээн бодалым ам бүтпес. Эрелчинге бижик бижидип алгаш, өйлеп-өйлеп райпо складаындан барып чимзепир, коктапыр, өгже амданныг чаагай аыш-чем дажыглаар оруум база хагдынган. Чаг иштинде бүүрек дег, чанчык иштинде таакпы дег үем эрткени ол-дур. Чаа дарга-биле эптежип-найыралдажып болур бе? Туралыг бе, тура чок бе, тудуп-шенеп көөр бе? Азы манагынар бе? Далашкан сээк сүтке дүжер, манагынар-дыр, чүвениң аяның көрүп тургаш болур-дур...»

Шойдак ол-ла чоруткаш, кежээге чедир үш аалга кирген, совхоз төвү таварааш, директор-биле кезек чугаалашкаш, караңгылай бергенде райкомга чедип келген. Аалын көжүрүп албаан, ынчангаш дыштаныр өрээлге хонуп аар бодаан. Хенертен эжик ажыттынза-ла — Эрелчин. Алданнаар чоокшулаан хирезинде аныяксыг, шилгедек, шевергин эрин салдыг, бажының дүктери дас кара олчаан.

— Орай аалчың болуйн, бужурганма — дээш, Борис Түлүшевич олуруп алган.

— Аалчы кандыг сөңнүг моорлап келген чүве ирги? — деп, Шойдак баштактанган.

— Эрги Тываның чурумунда болза көгээржик сунар боор чүве. Мээң сөңүм өске.

— Сонуурганчыын аа? Көрзе чүл?

— Диспут. Диалог.

— А-ха, билдине берди. Айтырыг, харыы деңер де?

— Ам канчаар, сагыжым саймаарааш, олурарымга олуртунмас, чыдарымга чыттынмас апаарга, аргажоктуң кырындан кылаштап келдим.

— Борис Түлүшевич, баштай дугуржуп алыыл. Чөңгээ, шаштырыг херекчок эвеспе.

— Холуң эккел! Коммунист биле коммунист чугаалажыр.

— Эгелецер.

— Гм-м. Бо район кайы чапта, кажан иргин хамыктын доразы апарганын билип чадаштым.

— Бирги секретарь турган эш Эрелчинни чүге солааны силерге билдинмес болган ышкажыл?

— Хамык ужур Эрелчинде эвес. Эрелчинни солууру чүден белең. Объективтиг-даа, субъективтиг-даа, кандыг-даа чылдагаан тыпты бээр. Принципиалдыг айтырыг аңгы.

— Уламчылаңар, уламчылаңар, дыңнап олур мен.

— Силер дээрден дүжүп келбээн, обкомдан чедип келген болгай силер. Ынчангаш бо районнуң ниити байдалы силерге билдингир турар ужурлуг. Чогум чүзү кончуг баксыраан черил бо? Экономиктиг хөгжүлдеси бе? Удуртулгазы бе?

— Изигленменер, Борис Түлүшевич, дилеп тур мен, амдыкы чаа дугуржулгавысты утпайн көрүңер.

Эрелчин дылының адаанга эм суп алган.

— Чоокта чаа-ла мурнакчы диртип турдувус. Бо кабинеттиң дуу ол булуңунга шилчиир Кызыл тук турду. Ам чүү болган?— Эрелчин ишкээр хандыр улуг тынгаш, стаканга суг кудуп ишкен.

— Шын. Тук маңаа турган. Оон бээр үш чыл эрткен. Ол үеде районга кайы хире, кандыг-кандыг өскерлишкиннер болгулааныл? Борис Түлүшевич, ажы-биле миннирге, көдээ ажыл-агый айтырыгларыңа кошкак мен. Тускай эртемин өске, орук тудуу. Ынчалза-даа статистиканың сан-чурагайларын сайгарып, анализтеп билир мен. Бо-дур, бээр дыңнаңар— дээш, Шойдак стол иштинден саазын уштуп алган:— Мал бажы өспээн. Күрүнеге дүк дужаалдазы өспээн. Сүт дужаалдазы өспээн. Эт дужаалдазы база өспээн. Сугаттыг тарылга шөлү калбарбаан.

Эрелчин илден-не кыдыктанып олурган:

— А-ха, өспээн, калбарбаан. Таптыг көрүңерем, чавызаан, кудулаан чүве бар-дыр бе?

— Чавызаан чүве чогуң чок, чаңгыс черге таптаашкын. Ону эки деп бодаар силер бе?

— Чүнүң экизи боор, Эрелчин чаштаан ол-ла-дыр.

— Ам база Эрелчин! Болзунам, дарга, ынча дыка ажин-маңарам. Азы бөгүннүң мөрүңде соксап каар бис бе?

Саналды дыңнаачаңнап эртирипкеш, Борис Түлүшевич каттырымзап олурган:

— Хи-хи-хи, районну шериг кезээнге дөмейлээр болза, үш

чыл иштинде чангыс черге тепсеп турган ышкажыл? А командири удуп чыткан. Ол дээш эрге-дужаалындан дүжүрткөн ышкажыл?

— Чог-ла, чог-ла, баштактаныңар-ла харын, Борис Түлүшевич! Силерни кым-даа удуп чыткан дивээн-дир ийин. Перестройкага, эде тургустунуушкунга хамаарыштыр удуртукчу коммунист шүшпөң, идеякей чок, шын эвес турушту ээлевичаан турган деп көргөн-дир. Ынчаар көөрүнүң барымдаазы бар турган-дыр.

— А-дыр, шын эвес туруш деп чүнерил? Эде тургустунуушкунга удур кижини мен бе?

— Удур эвес силер, чок. А удурланыр дээш-даа канчап удурланыр боор? Эде тургустунуушкун ниитилелде эглиш чок эгелээн, бүгү совет чоннуң деткимчезин алган-дыр. Ол кайгамчык улуг күчүлүг шимчээшкинге ам кым-даа удурланып, шаптыктап шыдавас.

— Ынчаарга буруум чүл мээң?

— Буруу биле харысалга ылгалдыг. Силер буруудап, хоойлу-дүрүм хажытпаан силер, а партияның болгаш чоннун мурнунга харысалганыр кошкадыпкаш, хемчег алдырткан силер.

— Харысалгамны каяа кошкадыпкан мен ыңар?

— Ол дугайын билир силер ийин, Борис Түлүшевич. Шыжыккан ууңар-биле хей ынчап, артык айтырыг салып олурарыңар ол-дур. Тодаргай болгаш делгеренгей тайылбырны дүүн чаа Пленумга дыңнадыңар чоп? Партия райкомунуң бирги секретары, обком кежигүну, Дээди Советтин депутады эш Эрелчин эде тургустунуушкуннун алыс утказын хандыр билбээн, эчис сорулгазын чогууру-биле үнелевээн, эрецгейлээр чоруктап уштунмаан деп түңнел кылдыңган болгай. Аңаа черле чүпү немээр боор? Оон ыңай, хөйүнүң бадылаашкынын езугаар силерни хостаан, мени соңгаан-дыр. Мында база демократия сагыттынган. Шынын сөглээрге, силерни билбейн олур мен, дарга.

Эрелчин хенертен сырбаш кылыңгаш, хаваан дүгдүйтүпкеш, дүлейзимээр үн-биле айтырган:

— Саналды кым кииржик?

— Улуг дарга боду. Бюронун даасканы-биле.

— Ынчангаш холдар чайгаар-ла өрү көдүртүне бергеннер-дир ийин. А демократия чок болган.

— Эш Эрелчин, ынча дивейн көрүңер, дилеп тур мен! Пленум кежигүннерин бир хепке шалтырган деп бодаваңар. Кнопка базыптарга хөдөлн бээр ойнаарактарга дөмейлевеңер.

Партияның иштики демократиязы бар болгаш хүн бүрүдө улам быжыгып турар.

Эрелчин ам база эм пактап алгаш, сордунуп эгелээн. Шойдак таакпы кыпсып алган.

— Кезек дыштанып алыр болзуңарза эки хире-дир, нервинер баксыраан-дыр, Борис Түлүшевич. Шивилиг аржааны, Улаатай, Беш-Хонар, Дус-Хөл, Чүрек-Дөргүн. Туралаан черинерже баргаш келиңер. Соңгаар-даа болза чорааш келиңер.

Эрелчин аткаар хая көрнүп, думчук аржылы-биле карактарын чоткан. Уяраксап, ишкирни каапкан. Үнү оожум, шагзыргай апарган:

— Шын-дыр ийин, шын. Черле чеже боор дээр силер, кам демир-даа болза элээр, дадарар. Кадыым харыксыраан. Алданчеден чылдарның кадры кижидир мен. Чүнү көрбээн дээр мен. Эң бедик индирден чаңгыланган лозуңнар, кыйгырыглар, айтышкыннар, директивалар. Хрущев үези. Леонид Ильич Брежнев. Тока дарга... Макталды-даа, донгулданы-даа олуштур-солуштур ап чордум. Менде ам хомудал чок. Ажылдаар магазы-биле ажылдап кагдым. Кыраан назыда чүгле төнчүзү багай болду. Билген болзумза билдириишкин бижээш, эки турамбиле чоруй баарым кай. Ам канчаар, мавр сделал свое дело, мавр может уйти.

— Ай-ай-ай, мен-не силерниң орнуңарга болзумза, ынча дивес-ле мен, Борис Түлүшевич.

— Чү дээр силер?

— Эрте бурунгу Рим империязынга бай кожайның эрге-медел чок кулу мавр эвес, Коммунистиг партияның чаныш-сыныш чок дайынчызы чордум дээр-ле мен.

— Чордум харын, чордум! Чондан арным чажырып, ыядыр, эгенер барымдаам чок, кырым сынар, чок. Мегелеп чаңчыкпаан мен, дорт сөглээр мен. Частырыглар менде бар. Ынаар бар дээрге барып, ынчаар кыл дээрге кылып турган мен. Партияның чуруму — меңээ дүрүм, айтышкыны — дужаал. Ынчангаш, чеден-сезен чылдар үезинде нептерээн негативтиг четпестерниң уржуктарының кезик-чамдыын бодумнуң эктимге чүктээр анаар мен. Үеде буруу чок. Тодаргай ат-сыптыг, албандужаалдыг, паспорт-документилиг кижилер буруулуг. Мээн буруум база бар. Көдээниң улустары мээн дугайымда чүнү чугаалаар боор чүве-дир?

Шойдак бичии када боданы каапкан:

— Бир дугаар секретарьның хенертен солушканы район иштинге болуушкун. Политиктиг болуушкун. Улус аразынга кандыг-даа чугаа-соот үнүп болур. А мен ындыг-мындыг хөй чүве дыңнавадым. Чаңгыс хүн иштинде чүнү дыңнап четтигер

боор. Көдүргөн кижизин улам көдүрөр, бадырган кижизин өөделетпес, дам куду базар чанныг турган деп шүгүмчүлөл дыннадым.

— Кымны көдүрүп турган дээр-дир?

— Алдарлыг малчын Домбай-оолду дээр чорду-ла.

— Шүгүмчүлөл чөптүг, үндезинниг, дөстүг. Чөпшээржи болур. Чеден-сезен чылдар үезинде кандыг туржук? Үзүк-сок-саал чок деткиишкиннер, азаашкыннар, ураалаашкыннар. Чаңгыс сөс-биле адаарга — показуха. А ураалаарда тук херек. Чанынарда ол Кызыл пөс тук эвес, оон өске, кылаштаар бут-туг, тудар холдуг, сөглээр сөстүг, дириг тук херек турган. Домбай-оол бо районнуң ындыг тугу болуп турган кижини. Илеткелге Домбай-оолдуң адын кириер, саналга Домбай-оолдуң бодун индир кырынче үндүрер, мактаарда мурнадыр, чаңчаарда соңнадыр турдувус. Билир мен, ажылы депшивестээн, дээредевестээн кижини, ол хирезинде тук болуп артпышаан хевээр. Эрги чаңчылдарнын, инерциянын күжү ол-дур.

— Багай-дыр, Борис Түлүшевич. Тукту дириг кижини-биле солуп деп чүү адам чоор ол? Чээрби чедиги съездиге эде тургустунуушкуннуң бир кол сорулгазы болза, эрги чаңчылдардан дүргөн уштунары, инерцияны дүргөн ажып эртери деп айыткан болгай.

— Ой та, ой та.

— Кайы, силер эде тургустунуушкунга бүзүревес силер бе?

— Бүзүрээримге, бүзүрөвезимге-даа ылгалы чүл? Хажыызындан хайгааракчы апардым ышкажыл. Эх, дүүрээн бот, дүңгүрленген баш!.. Че, ол-даа канчаар, бодумнуң багым болгай аан, шаандакы садыг оскунган кыдат дег, муңгарап-денгереп чоор мен ынай...

Эрелчинниң арны хөлүгүр. Кезек олуруп-олуруп, чугаалаан:

— Ийи-чаңгыс-даа болза идээргек, ишти ирик кижилер бар боор-дур. Мээң дүжүп батканымга амырап, өөрүп, чанымга кээп чөңгээлиг, хоранныг сөстөр сөглөп, ооргам артынга сымыранчып турлар. Ажырбас, өштүглернин өжү ханзын, хыктыгларнын хыи ханзын, оон мээң чүм-даа тудай бербес. Кижини тайып ужар, даянып турар. Чок, Эрелчинниң сегинге кускунсааскан чыгылы элек! Эрелчинни одаксаар-дузаксаар кижилер кымнарыл? Кудумчуга ушкулап калган, чүвүрлери дорзукталы берген чыткылаар арагачылар, шаарланчак, маңгысталчак чүвөлөр...

Шойдак эпчоксунуп олурган: «Хондур-хүнзедир хорадаар, могоаттынар, кажан часкарлыр хөөн боор? Коммунист-биле коммунистин чугаазы бо удаада болбас, хей-дир...»

Шак орайтаан. Райком-биле дужааштыр турар бичи бажыңның ээзи дашкаар үнгеш келгеш, кадайынче карак базып, овуузуунуг имнегилээн:

— Эрги, чаа ийи даргавыс кежээ дургу салдынышпастаан, халап болган, агбайым. Соңгазы ам-даа чырык тур. Иий дадайым, кайызы кайызын сы мундуруп турар чүве ирги, хи-хи-хи...

— Чоор сен оларны, боттары-ла билгейлер, сенээ кандыг хамаанныг чүвөл?

— Магазинче ис баспас Эрелчин дем, хүндүс, садыгга кирип чорду. Кыйыындан бүдүү хайгаарап турарымга, минтай балык деңзиледип алды оң. Сонуургаан кижичи бооп, канчаар чемнеп чиирге эки балыгыл бо, дарга, манчы кылырга кончуг чаагай дижир, шын бе деп айтырарымга харыылавайн, кылчаш кылдыр көрдү, хи-хи-хи...

— Ча-ча, авыяаставадан, улуг дарганы кочулаарындан кортпас кижичи сен бе?

— Киштеп маңнаар кулунчакты оъткарынар, суггарыңар, кижичи төлү Эрелчинни хүндүлөңөр, ямбылаңар, оо-шуу, декей оо, хи-хи-хи...

— Па, канчар бардың? Чүнү чылгап алдың? Ой, авай-авай, аксыңның чыдыын, одеколонзуун...

Билдингир. Эрелчинни шынап-ла ойлук чок кижичи шооткан...

Ол-ла кежээ хоорай кыдында озалааш бажыңга кырган ирей-кадай улус шай аартап олурганнар. Оларның чанында база бир кижичи. Ооң кеткен хеви дырышкак, дыка үр бастынмаан, хөйлөңиниң моюндуруу хирлиг, а чугаазы суук-суук, аай-ай, аксы чыттыг.

— Чер кырынга кымның-даа изи, тураскаалы ыяап-ла артар. Чазап каан сандайы артар, даарап каан тону артар, эзилдирип каан шою артар, чогаадып каан шүлүү артар. Аныяк салгалдың сактышыкының буянның үүлөзи артар, уран талантызы артар, төлөп чок мөзүзү артар, уржуктуг частырыглары артар. Дора дээрге хөөрүнүң кырынга кожайтыр шанчып каан маанайы артар. Чижээлээрге, Эрелчинни ап көрээлиңер. Бористинц бедик сылдызы кезээ мөңгедө кыппас кылдыр өшкөн. Ам ооң чүзү-даа артпаан деп бодаар силер бе? Чок, чазып тур силер, төрөлдөр. Арткан! Тайылбырлап берейн бе? Пожалуйста, белен мен. Көк-Булак шынаазы шаанда, кукуруза үезинде, тараа тарыттынмас, сизген кестинмес кылдыр үрөлгөн олчаан көдээ ажил-агый ажыглалындан шуут үнгөн. Бүдүн чыткан чараш шыкты трактор андазыны-биле кым кам-хайыра чок аңдартчык? Эрелчин. Шаанда колхоз төвү турган Үттүг-Дыт суурнуң чүгле ора-сомазы, чыдыг чашпан эжелээн орну арт-

кан. Чоннуң турумчуп чурттай берген чаа суурун кым өскээр көжүртчүк? Э-рел-чин. Бир чылын Аргалыкты баарыга хөй шээр малдың денгели элекке баксырааш, кыш ортузунда кырлып өлгөн ышкажыгай. Ийи муң чыгыы хойну чангыс одарга чыып, каттыштырар деп айтышкынны кым бержик? Э-рел-чин. Ынчан совхозтуң кол зоотехниги турган, ам бо чаныңарда олар дунманар Шириндивини кым ажылындан дүжүржүк? Ам база, аанакайын, Эрелчин. Чүгө дүжүржүк? Бодунуң буруузун өске кижиге кырынче чууй кааптар дээш дүжүрген. Так сказать, нашел козла отпущения. Силер хөөкүйлерге бөдүүнчүдүп, тывалап чугаалаарга болза, кончуг улуг мыйыстыг серге арай бичежек, дөңгүр сергени чыттыр үзүпкөн чүве-дир ийин, билдиңер бе? Ооң соонда ол-ла Шириндивини салдынып, будалып, арага-дарыга хандыкшый бээрге, партиядан кым үндүр хөөгө-лежик? Э-релчин ийин, Э-релчин. Черле ынчаш, Шириндивинини ырмазын сып, ыргаан хөндүрүп, ырымын эртирип, ханы тамы дүвүнчө кирип иткен кижиге кым ийик? Э-рел-чин. Ийет, Э-релчининиң үр үеде читпес, балалбас истери, тураскаалдары хөй артка. Дем эртен Э-релчинге ужуражы бергеш, рапорттаар талазы-биле кымга-даа аштырбас чораан силер аа дарга дээримге, чүве ыттавады. Баштай ушкан эжин каттырбас деп мерген угаадыгның утказын ам-на ожаарып билген боор он. А мээң чүм артарыл че? Тимирязев аттыг академия дооскан демдээм артар, философчу деп шола адым артар, кыдат бостон костюм-нуг, кызыл торгу галстуктуг чуруум артар, чарылган кадайларым артар, төлөттинмээн алиментилерим артар...

Кижиге кижиге хирезинде, хилиң торгу чаазында. Шириндивини база хоозун, байбаң-аас.

Дараазында он ажыг хонуктарда Шойдак районунуң девискээрин колдуунда-ла эргип каапкан. Хөй-хөй кижилер-биле ужуражып, танышкан. Хоочун механизатор Мойнакпан ирейиниң чугаазын база дыңнаан.

...Чалбаяк деп черге шаанда үш арбан араттарның кыштаглары турган. Кедээзинде дагларга хөй мал одарладыр, ишкээр талазында Сара-Алаактардан сиген кезер, белде оргулаштарга тараа тарыыр турган. Ол чер ам мырыңай таныттыңмас кылдыр өскерилген.

Мойнакпан ирейиниң бодалы-биле алырга, оран-делегей анаа-ла боду хөлүндө ындыг дүрген өскерилбес. Алдагдал болган. Ооң ужуру мындыг.

Муң тос чүс үжен чылдарның ортаа үезинде Чалбаяк улузу эрте-бурунгу чингис бугазының унун катап казып, ажыглаар

дижи бергеннер. Холдарында чепсек-херекселдери чегей — демир-хүүректер, озуктар, кускун-хаайлар. Ынчалза-даа яды-зынга чалынмайн, аар-берге ажылды эгелеп кириплеткеннер. А эгелеп алгаш, бичии-ле болза ара соксаар часканнар. Чүге дээрге, эрги шагның улузу өл малгаштан балык хевирлээш, кадыргаш, буганың үнер дөзүңге хөөп каан болган. Ол балыкты суг агымының аайы-биле куду баштандыр эвес, дедир өрү көрүндүр салып каан чыткан.

Ынчан Чалбаякка эм оът таныыр, таңгыт бижик номчуур Чамзы хелиң деп кижиге турган. Ол хелиң кезек боданып-боданып, суг батпас ужурлуг, хоругдал демдектиг буга-дыр дээн. Араттар ангадап, арам-безеректелип турда, суму даргазы Шоюнчап чедип келгеш, контрреволюсчу ламаның хоралыг суртаалын дыннаванар, уламчыланар дээн.

Ооң соонда чайны өттүр кызып-кылайып, дер-бус төп тургаш, буганы казып доосканнар. А суг бадырарга, шынап-ла хоржок, чер иштинче сиңип кире бээр болган. Ам канчаар, хөй шүүделдин човаан хомудап, суккуртунуп-дүкпүрттүнүп турганнар.

А суму даргазы Шоюнчап черле эрес. Кожуун төвүңге каш удаа чедип тургаш, чазак черин дамчыштыр шинчээчи эртемден орус кижиге чаладып эккелген. Буганың дүвүңде алыс бүдүжү багай, дыдык таар дег шаараш довурактыг кезек чер бар болган. Ооң кырын дуй коошпа салыр болза эки-дир деп, шинчээчи кижиге сүмелээн.

Хөй манзалар херек апарган. Бүдүн сумудан ыяш дилдирер хирээ тывылбаан. Чоон чудуктарны сүге-биле калбартыр чонуп тургаш, узун коошпа эптеп кааннар. Суг дээрге илдик чок шааладыр агып бады барган. Магалыг эки буга үңген. Улус ону Коошпа бугазы деп адай берген.

Дайын мурнундан эгелээш, Чалбаяк улузу Коошпа бугазының суун ижип, тараазын чип, ачы-дузазын мага хандыр көрүп чорааннар. Колхозтажып алгаш база бугазын камнап, карактап, септеп-селип, аштап-арыглап, чеченчидип чугаалаарга, дүкке-чамга дээспейн турганнар. А кажан совхоз тургустуна бергенде шын эвес айтышкын келген: Чалбаякка тараа тары-вас, чүгле мал тургузар.

Алдагалдың эгези ол.

Кызаа, дыкпыш черни көре-тура-ла беш улуг кажааны кожа-кожа дистиништир туткаш, эмге-хаяжок хөй хой бөлүп эккеп каан. Кадарчылар одар-белчир хунаажып, чаргы-чаалы үндүрүп, шашкылажырынга чедип турганнар. Чамдыктары мырыңай шыдажып чадааш, мал ажылын каап, тарап чоруткулааннар. Оларның орнунга баарындан өске улус ойталаар,

шуут ынашпас апарган. Чылдар эртсе-эртсе Чалбаяк чоорту ээнзирээн. Тараа тарывастай бээрге, Коошпа бугазы кургаан, уну бүткен. Сиген кеспестей бээрге, Сара-Алаактын шыктары бокталып, дөнгеликтелип, чаш ыяштарга алзып, сандан үндүр баксыраан.

Райкомнуң бирги секретарына ол-ла бүгүнү төөгүл бергеш, Мойнакпан ирей ундараксап, куду көрнүп, дем-не өшкөн даңзасын шыйыладыр соруптарга дылының бажына кузум суу келген хевирлиг, ческинип, арнын бырыжаннадып олурган.

— Кижиңиң холу-биле тудуп, адыжы-биле суйбап, караа-биле шыгаап тургаш ылаптап кылып алган эди эргелиг, хайыралыг. Коошпа бугазы чоннуң эди, чоннуң өнчүзү. Бистерни төрөөн иевис ышкаш ашкарып-чемгерип чораан бугавыс ам кагдынган, кымга-даа херекчок апарган. Хомуданчыг-дыр ийин, дарга, хомуданчыг...

Черниң үрелгени шын. Ында чигзиниг чок. Чылдагааны билдиргир. Хөйүнү күзелин тоомчага албас, кандыг-даа айтырыгны хагдынчак эжик ындындан, кабинет иштинден шиитпирлээр, кедизин бодавас, хүнүн бодаар чоруктуң уржуу. Чер ажылынга волюнтаризм. Алдан чылдар үезиниң нептеренгей «аары»...

Кырган механизаторга Шойдак бо удаада дүвү-далаш чүнү-даа аазаваан. А боду иштинде боданган. «Чалбаякты билир мен. Чажымда кызыл-даван маңнап турган черим. Коошпа бугазын база утпаан мен. Шынап-ла эки буга. Ооң кагдынганы меңээ база харааданчыг. А Чалбаякта тарылга шөлү эвээш, оюк-делик, үзүк-чирик. Амгы үениң күчүлүг техниказы ажыглаттынмас. Нет простора. Чогум хөрсүнү эки чер. Чымчак, хоюг, сүүзүннүг. Оон аңгыда, үр курукканы база бар. Аңаа чүнү тарып болурул? Кызыл-тас? Чок, кызыл-таска делгем шөл херек. Чиңге-тараа? Дүктүг-арбай? Тоорук? Кукуруза? Люцерна? Ногаа?.. Во-во-во!..

Мойнакпан ирей-биле байырлашкаш чорупкан соонда-даа «ногаа» деп сөс Шойдактын бодалындан ыравастаан. «Чалбаяктын айтырыын шиитпирлээриниң дүлгүүрүн тып алганым ол эвес деп бе? Беленин аа? Значит, орук инженери Марат Шойдак көдээ ажыл-агыйга база кое-что соображает. Черле тараажы уктуг болгаш ындыг ирги мен бе? Ада-өгбелеримниң кылып чаңчыккан мергежилин хан-дамырымга тудуштур дөзөп алганым ол ирги бе?..»

Чиик машина бир баалыкты ажылгаш, дөвүнчүктү куду бадыпкан. Шойдактын карааның уунга янзы-бүрү ногаалар чуруттунуп келген. Идик майы дег улуг картошкалар, халбаң кулактарлыг капусталар, мөндүгүр кызыл помидорлар, алдын-

сарыг карттыг согуналар, ала-шокар арбузтар, бараанын көөрге-ле чиксенчиг огурецтер, дынялар, морковьтар...

Кидирээштиг багай орук эгелээн. Машинаны огбаңнадыр силгири кедерээн. Шойдак оон-моон туттунуп, быжыгланырынга өйлежип, боду бодун чемелеттинип олурган. «К черту фантазии! Партия ажылдакчызы сиилең болбас! А идеяны өөренип көөр. Чоок үеде агропром улузу-биле сүмелжир. Коошпа бугазын чаартырынга улуг капитал чарыгдалдар негеттинмес. Демир-бетон кылыглар хереглеттинмес. Бөдүүн суггарылга системазы, малая мелиорация. Ёх, быктым, кижини сакпаа каттажы бээрине! Районнуң оруктары — база проблема...»

Шойдактын чаңгыс классчылары чораан аныяк кадарчылар Сергей болгаш Севил Мамай-оолдарнын өө шулурааш саарыгларлыг сык кара суг ээптээнге чаа көжүп келген. Кезээде хөглүг, өөрзүрек, каткыжы Севил чайлаг амыдыралынга чаңчыгып чадап, чааскаанзырап, чаш уруунуң чөргектерин солуп олурда, агроном Содуй-оол чедип келген. Ол база Шойдактын чаңгыс классчызы.

— Кайыыртан, чүнү хайдынып чордун, Содуй?

— Сиген-ширбистен өске хайдынар чүвем бар эвес.

— Аныяк херээженнер?

— Делегей кырында коргар-ла чүвем ол.

— Кадайың хүннээчел де?

— Та, билир эвес, билзе-даа сөглээр эвес.

— Чечекмаа божуп алды бе, Содуй?

— Чок, кылаштап чоруп тур-ла.

— Па, сен болза шимчевейн олурар сен бе?

— Мээң хырным ынчалдыр улгады берзе шуут чыдар мен.

— Мегелеве! Чечекмааның чооннааны аажок бе, Содуй?

— Эгли албас. Олудундан арай деп турар.

— Олчазы ийис болза канчаар сен?

— Үш болза улам эки.

— Маадыр ие кадайлыг болуксай бердин бе?

— Чок. Бодум харын маадыр ада демдек кадаксай бер-

дин.

— Шынап бе? Ну давай, шпарь, хи-хи-хи...

Севил кавайда уруун аатпышаан, ырлай берген:

Өртемчейни эргий ушкаш
Ында-бирек оолчугашка
Ынакшылым дамчыт, Содуй...
Өөрүшкүден эккел, Содуй.

— Ынакшылың Сергей-ле ыйнаан. Боду кайыл? Хожу кадарып чоруй барды бе?

— Надоел он мне.

— Чүгө?

— Харам-дыр. Япон магнитофон садып алыыл дээримге, ынавас-тыр.

— А өртээ?

— Ийи мун.

— Көк дээр бо! Ааска эптешпес өртект-тир он.

— Акшаны эндере шыгжааш чоор чүвөл? Дузаар дээн эвес.

— Мерседес садып алгай силер.

— Жигуливести канчаар бис?

— Меңээ чиик өртекке берипкей силер.

— Ийе, барып-барып сенээ бе? Бодунуң акшаң шоодай долган боор ийин он, Содуй?

Себилдин чанынга удумзурап чыткан көстүк калдар ыт хенертен кулактарын сүүреңнедип, дашкаар дыннааланып, сезик анны берген. Удатпаанда аныяктарга пенсионер Эстепей ирей кээп каттышкан.

— Ээр-Хөл өөжүнүң сигени дөнмөк ортузу чеде берип-тир, кандыг кончуг чоор, ажы-төлүм? Тоолай чыл болгаш ындыг ирги бе?

Эстепейнин маргышкак, дүрген ажыныычал, дүрген частыычал чанын билир болгаш, Содуй-оол ооң-биле өжегерээн сөс каржып, хөглүг чугаа үндүрөр бодаан.

— Тоолай чыл деп чүвө хей, эрги шараин сарыг шажын чүдүлгези-биле холбашкан чүвө боор ийин он, кырган.

Ашактың арны хуула берген. Ажынып эгелээниниң демдээ:

— Сээң херектиг чүвөң кайдал?

— Эртемде.

— Чеже-даа эртемниг болзунза ол сизен кадып, сөөктөлип, хоолузу баксырааже холуң хүлүй туттунуп алгаш, өөде-жоктанып олулар-ла болгай сен.

— Кайынам, чүвениң өйүн билип турар улустар бар чоор ийин он, кырган.

— Сен билбес кижин сен бе?

— Менден улуг даргалар база бар чоор ийин он, кырган.

— А сээң ажылың чүл? Шалыңны чүү дээш ап турар сен?

— Эртениң-не саң салыр, курайлаар кижин мен. Алдың хүнүм, Аржай-Буурул тандым, хат-шуурган хажызы-биле эрт-син, долу-донат дооразындан ээлзин, сизен терең болзун, силос хөй болзун деп чалбарып-чалбарып, кассага чеде бээримге акшаны санап каан чыдар ийин, кырган.

— Долу-донат деп, көгүвө! Аксың-биле аал көжүрөр, дылың-биле дыт ужуар дээрден башка, каткан-хувурааның курайлап билир сен.

Кырганны оон дам шыжыктырып болбас. Ооң хөңнүн чазап, оожуктурар өй келген.

— Шын, акым, шын! Сиген бо чылын эки. Таптыг кезип, сарааттап алыр бис. Силер бодунар база киржип, дузалашпас болзунарза хоржок, күш четтирбес ийин.

Эстепей ирей амырап, каттырымзай каапкан.

— Хамык улузуну, бригаданы амдыгааштан бөлүп, чет-челе, оглум. Айыыр, дырбааштарың чыг. Мен чалатпас-даа мен. Бодум чеде бээр мен. Оода чадаарда одаг ээлеп, паш-хымыш чуп, сигенчилерге тоол ыдып берип олурзумза безин совхоз ажылынга дөмөк болгай.

Бопугур кызыл чаактарында билдиртир-билдиртпес быйыргын секпилдерлиг Севил ам чугаага киржи берген:

— Бисти сонуургадап, курайлап көрүнерем, ирем, хи-хи-хи...

— Ол чүү дээриң ол, оваа-хүрээ дагаан черге курайлаар чоор, уруум. Силер, аныяктар, чүгле хөглээрин, каттыржырын бодаар силер. Суурувуста ондагайлыг кижичи көстүп кээп-тир. Эртен-кежээ мал-маганыңарны ончалап, серемчилелдиг турунар.

— Дадайым ыңай, кымыл ол, акый?

— Шаанда ону кайгал Могурга джир-ле бис. Кым билир, ады ам өске-даа бооп чадавас. Силер школачы турунарда-ла шиитирип чоруткаш, читкен кижичи ол. Домзакка өлгөн деп бодаан мен. Чок, дириг олчаан, шоолуг кырывайн-дыр. Кандыг орандан, канчап чедип келчик, кара кайгамчык чүвө. Оорлаар, дүржоктаныр, кылынмас кылы чок кижичи. Улустуң саап ижип олурган чаңгыс инээн берт черге аппарып соккаш, союп-бузуп каан чыдар, езулуг көк бөрү ийин оң. Кара-бажыңның кадыг-бергезинге эттинип алчык бе, канчалчык, силер черле кичээнип турунар. Мыяк катса-даа чыдын салбас дээр болгай, ажы-төлүм.

Эстепей ирей чорупкан соон дарый аалга чник машина маңнап келген. Шойдак болган. Ыя аразында аныяк кадарчы Сергей боду база чедип келген.

...Мамай-оолдарның өөндө өөрүшкүлүг ыт-шимээн, чиршон каткы-хөг, чалы назынның уттундурбас сактышкыннары, кыңгыраан аяк-шынак, ылчыңнашкан шоодуглар. Үр үениң үүрүндө көрүшпээн эш-өөрүнүң аразыңа кирип келген Шойдак дарганың эрге-дужаалын кым барымдаалаар, даштын бозага артында калган. Кудадой болган черге-даа ышкаш, бирде-

бирде доозазы хары угда шооңайнып, чугаазын удур-дедир үзе киржип, башкывыс ынчанган, бис мынчанган, сен тенектенген, мен могоаттынган суг-суг дигилээш, чамдыкта миннир-билинмес чыгыы кыннып турганнар...

Шойдак шак эрткенин эскербээн. Чоруптар бетни чарыында харын өнүктериниң чагыг-сөзүн дыңнап, сонуургаан айтырыглары харыылаан.

— Үш дугаар киживис-тир бо, келир үениң космонавтызы болур кыс-тыр, чыттап каг, ма — дээш, Севил беш айлыг уруун Шойдакка тутсуп берген.

Келир үениң сыгыраш карактарлыг космонавтызы чаптанчыг ынай холдарын атпаңнатпышаан, партия райкомунуң бирги секретарының хөйлеңинче ичелепкен.

— Пук хайт, дем оттуп кээрге адактаптар чүвөнни — деп, Сергей эгенип, кадайын чемелээн.

А Севил тадыладыр каттырып, уруун ошкап, чассыдып турган:

— А ню-ню, орлан кызымны, каакай кызымны! Қымдандаа кортпас сен, любого обсикаешь, да, дочка? Дагдан баткан борбак дашты, далай мен дээш суг-даа канчаар, таарышкан ийи бисти, дарга мен дээш Марат канчаар, эле, кызым, а ню-ню...

Шойдактың чанынга Содуй-оол келген:

— Ачам эрткен кыжын чиңгелээш чок апарган. Өлүр мурнуу чарыында мени кый деп алгаш, улуг тура багай дээрзин утпайн чор, бичии тура эки дээрзин билип чор, оглум деп чагаан. Ол чагыгны сеңээ база сөглээн болзун, шүве, Марат?..

— Эжинден эпчоксунгаш канчаар — дээш, бичизинден тура томаанныг, чааш серге деп шолалыг Сергей Мамай-оол буттарын олуй-солуй баскылааш, райкомнуң Пленумунуң канчаар эрткениниң дугайын айтырган.

— Кысказы-биле чугаалаарга, мурнундагы бир дугаар секретарыны хостаан, чаа бирги секретарь сонгаан, бо-ла-дыр, Сергей.

— А бир эвес пленумга ийи кандидаттың бирээзин шилиир дээн болза, кайыңар тиилээр туржук ирги, Марат?

— Сонгуттурганымдан бээр чартык ай чеде берди. Элээн хөй чүүлдерни тодарадып ап четтигиптим. Районнуң чонунуң хөй кезин партийжи удуртулга сулараан турган деп санаар боор чүве-дир-ле.

— Эрелчин дарганың кошкак ажылының түңнели?

— Пленум ынчаар шиитпирлээн.

— Удуртулганы экижидерде бажын чаартыры чугула апар-

ган, ынчангаш Борис Түлүшевич сенээ канчаарга-даа аштырар турган бе, Марат?

— Мен эвес-даа болза, өске бир кижини ону солуур турган...

Шойдак кирип олуруптарга машинаның хөрээ дораан-на хириңайны берген.

— Ам келиринде кадайыңны болгаш уругларыңны ыяап-ла эдертип алгаш кээр сен, бистиң-биле таныштырар сен, оон башка өөмгө кирибес мен, билдиң бе?— деп, Севил баштакта-нып үдөп чыдып калган.

«Молодцы! Эр хейлер!— деп, кады өскөн өңнүктеринге Шойдак шын-на сеткилинден чоргаарланып олурган:— Сергей көңгүс өскерилбээн, оожум, топтуг, чымчак сизген шыгырт кылбас, чыткан хой тургуспас хевээр. Кызыгаар шериниң офицери болуксаар кижини болгай. Ол күзели бүтпээн, кадарчы болган. Ынчалза-даа дөмей-ле кончуг харысалгалыг, кыштын соогунда, чайның изиинде, чаъс-бораңныгда, хат-шуургаанында дүне-хүндүс амыр-дыш билбес халалыг, чымыштыг мергежилди шилип алган. Күжүр эрни ыңай, шыдай-дыр ийин, кулугуруң! Ол ам аъш-чем продуктуларын көвүдедиринче бүгү совет чонну кыйгырган партияның өндүр улуг Программанын боттандыра дээш демиселдин мурнуку одуруунда! Чок, Сергей оруун часпаан, бодунуң шын туружунда, дөмей-ле кызыгаар албанында! Эх, база катап замечта-алсыя, эш бирги секретарь? Че хамаан. кижини үргүлчү-ле донгун, шириин чоруур эвес, чамдыкта уян сеткилдин куюмунга алзып, сагыжы сарымналза канчап баарыл?.. А Севил омак-хөглүг, орлан-шоова олчаап. Клазывыстың чаражы, бистерниң чалыы чүректеривистиң кыйбыңнадыкчызы чораан кыс болгай. Оолдар шуптувус Севилди уткуксаар, Севилди үдексээр, чапсар үезинде ооң чанынга ээреңнежир турдувус. Чаңгыс-ла Сергей харын пөрүк болгаш Севилден коргар, оозу ойнай-сылдай карак базып чаңнаарга аажок бижииргээр, арны кызар турду. Ам келзе-келзе ашаа апарган. Ну что ж, судьба, хуу-салым! Севил арай чалгаараксап турар хевирлиг Ынчанмай канчаар, бо шагда аныяк херээжен кижини чернин, черинге аал ээлеп деп чүве амыр бе? Чеховту номчуп турар хире чорду, а Төп Комитеттин январь болгаш июнь Пленумна-рының материалдары-биле хандыр танышкан ирги бе?..»

Шойдак сарыг соруулдуг узун сигарета чырыктап алгаш, сереңги шап, таакпылап эгелээн. А бодалын уламчылавышаан. «Мамай-оолдардан аңгыда, өске кадарчылар база бар болгай. Оларның аразында солун дыштанылга күзөп, хостуг үелеринде чалгаараксап турар кижилер хөй ирги бе? Э-ээ, чок деп болбас, бар. Көдээ чоннуң культура хандырылганын экижидеринче

кичээнгейни күштелдирери — мээн хүлээлгем. Ыраккы чайлагда кадарчы канчаар-даа болза канчалзын, чоонур-даа болза чоонзун, боду-ла ынаар карак ажыт мунганзын дээр болзумза шын эвес. Ынчаарга ам тос башка, тоо-быдаргай аалдарга барып концерт көргүзүп, шии үндүрүп берип шыдаар харыы-выс бар бе? Ооң шүүдели, чарыгдалы кайы хирел? Машина, транспорт четчир бе? Өөренип көөр апаар...»

Шойдак хенертен бичинзинде-ле көргөн кинозунуң дугайын сактып келген.

...Дайын шөлү. Айдың дүн. Шыпшың. Оңгу иштинде ийи солдат. Канчангаш-ла оларның чанынга бир кижичи соястап чедип кээр. Ол кижичи ийленип чыдып алгаш, үрер гармоника-биле тергиин онза аялга ойнаар. Ыя аразында дайзынның талазындан улаштыр-улаштыр боолап эгелээр. Оңгу кыры-биле октар сыыңайнып эрткилээр. Дидим хөгжүмчү автомадын тудуп алгаш, соястап чоруптар. Эртенги даң хаяазында динмиттелип үнер кадыг-дошкун тулчуушкунну манап, сагыжы сагыш эвес олургулаан солдаттар сергеп, кээшпе ораап тыртып, аразында оожум сымыранчырлар: «Үңгеп бар чыда бажын ковайтпас-ла болза чоондур! Тенек ок дээптерийне!..» Удатпаанда ынаар-ла хажызындан демги-ле чараш аялга дынналып кээр. А солдаттар улуг тынып, «менди-дир!» дижип, хүлүмзүрүп каарлар...

— Кинонун адын утгуп алганым ол бе?— Шойдак сегелин суйбап олурган:— Че ол-даа канчаар, а болуушкунну канчап харын сактып келдим? Кадарчының өө — мал ажылының фронтузунуң онгузу. Кадарчы боду — эде тургустунуушкуннуң дайынчызы. Ону чааскаан каап, чалгаарадып болбас. Айтырыгны канчаар шиитпирлезе экил? Шии көргүзери берге, ол дээрге бүттүнмес күзел апаар. Орук-чириктен хайыы, тарамык аалдарже өйлеп-өйлеп ийи-чангыс ыраажылардан, чогаалчылардан, композиторлардан, чурукчулардан аъткарып чоруткулаза чүл? Дайын шөлүндө онгулар аразынга соястап чоруп турган дидим хөгжүмчүнүн үлегерин эдерер кижилер амгы уеде чүге тывылбазыл? Тыптып болур!..

А Кувискаал Очурнуң сеткилинде дүвүрээзин. «Өршээ хайыракан! Чаа даргам дээрге удуртканы-удуртпааны-даа билдинмес, буянның караан көрүп алгаш, бузуттуг караан базып алгаш бүдүүлеп чоруп туруп берди-ий! Кандаай кончуг кижил бо? Чүнү хөделдирер дээш ынчап тур ирги? Амдыгаа чедир аттынган-чаңчаан-даа, үндүрген-киирген-даа кижизи чок, менээ база чүве ыттавас, элдепейлиг эрээн-шокар аа? Сагыштыг болза сөглезе, сарыглыг болза кусса? Дыка кедерээр болза Бичелдейге аппарып душтуруптар чоор бе? Алды кырлыг кымчы ышкаш аарышкылыг дыл-биле ээн эьдин сывыра эридет-

тириптер чоор бе? Э-ээ, бо-ла дораан элик-хүлбүс турлаа болган эзим адаа Кара-Кужур кайы сен дээш каккаш чыдып-тайн...»

Кичигенелиг оймак кыдында өг чанынга машина доктаа-галак чорда херээжен кижн үнүп келгеш, Шойдакты уткуп, улуг шаажан аякка ак чем сунган.

— Шагдыр Ондарович келгиче мынаар хөлегеге, серинн черге дыштанып олуруңарам, дарга — дээш, курлаандан эглип, мөгейип каан.

Селбегер будуктарлыг чоон ыяш дөзүнде чавыс стол, хыыргыыш сыптарындан угулзалап аргаан сандайлар. Столдун кырында «Правда», «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның бо чылгы номерлериниң көктешкилери. Кылын кыдырааш, будук шили, демир-үжүк, таапкы хүлү кактаар херексел.

Шойдактың чанынга хенертен дыдыраш өле дүктүг хава ыт чыдырганып маңнап келген. Ооң соондан аалдың ээзи чоруп орган. Дурт-сыны шилгедек, сииреш, эктинге кедергей өйүндө бора костюмнуг, ак хөйленниг, кара галстуктуг, бедик ээжектерлиг майыктааш идиктерлиг. Канчаар-даа көөрге найысылал чурттакчызы интеллигентиден ылгашпас.

Райкомнун бирги секретары-биле хол тутчуп мендилешкеш, чугааны Бичелдей эгелээн. Үнү тап-билээ, маажым, тода:

— Силерниң-биле ужуражылганы манап, белеткенип турган мен. Чүгле кажан чедип келиринерниң хүнү, шагы менээ билдинмес турган. Ынчангаш машинанарның бараанын көрүп кааш девидеп, хевим солуп, кеттинип тура бичии озалдадым, силерни човаттым. Өршээнер! Мени чоғум кымыл деп билир ирги силер бе?

— Адыңарны аалыңар ишти адады. Оон өске чүнү-даа билбес мен ийин.

— Билбезинер бир чеже эки-дир. Бодумнун дугайымны бодум чугаалап бээйн. Хуу ажылдыг кижн мен. Школага төөгү башкылап чораан, дээди эртемниг мен. Диссертация бижип, камгалаарыңа чавыда берген турдум. Ынчаарга ам чугаамны уламчылап болур-болбазының чөпшээрелин силерден айтырар күзелдиг мен. Кандыг деп бодаар силер?

— Бир эвес силерге мээң чөпшээрелжилгем ыяп-ла херек болза, ындыг чөпшээрелжилгени бээр мурнуу чарыымда тодарадып алыксаар айтырыгларым бар. Бирээде, чүнүн дугайында чугаалаар дээн силер? Ийиде, кайы хире үр чугаалаар силер?

— Бирээде, политиктиг чырыдыышкын беседазы дижик?

— Чөпшээрелжилгем мен. Политиктиг чырыдыышкын — партия херээ.

— А мээң хуу ажылдыг болганым силерни чиктигзиндирип, чугаавыска шаптык када бербес ирги бе?

— Чок, ажырбас. Социалдыг байдалыңар бистиң совет ниитилеливисте шынап-ла кончуг ховар-даа болза, силерни дыңнаар мен. Оон ыңай, чугаанарның уг-шии Коммунистиг партияның иштики болгаш даштыкы политиказыңга карышкак янзылыг апаар болза, дыңнавайн чоруй барып база болур мен.

— Ийет, эрге силерде. Үгер-боо-биле бора-хөкпеш ада бээр кижин силер эвес дээрзин билип олур мен. Ам ийи дугаар айтырыыңарга харыылаайн. Дуу ынаар чүве дөгертп кагдым. Хан бышкыже, эът хайыңгыже хөөрежиң олурар бис ыйнаан, дарга?

— Хей-ле шүүдээн болдуңар бе? Менээ анаа изиг шай куткан болзуңарза, ол-ла турган эвес деп бе?

— Хоржок, хоржок, ынчаарга кайын боор ийик! Бир-тэе тыва кижин болганыңарда, тыва чаңчылды хүндүлээр ужурлуг силер. Мени кым деп-даа, ыбакчы, дедирленикчи, сукин сын деп-даа санап болур силер, а эрги тываның национал чаңчылын хүндүлээр ужурлуг силер. Ында багай чүве чок, политиктиг частырыг болбас. Хойтпак бисте бары бар, а паш тикпейн турар бис. Чазак ону хоруп каан болганда, хоойлу-дүрүм үрөвөс бис. Чүл ам, дарга, чугаамны эгелезимзе кандыгыл?

— Дыңнаарыңга белеткенип алдым-на. Чүгле шөйдүктүр-безин-не бодап көрүңер.

— Ийет, чай-шөлээнинер эвээш, хостуг үеңер кызы. Чуртта эде тургустунуушкун, дүргедээшкин, демократтыг чаартылгалар чоруп турар. Силер ону углап-баштап, удуртуп турар силер. А мээң анаа киржилгем чок, адырык, хоорук, чакпыыл буга дег мен. Эртип келген чуртталгам шорулгактыг, будулгаазынныг. Оон дугайын чугаалап бээриниң чөпшээрелин дем силерден айтырып олурдум, дарга.

Бичелдей стол кырын эмгелеп-сескелеп, эде-хере салып, ыды элээн үр читкен:

— Азып-тенип үнгенимниң алыс дөзү мындыг чүве бо, дарга. «Билиг» ниитилелиниң кезигүнү, идепкейлиг пропаганда дордум. Лекциялар номчуур, беседалар кылыр, нам-чазактың доктаал-шиитпирлерин чонга таныштырар, суртаалдаар. Пропагандисчи дуржулгам улгаткан тудум мээң бодумга эки билдинмес, тайылбырлаары берге айтырыглар көвүдээш туруп берген. Аныяк өскениң хай-чагырга тоовас кара туразында апар чыдарының чылдагааны чүдел? Арагалаар, таапкылаар, тенектенир, төлөп чок багай үлегер-чижекте олар кайын ап турарларыл? Иштикиден бе? Даштыкыдан бе? Буруу кымдал? Школада бе? Ада-иелерде бе? Комсомолда бе? Дыңнакчылар кандыг-даа айтырыглар салыр боор чүве. Садыгларда эът чүге

эвээжээнил? Кайнаар барып турарыл? Кым чип турарыл? Сезен чылдарда тургустуна бээр дээн коммунизм чоп сураг чогул? Кайда саадааныл? Кижн өлүрүп каарга дөрт чылга, шары оорлаптарга сес чылга шииткен боор-дур, чүгө ындыгыл? Кижинин амы-тыны мырыңай үнө чок апарганы ол бе? Азы хоойлу-дүрүм чымчак бе? Черле ынчаш, таптыг харыылап шыдавазым, тула бээрим айтырыглар эмгежок көвүдээн. Оларның дөгөрезин саазынга чыып бижээш, чагаа хавынга суккаш чорудупкан мен. Шынын сөглээрге, ынчангы үениң байдалыңга утказы таарышпас, сараалыг бижик ол. Чүү-ле боор болду деп, хөлүн эрттириптээн ирги мен бе деп, сестип турган мен. Сагыжым шынапла эндевээн болган. Удатпаанда мени ынаар-мынаар келдиртип, үзел-бодалым уктап эгелээн. Кадайымга ораажыр чылдак база тывылган. Бажыңымга айыыл чок черден кижн кээп чорааш барган. Башкылап болур-болбазымның айтырыы база тургустунуп келген. Мугур сезен чыл-дыр ол...

Бичелдей хөлзеп, шыдандырбаан ышкаш кыйбыңнашкан салааларын чажырып, стол кырында чүү-хөөнү ыңай-бээр чылдыр иткилеп олурган:

— Кымның-даа мурнунга онза чугула айтырыг шиитпирлээр өй тургустунуп кээр. Силерниң-даа мурнуңарга тургустунуп кээп болур. Гамлеттиң айтырыы. Чурттаар бе, чурттаваас бе? Чурттаар болза канчаар чурттаарыл? Ындыг айтырыг мээң мурнумга база тургустунуп келген. Дорт чоруур бе? Он талазынче ээр бе? Азы солагай талазынче бе? А мен аткаар дедирленипкен мен. Кызыл биледимни райкомга аппарып дужаап бергеш, суурдан карак ажыт, феодализмче шиглей көжүп чорупкан мен. Оон бээр-ле мынчап, ниитилелде барым-чогум-даа орта билдинмес, хуу малым малдап чор мен...

...Үгөр-боо-биле бора-хөкпеш адар... Чакпыыл буга... Ырбакчы... Ниитилелде барым-чогум билдинмес... Кулакка анчыг сөстөр дыңнаарындан Шойдак бужурганып олурган. Чоруптар дээш бир дап берген. Чүгле тыва национал чаңчыл хүндүлөвээн диртиринден дадагалзаан. Ынчангаш чүү-кандыг-даа болза чугааны уламчылар дээн.

— Хуу малыңар хөй бе?

— Хөй дээрге ам, көдээ Советте чизе-бүрүткелдиг мал бо. Чүс-даа, беш чүс-даа баштың маңы чаңгыс. Дөмей-ле бир коданга санадыр. Кодан хойлуг мен. Оон ыңай, дүккүр уксаалыг өшкүлөр, саар инектер, молдургалар, казыралар бар.

— Феодализмче шиглептим-даа дидинер, ол кандаай кончуг чүвөл? Ужурун эки билбедим.

— А мен силерни билдим. Чок, каразываңар, дарга. Бодумна борастанып, өске кижн хөлөзилевейн турар мен. Кырган

акым ашак бар. Чуржум болур инвалид оол бар. Олар менээ эки туразы-биле дузалажып турарлар.

— Ол улусту аалыңарга тургускан херээңер бар бе?

— Төрелдеримни мөлчүп-дарлап эвес, камгалап-карактап турар кижидир мен ийин, дарга.

— Ол дугайы менээ амдызыңда билдинмес. Бир эвес херек апарза чогуур албан черлерин дамчыштыр хынадып болур мен.

— Амыдыралыңга чединмес аскак-бүскек, кырган-дижен, чоок кижилеримни ажаарымга-тежээримге чүзү багай чоор, дарга?

— Аргажок кыраан-чөнээн, бертик-межел кижилерни карактаар күрүне черлери бар. Бистин Тывада ындыг черлер Кызылда, Бай-Сөөтте, Бүрөн-Бай-Хаакта, Хөндергейде бар.

— Ынаар барыксаваз улусту канчаарыл?

— Барыксавазыңга сылдаглааш, силер боттарыңарның амы-хуу ажылыңар кылдыртып турарыңарга хоржок, ССРЭ-ниң Үндезин хоойлузунга дүүшпейн баар. Төөгү башкызы чораан болганыңарда билир-ле болгай силер, социалистиг ниитилелге кижини кижидарлаар чорук хоруглуг.

— Сүртенчиг сөстөр сөгледиңер, эш Шойдак! Кортканымдан чарным аразы сооланайны берди. Конституцияны канчаардаа аажок хүндүлөп чораан мен, хүндүлөвишаан мен, өлгүжемге хүндүлээр мен! Даартадан эгелеп мээң аалымга артык кижиниң чыды безин турбас.

— Азаашкыныңарга бо удаада бүзүрээр мен. Ынчалзадаа күүселдезин сөөлүңде хынаар мен.

— Ийет, силерниң ооңар шын. Хуу ажылдыг кижидерле сезинчиг, былдамыштыг. Бодаарымга, чүгле ону эвес, мээң чүмнү-даа арттырбайн хынадыр хире-дир силер. Ынчангаш баш бурунгаар, чажырган-бузурган атка кирбес кылдыр, силерге дыңнадып кааксаан чүвөм бар ийин.

— Чүңүң дугайыңда ирги?

— Кадайымның, Соскалмаа Канчыновнаның намдары.

Бичелдейниң чугаазын Шойдак сонуурган, утказын сактып ап олурган.

...1900 чыл. Часкаар чай. Чушкуузунда хожугур төвөк кегелиг бичии ырбанаш оолду улчумал лама эдертип алгаш чорупкан. Авазы яды самдар херээжен сурастап божаан чаңгыс оглунуң соонче сүт чажып айыстап, карактарының чажы бүлдөңейнип, шүжүледир ишкирнип, хөңнү баксырап чыдып калган. Оол ол олчаан читсе-ле читкеп, а чээрби чыл эрткенде көстүп келген. Сөс-домаа кандай, тывалап чугаалаары чевен, чассыңнааш болган. Төрүп каан иези күжүрнүң сөөгүн салган

хола-хараганнарлыг сайырга бир кежээ чааскаан барып шаң, кеңгирге хал, бүрээ, бүшкүүр этсип, коңга, дамбыра чайып, билдинмес дыл кырынга хааштай аарак химиренип, «о мани патни хом» деп олурганын улус көргөн.

Кижини төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар. Чушкуузунда сорагар тевек кежегелиг сурас оолдуң ынча дыка читкеш келгениниң ужурун төөгү эртемниг Бичелдей тодарадып алган болган.

— Ады Канчын — дээш, уламчылаан:— Улчумал ламаны эдерзе-эдерзе күзүн пөш тооруу сарыг сай турда Самагалдай хүрээзинге чеде бергеш, хуурактар сургуулунга кирип алган. Ам болза эге школа-дыр ийин, дарга, бир дугаар класс, хи-хи-хи... Бижик-билигге бичизинден-не кончуг сундулуг кижини туржук бе, өөредилгеге хамыкты ажыр тергиидээш, бурунгаар Улуг-Хүрээже чорупкан. Аңаа база шылгарап, Пекин университетинин эмчи факультетин дооскаш, улаштыр ординатураны болгаш аспирантураны дооскулаан. Чер-чуртунга эеп чанып келгеш, суму хүрээзинин соржу ламазы апарган. Бедик дүжүлге! Ынчалза-даа эндере-чаза байып четтикпээн. Тывага хувискаал өөскээн дүшкүүрлүг үе-биле каккылашкаш, өөделеп чадап каан. А муң тос чүс үжөн чылда бар-чок хөрөңгизин, экибак эт-севин хавырткан, эргезин база казыткан. Дайын эгелээр мурнуу чарыында хенертен өлгөн. Ол кижинин оглунуң уруу мээң кадайым болган чүве-дир ийин бо, дарга.

Ынаар-ла элээн ырактан, шырыш шет аразында изелчек кокпа оруктан кылаш даажы дыңналган соонда, Соскалмаа Канчыновна чедип келгеш, стол кырынга хола тавак салып кааш, ыт чок дедир чоруй барган. Тавактын арыг ак марля пөс шывын ажыткаш, Бичелдей эвилең хүлүмзүрүп, аалчызының арнынче көргөн:

— Бетинерде тыва чем, дарга, чооглаңар! Костюмунар уштуп алзыңарза кандыгыл?

Шойдак улуг хан аксын дөгере чигеш, согажылап каан баарны чаагайзынып дайнап олурган. Бичелдей база чыда калышпаан. Кезек болганда тавак дүвү куруглаан, өкпе-шөйүндү эскиндилери, шөйбек хан тогланчылары арткан. Чугаа катап эгелээн. Баштайгы айтыргыны Шойдак салган.

Уланчылыг.

ЧҮРЕКТЕ ХАЯАЛАНГАН ЧЫРЫК

СУМУ ТӨВҮ

Кошпай даандан ырак эвесте, Өөк хемниң оң талакы эринде, Хаглыг-Алаак дээр чер бар. Ол дээрге кайы-даа талазындан шык-шынаага хүрээлеткен ындыг-ла кончуг улуг эвес кургаг ортулук чүве. Тус черниң бойдус чурумалы барык чаңгыс аай: кайнаар-даа көөрге, Өөктүң карак четпес делгем шынаазы чаптылып чоруй барган чыдар. Маңаа революция мурнунда-ла орус тараачыннарның он шаа өрегези турган. Улусчу эрге-чагырганың үезинде тыва араттар, орус тараачыннарның үлегер-чижээн эдерип, сууржуң амыдыралче шилчиир дээш Хаглыг-Алаакка бажын-балгат, кажая-хораа тудуп эгелээн. Чээрби чылдарның төнчүзүндө ол черге бичежек суур тургустуна берген. Ону тус черниң ады-биле база-ла Хаглыг-Алаак деп адаан. Үжен чылдарның эгезинде Хаглыг-Алаак суму төвү апарган. Чоорту аңаа кызыл-булун, школа ажыттынган. Алды дугаар арбанның араттары ажы-төлүн база-ла Хаглыг-Алаакка өөредип турган. Чылыг үеде сургуулдар аът-шарыга ушкажып-каш, а кыжын шанактыг аъттарга үнмерлежи олурупкаш школаже чоруптарлар. Бистиң өг-бүлөвистеп үш кижии өөринип турган — Биче-оол, Эник-оол, Мижит. Меп билип кээримге-ле, ада-ием Биче-оол акымны бижик-биликтиг сургуул кижии дижир чоржук. А Эник-оол биле Мижиттиң соннуг-мурнуг школаже чоруп эгелээшин ыяк билир мен.

Чай эртип, күс дүжүп орган. Хүн дурту кыскалап, ховушөлдер куурартыр онуп эгелээн. Дуруяаларның каң дег өткүт үнү ында-мында кыңгыраан, сактырга, кандыг-ла бир хуулгаазын хөгжүм чоок-кавыда ойнап турган ышкаш. Таптыг-ла ол үеде сургуулдар школаже чоруп эгелээр чүве. Мен оларны дендии эдериксээр мен. Үргүлчү-ле алаң кылыр боорумга ынчаары ол ыйнаан, бир-ле хүн Биче-оол акым мени ушкарып алган. Ылгын аъттың челижи-биле чоруурга, Хаглыг-Алаакка ындыг-ла үр болбайн чеде бээр чер чоржук. Узуну үш аргамчы дурту хире улуг доорбаш бажың чанынга дүштүвүс оң.

— Бистиң школавыс бодур — деп, акым тайылбырлайдыр. Топтап көөрүмге, бажыңның каас-чаражы-даа, улуг-бединдаа хөлчөк болду. Хөлеге талазында узун, бедик казапча, ону дургаар элээн каш сарыг өңнүг эжиктер, хүнгээр чарында ак-көк кастыктарлыг кылаңнааш сонгалар, дээвиир кырында кырлайтыр тудуп үндүрүп каан манза сери дээш — мээң көр-

бээним-не чүве көвей, харын-даа кандыг-бир тоолда хуулгаазын орду-өргээ сагышка кирер. Школаны шак ынчаар сонуургап турумда, акым мени холумдан четкеш, эң бетинде эжикче углай базыпты. Кире бээривиске, өрээлде кым-даа чок, ында чүгле элээн каш узун-узун стол, сандайлар бар болду. Акым мени сонга эргининге чыпшыр олурткаш, боду дораан чедип кээр болгаш, өрээлден үнүпкен. Шай хайындырым хире үе эрткен. Чалгаам хайнып эгелээн. Канчангаш-ла дыннаарымга, даштын конгулуур кыңгырткайндыр эде-дир. «Па, бо Хаглыг-Алаак улузунуң хөктүүн, чер карада-даа конгулуурлуг чоруур» деп боданып олурумда, өрээлче бөлүк элээди оолдар, уруглар сөктүп кирип келгеш, столдар артында сандайларга тарады олуруптулар. Оларның аразында чайын момбушка чорааннар-даа бар. Канчангаш-ла көөрүмге, Биче-оол биле Сииринмаа бо маңнажып орлар. Сииринмаа мээң чанымга олура дүшкелек, мени дыңзыг кускаптавышаан, бажым орта чыттай тыртып кагды. Таптыг-ла ол душта сургуулдар чаңгыс кижиге демниг тура халыштылар. Көөрүмге, бир холунда ала-шокар чуруктарлыг боп-борбак бөмбүк туткан, көк даалымба тоннуг, кызыл чычы курлуг аныяк эр басып кирип келди. Ооң соондан кылаштап орган орус хептиг, куу арын-шырайлыг кижиге самбыра баарында турган борбак сандайны алгаш, эжик аксынче чоокшулай олуруп алды.

— Экии, оолдар — деп, тыва тоннуг эр мендилей-дир.

— Экии, башкы — деп, сургуулдар чаңгыс демниг харылааш, олуруп алдылар.

— Бистер бөгүн делегей чуруу өөренир бис. Бөмбүрзектин бичии ынай хевири бо тур — дээш, башкы стол кырында турган бөмбүктү оң холунуң салаалары-биле тырыкылай дескиндирипти де.

— Бөмбүрзек канчап боп-борбак боор чүвөл? Кижиге бо-даарга, ол калбак болгу дег — дээн үн дынналы-дыр.

— Ийе, ол боп-борбак болгаш бодунуң өзээн долгандыр дескинип турар — деп, башкы бүзүрелдин-биле уламчылай-дыр.

— Ча-чаа, ол-даа шуут меге чүве-дир. Бөмбүрзек дескинип турар чүве болза, чер-делегей кырынга чүү артар боор, хамык бажың-балгат буступ, арга-ыяш турлуп чаштай-ла бээр ынаан — дээн, демги үн база катап дыңналырга, сургуулдар чир-шон дүштүлөр оң.

— Ооң ылап-ла ындыын эртем шагда-ла бадыткап каан. Бөмбүрзектин хемчээли медээжок улуг болгаш ооң дескинин биске билдиртпес чүве-дир — деп, башкы ылавылап тайылбырлаарга, ам кым-даа бук диведи. Башкы тайылбырын оон ыңай уламчылады оң.

— Чер-делегей кырында алды дип, дөрт океан бар — дээш, кижин бөмбүктү ол-бо дескиндирбишаан, мээң черле дыннап көрбээним сөстөр адааш турупкан. Чүглө Оожум океан, Доштуг океан деп аттарны арай боорда доктаадып алган мен. Башкы тайылбырын дооскаш, сургуулдарга эмгежок айтырыглар салып эгелээн. Сургуулдар тулар хире эвес харыылап турлар. Адак сөөлүндө башкы:

— Бо кичээлде өөренип эрткен чүүлүвүстү долузу-биле кым катаптап тайылбырлаарыл?— деп айтырыг салды.

— Мен — дээш, Биче-оол акым тура халыды.

— Охалай! Бээр, боже эртип кел, Биче-оол — дээш, башкы бөмбүк чанындан шала ырай туруп алды. Дыңнаарымга, Биче-оол илдик чок-ла катаптап тур. Ол аразында база-ла конгулуур кыңгырткайнып үнген.

— Чапсар. Дыштаныңар!— дээш, башкы орус хептиг кижини эдерткеш, өрээлден үнүпкен. Сургуулдар дааш-шимээнини тура халыштылар. Көөрүмге, чамдыктары өрээлден үне маңнаштылар, а элээн каш кижини өрээлде артып калдылар. Биче-оол акым кичээл харыылап турган черинден дедир эеп, Сириңмааның чанынга катап кээп олуруп алды он. Ону көргөш, мен база-ла олудумдан шимчеведим.

— Кичээлге олурушкан орус хептиг чүү кижини ирги?— деп, самбыра баарында турган эр чанында эжинден айтыра-дыр.

— Та, ону кым билир боор — деп, демгизи харыылай-дыр.

— Биштиң школага база бир башкы херек. Шыырак биллиг сургуулдардан башкыладыр кижини шилип алыр дээш кожуун черинден келген төлээ диведиве. Маңаа беш-алды-даа хонар — деп, дөө булунда олурган эр тайылбырлады он.

— Мегелеве, сээң черле билбезиң чок ийин — деп, демгиле эр шала шугул харыылай-дыр.

— Шынап! Дем чаа суму даргазының ачамга ынча дээнин дыңнадым. Кижини көргөнин, дыңнааның-на чугаалаар чүве ыйнаан — дээш, булунда эр көзүлдүр-ле алдыртпайн барды.

Конгулуур дагжаан соонда, сургуулдар база-ла өрээлде кээп олуруптулар. Ийин дугаарында сан кичээли болган. Көөрүмге, Биче-оол биле Сириңмаа кыдыраажында эмге-хаяжок сан-чурагайлар одуруглай бижээш, оларны санап-түңнөп, ана баштары ыжып-ла олурлар. Ол кичээлден мен чүнү-даа билип албаан мен.

— Ойт, Караш, одун — дээн акымның үнүн дыңнааш, сыр-баш-сурбаш тура халаан мен. Чалгаарааным ол ыйнаан, кичээл дооступ чорда, стол артынга олура удуй берген чоржук мен.

Чапсарда акым мени школа чоогунда бир өггө эдэртип чедире бергеш:

— Эней, бо оол өөңерге кезжээге чедир турзун шинме. Танып кайын таныыр силер. Карашпай дийин — диди.

— Поок, чоп кончуг дүрген өзер чоор, ана эр болган-дыр але — деп чоруй, орун баарыңга олурган көк баштыг кадай туп-тура халааш, менде-ле келди оң.

Оон бажым орта каш улай чыттагылааш, мени чышкын баарынче эрттире берди. Дөрде кызыл арынныг, коңзагар дум-чуктуг ашак менче хүлүмзүрүп кайгавышаан, хола соруулдуг узун данказын харамдыгып сорган ор. Кырганнар кайгамчык-ла экииргек улус болган де. Кадай аптаразын үжээш, оон адыш чыгам дөрбелчин ак-ак чигирлер ужулгаш, менче суна-дыр. Өөрүп амырааным-на ол боор, дегийт-ле ийи адыжым кожа дозуп бердим. Ол чигирлерни сеткил ханып чип олулар арамда, ашак өреме-биле шаажаң аяк ишти далган мажааш, мээң баарымга салып кагды. Тоттур чемненип алырымга, кадай мени эдертип алгаш, Хаглыг-Алаакты бир кылдыр кезиткен. Суму төвүндө, Сайлыг-Карага деңнээрге, бажың-балгат-даа, кидис өглер-даа эмгежок, амыдыралдың агымы-даа шала шапкын дээрзинге бүзүрөөн мен. Адак сөөлүндө тей баарында ак өггө келдивис оң. Даштын ийи эр тараа соктаан турлар. Баштай эскербээн мен, а өггө кире бергеш, ажык эжик өттүр топтап көрүп орарымга, тараа соктаан эрлерниң бирээзи орус болду. «Уур аксын чандыр дүжүргөш, бала-биле соктуна бээр болду бе, моозу» — деп, чүгө-ле ийик, иштимде бодандым. Чок, черле соора какпады. Тараа челбип, элгеп турда, бир амыр эр болчук, ана карактарының аксымаар кирбиктери, бажының сарыг дүктери ак далган апарган хөделип турар.

Тараазын соктап дооскаш, демги эрлер деспизин тудуп алган бо кирип келдилер. Дыңнаарымга, орус эр шуут суг тывалаар болду. Элдеп тывызыксыг үрен! Отта шай хайны бээри билек, өгнүң херээжен ээзи шаажаң аяктарга далган каггаш, эжишкилерге тутсупту оң. Олар шала-була чемненгеш, дүвү-далаш өгдөн үнө маңнаштылар. «Даштыгаа чүнү канчаар эвес болар» дээн бодал-биле акыларның соондан караш-ла дидим. Көөрүмгө, ийи кижим дүүргелер чүктеп алган Өөк хем-че кирип чыдырлар. Өгже катап кирер дээш эргиле дүжүп кээримге, орун баарыңга шыжыгып каап орган узун саргыл уруг чанында бо тур.

— Мээң адым Кимаа, а сээң? — деп деппиже-ле айтырадыр. Ооң өде-чара дидими мээң сузум базыпкан.

— Карашпай — дээш куду көрүп алган тур мен.

— Тей кырыңга барып ойнаалам — дээш, Кимаа ыңай-ла болду оң. Мен ооң соондан элейтиптим. Тей бажында инек-даш

баарында сайзанақ тудуп каан болду. Кимаа сайзанаан эмгесекелеп олура:

— Энем сугда бичин кижн бар эвес, сен кайын көстүп келдиң?— деп айтыра-дыр.

— Кайын? Сайлыг-Карадан-на келдим.

— Чүге?

— Школа көөр дээш.

— Школа көөр? Па, ону көрбээн кижн сен бе?

— Чок.

— Дөө турган улуг бажың ол-ла-дыр, көрүвүт!

Хаглыг-Алаак адыш иштинде дег тода көстүп чыдыр. Араттарның чавыт казанактарыңа деңнээрге, шынап-ла, школа медээжок улуг, кайгамчык чараш көстүр болду.

— Энем суг мени аажок эргеледир-дир ийин — деп, чүге-ле ийик, Кимаа хөөнү шала чассыг чугааланды оң.

— Улуг кижн канчап эргеленир чүвел? Эпчок-ла ыйнаан — дидим.

— Эпчок? Кай, сени эргеледирге эпчок-тур бе?— дээш, Кимаа дүште-даа чок сайзанақтап олур оң.

— Па, мени кым эргеледир чүвел? Эрге-чассыг-даа эвес кижн мен — дээш шала ширин тооннуг тур мен.

— Энем-не эргеледип тур ыйнаан. Оон башка сени чоп эдертип алган чор деп — дээш, Кимаа кылчаш-калчаш хая көрнү берди.

«Аа, меңээ адааргап турар уруг-дур ийин моң» дээн бодал бажымга чык дээри билек:

— Ойт, сээн энең мени чүге эргеледи бээр чүвел? Акым дилээрге эдертип чорууру ол-дур — дидим.

— Энем сугга үр турар сен бе?— деп айтыра-дыр.

— Чок. Кежээ акым-биле чана бээр мен — дээримге, Кимааның бүрге дээр дег арны аткан даңгылаштыр чырып келди. Ону ажыглааш:

— Демги орус эрниң аал-чурту кайда кижн боор?— деп сонуургаачал сеткилим дөстүндүрбейн турган айтырым салдым оң.

— Аалы кайда деп чүнүл? Энем сугнуң оглу шей — деп, Кимаа серте чок харыылай-дыр.

— Тыва улустуң оглу орус болур эвес — деп бар шаам-биле удурландым.

— Чок аан, өскүс оолду энем суг азырап алган улус дийин — деп тайылбырлаарга, маргылдааже өөскүп орган хөөнүм өжүп бада берген. Ол аразында Кимааны авазы кыйгыра-дыр. Уруг тей куду дукпуртуланып-ла батты оң. Мен база-ла ооң сөөндан караш дээн мен. Кээривиске, ийи кадай даштын тур.

— Орайтап бар чор, чанаал че, Караш. Ким, сен база, уруум — деп, мени эдертип чораан эней эргелин хөлчөк чугаалады. Кимаа өгже бурт-сарт кире салды. Кадайлар чүгле утказы хөй хулүмзүрдүлөр он.

Кежээ акым мени кызыл-булуңче эдерти берген. Ол школадан оранчок бичии доорбаш бажың чораан. Чавыс манза серилиг, бичежек дөрбелчин соңгаларлыг, шору бедик казачалыг — ындазында ооң черле аяанны кончуг де. Ооң иштиң агартыр чугайлап, шалазын кылайтыр дозулап каан. Ол-бо ханаларда, та кымнар чүве, хөрек-чуруктар чыскаай аскылаан, ийи-чаңгыс бижиктиг кызыл пөстөр-даа бар.

Кызыл-булунда чыылган аныяктарның омак-хөглүү-даа аажок. Дээрбектелдир туруп алгаш ырлажыр, чоос чажыр-жып ойнаар, удур-дедир тывызыктажыр, кошкан аъттар дег эжеш-эжеш бооп алгаш, танцылап маңнаар дээш, ана ойнавасла оюну чок.

Кур какчыр оюн доостурга, Биче-оол акым дошпулуурга бир-ле аялганы ойнап эгеледи. Аныяктар база-ла эжей-эжей турупкаш, аажок аянын танцылап кириптилер. Сииринмаа угбай мени кээп сегирип алды оң. Танцыга өөрениксеп олурган бодум амырай-ла берген мен. Баштай аялга аайы-биле дидиредир теппишаан маңнажыр, оон хенертен хары угда тура дүшкеш, бүгү дурт-сынын эргилдирбишаан, буттарын ол-бо талаже аян-чараш октаар, ооң соонда база катап чиик кашпагай ыңай болур. Баштай будулуп пат болган мен. Ынчалза-даа танцының хамык шимчээшкиннерин улуг саат чокка шингээдип апкан мен. Танцы доостуру-биле Сииринмаа мени ийи холдап дыңзыг куспактавышаан, эргеледип тур он. Өөрэ-нимни канчаар ону! Карактарым ана шолбангылаштыр кыптыгып турган боор.

Оюн-тоглаа имиртиңнеп чорда төнген. Акым мени ушкар-гаш, Хаглыг-Алаактан дораан үнүпкен. Ол хүннүң кайгамчыктыг ужуралдарындан сагыш-сеткилим хайнып доюлгаш, Сайлыг-Карага чедип келгенивисти безин эскербээн мен.

Даартазында Хаглыг-Алаакка көргөн, билгенимни авамга бирден бирээ чокка төөгүп берген мен. Авам мени кичээнгейлиг дыңнап олура:

— Сени азырап алыксаан ашак-кадайның өөнге киргендир сен. Хөөкүйлерниң буянныын көрбес сен бе. Орус оол-даа өстүрген, ха-дунмазының уруун-даа эрге-чассыг доруктуруп турар. Ындыг чаагай сеткилдиг кырганнарны кезээ шагда утпайн чор, оглум — диди. Шынап-ла, ол ирей-кадайның овур-хевири угаан-бодалымда мынчага дээр чуруттунуп артып калган. Ава чагыының салдар-күжү ол хире дээштиг-дир ийин.

Суму төвү чорааным соонда, чүге-ле ийик, Биче-оол аалга шуут келбестээн. Акымны сагынгаш, бир-ле катап авамдан: — Биче-оол акым чүге келбестей берген, авай, ырак черже өөренип чоруй барган бе?— деп, айтырдым.

— Акың ам сургуул эвес дийин, а башкылап турар. Сургуулдар өөредир дээш чайы чок. Чүгле чайын, школа тарай бээрге, чанып кээр боор — деп тайылбырлады.

Биче-оол акым ажык карактарлыг, кырлаң думчуктуг, кыстарны дег чуга эриннерлиг эрес-шоваа эр чүве. Ээлдек-эвилең аажы-чаңының салдары-ла боор, ооң арын-шырайындан хүлүм-зүрүг барык дүшпес ийикпе. Бир эвес Биче-оол номчуттунуп азы бижиттинип орган болза, өглерниң уруг-дарыы ону, өөн долганган арылар дег, үглей-ле бээр турганнар. Акым олардан черле түвексинип бужурганмас, а харын бичи чаштарны бөле олуртуп алгаш, солун тоол ыдып бээр, азы изиг чурттарда хуулгаазын дириг амытаннар дугайын номчуп бээр.

Биче-оол хылдыг хөгжүм бүрүзүнге, эң ылаңгыя мандолинага, дендин ойнаар. Салым-чаяанныы-ла ол ыйнаан, чаңгыс дыңнаан аялгазын игил-бызаанчыга-даа, дошпулуур-мандолинага-даа дораан ойнай бээр. Акымның ажыы, чазыы мырыңай аажок. Ынчангаш ооң эш-өөрү чүгле тыва эвес, а харын орус аныяктар аразында безин эмгежок. Михаил Чихачев (шолазы Арган Миша) — Биче-оолдуң эң чоок өннүү чүве. Олар ажылдаарда-даа, ойнап хөглээрде-даа, өдүрөктээрде — каяа-даа кады чоруурлар. Биче-оол тараа октуг дүүрге-биле ужуп чораан өдүрөктерни кайгамчык-ла часпас адар ийин. Артында өлүг өдүрөк кургаг черге кээп дүжерин бодап боолаар.

Үе-шагның шаа ол ыйнаан, чадаг-терге кончуг ховар эт чүве. Сайлыг-Қара, Хаглыг-Алаак, Хадың ынчаар чүгле Биче-оол биле Арган Миша ийи чадаг-тергелиг. Олар ол демир аъттарын мунгулап алгаш, Аржаан, Тарлаг, Туран дээш барбас чери чок, а бир катап харын Кызылга-даа четкеш келгенер. Аразындан суг акпас өннүктөр назы чедир доругуп кээри билек, үе-шаг оларны бодунуң күчүлүг чалгыгларынга өпейлеп алгаш, амыдыралдың кадыг-берге шылгалдаларынга дадыгып кадыкшыдары-биле ол-бо чүкте харысалгалыг ажыл-херектерже ийи чара октапкан.

ҮСКҮЛЕЖИИШКИН

Кыш эрткен. Час бүгү бойдуста бүрүн эргелиг ээ апарган. Дагларның хүннээргек чарыы шуут кара, а хову, шынаа — алашокар, сактырга, шыдыраа шөлү-даа ышкаш. Сарыг, өкпөң өңнүг хек-даваннар ажык черлерде хөглүү сүргей саглаңайнып

олургулаар. Эрткен чылгы куу оът-сиген дөзүндө чаш көк чымырарып көстүп эгелээн. Малгаштыг-Хемниң унундан ангыр куштуң кургамзыг үнү удаа-дараа дыңналгылаар.

Дириг бойдуштуң кезии болганда, частың буяны аалдарның мал-маганын база-ла оюп эртпээн. Олар хову-шынааларга амыр-шөлээн оъттап хүнзээш, кежээ коданга дешкилежири дешкилешкен, үскүлежири үскүлешкен, ана омак-сергээ хөлчөк кээр апарган.

Сайлыг-Караның араттары эрте дүшкөн часка өөрбушаан, чоокшулап орар чымыштыг ажыл-ишке баш удур белеткенип кирипкеннер. Үениң эргилдезинге чүгле Эник-оол акым тоомча чок бооп арткан. Час ооң бодун-даа, сеткил-сагыжын-даа өөртүп хөлзетпээн. Үе-шаг эрттирериниң аргазы ийнен, ол аалдар аразынга анаа хей чортуп чазаан. Ында-хаая аалга олурганда, дүүргезин чүктээш, Өөк хемниң шынаазынче өдүректөп кирип каар. Чогум олча-тывыш-даа дээш эвес, сеткил-сагыжынын кудараашкынын алаактырар дээш ындыг хире. А кудараашкын мынчаар эгелээн чүве.

Кыжын Эник-оол биле Орланмай сиген кажазынга болчажыр апарганнар. Бир-ле катап Орланмай: «Акым мени ала караа-биле көрбестей берди. Самдар, аштанчы чүвелерже маңнаар сен, ийи чодаң сый шаап каар мен деп кыжаныр апарды. Харылзаавыс үзүп алыыл. Хоржок чүвени канчаар ону» дээш өөнчө дүвү-далаш ыңай болган. Ол хүнден эгелээш, Эник-оол биле Орланмай чаңгыс-даа катап ужурашпааннар. Сагышсыраары ол хире болду ыйнаан, Эник-оол акымның аыш-чемге-даа туразы чок, ажынчак-хедер аажы-чаңы-даа чавырылган. Кыска үе дургузунда ооң арны безин соолбурарып куурара берген де. Ада-ие оглунуң өжеш-дедирин пат билир болгаш, ооң-биле ажыт-чажыт чугаа кылырын оралдашпааннар. Улуг кижин ийлээшкинни кайын тоор, ынчап чоруй оозу эрте бээр деп бодадылар ыйнаан. А ооң эртери кайда боор, ай-айы-биле узамдыгып туруп бергени ол.

Оът-көк хөлбенеҗини берген. Қайнаар-даа көөрге, черниң өнү чингир ногаан. Бир-ле хүн Суг-Бажындан суглап чорумда, ындыг дүрген та кайын маңнап келгени ол, Орланмай чанымда бо тур.

— Караш, эним! Кежээ, караңгылай бээрге сиген кажазынга ужуражыр бис деп акыңга дамчыт шүве — дээш, ол өөнүң уунче дүвү-далаш ыңай-ла болду.

Өгге келгелек, Орланмайның сөглеткен сөзүн акымга анытыныш албайн дамчыттым оң. Эник-оолдуң карактары шолбангылаштыр кыптыга берген. Акымның ол өөрүшкүзүн көргөш, сеткилим ханып, ооң кандыг-даа даалгазын күүседиринге

белен турган мен. Хүн ажары ам-даа элек. Дүрген үе эрттирер дээш-ле боор, Эник-оол Чаваа-Доруун мунгаш, Сыгыртыг эдээнче ырай берген хойларже какты оң. Оларны аалче чоокшуладып кааш, Малгаштыг-Хемпин ол чарыында чораан бызааларже хап кешти де. Оон кээп турда, инек саар шак чедип келген. Ол кежээ акымның хөглүг-омаа-даа хөлчок. Бызаа тыртып, ыдып турда, ооң кежээзин шуут кайгаан мен. Оглуңуң омак-сергээн көргени-ле боор, авамның арнындан кежээ дургу хүлүмзүрүг ыраважык. Кежээки саалда доостуру билек, изиг сүтке быштак кылып чип алгаш, удуур чадырвысче базыпкан бис. Караңгы дүжерин арай деп манап алгаш, Эник-оол сиген кажазынче ыңай-ла болган. Акымны манаарымга үрү кончуг боорга, чадырдан оожум үнгеш, кажая уунче маңнап-ла каан мен. Чоокшулап орумда, Эник-оол биле Орланмайның чугаазы тода дыңналып келди.

— Каш ай апарган чүвөл?

— Та, авам санааш, үш ай чеде берген-не дээр чорду.

Кезек када кым-даа бук диведи. Оон Эник-оол эрге-чассыг үн-биле: «Орлан, өгленип алыылы. Мен ада-иемге чугаалаайн»— диди.

— Ойт, дадайым. Комбу билип калза, мени сокканы ол.

— Дөмей көстү бээр дийин, Орлан, чажыраар арга бар эвес.

Боданы берген боор, Орланмай ыт-ла чок барган. Таптыг-ла ол душта:

— Орланмайжык, кайда бардың, бээр кел, кончуг сой-лук— дээн Комбунуң чииртим үнү кежээки ыржымны үрепти, Орланмай, хатка алыскан каңмыыл ышкаш, эстеди аарак ыңай-ла болду.

Эник-оол акымга база катап өөрүшкү чок хүннер эгелээн. Бир хүн Хараар-Тейниң хүннээрек чарыынга чаш хураганнар кадарып ор мен. Қанчангаш-ла көөрүмге, Эник-оол акым бо маңнап олур. Мээң чанымга олура дүшкелек: «Акызы өөнде чок ышкаш, Орланмайны маа кел де, Караш»— дей-дир. Акымны кээргээним ол ыйнаан, Хараар-Тейни куду дукпуртуланып-ла баткан мен. Хажытмааның өөнге чоокшулап орумда, Орланмай менээ уткуй эстедип-ле келди оң.

— Караш, эниим! Эник-оол акың өөнде бе?— деп тыныш албайн айтыра-дыр.

— Хараар-Тей баарында сени манап олур— деп дегийт харыыладым.

— Ойт, шынап бе, эниим? Экизин але! Адыр, авамга чугаалай тыртып каайн— дээш, Орланмай өөнче дедир караш диди. Ша-даа болбаанда, өгден үне халааш, мээң холумдан

шала-була четкеш, Хараар-Тейже эстедип-ле кагды он. Тей эдээн орту чедир үнүп чорааш, ооң дер-суу, эгиш-тыныжы ден-дей берген.

— Адыр, маңаа бичин када дыштанып алыыл— дээш, Орланмай чаш көк кырынга олура дүшкеш, арыг агаарны харамадыгып тына берди. Оон тургаш, Хараар-Тей бажында дөстекке четкеш, оортан Куйлуг-Хаяже бадыпкан бис. Эник-оол акым бисти көре тыртып кааш, карак-кулак чок халып-ла келди оң. «Орлан, сарым, чедип келдиң бе?»— деп чорда, эпчоксунганым ол ыйнаан, хураганнар бажы дозуп ыңай-ла болчук мен. Кээримге, Эник-оол биле Орланмай Куйлуг-Хая баарында олурулар. Хой, хураган кадарган уруглар аңаа ойнаар болгаш, ында чаражы сүргей сайзана бар чүве. Орланмай ону эмгелеп-сескелеп орда, Эник-оол олче эрге-чассыг көрбүшаан, оон бажын, эктин ээрек-баарак суйбаан олур. Оларны көрүп турарымга, чүге-ле ийик, сагыжымга Сайлыг-Караның хөлдеринде ийи эжеш куулар кире дүшкөн де. Оон олар арын-шырайын сеткил хандыр кайгашпышаан, бот-бодунче эрге-чассыг хүлүмзүрүп-ле орлар. Ол аразында Куйлуг-Хаядан кудулдур кадар дөзүндөн хамнаарак ужуп үнгөш, сыгыт ышкаш тааланчыгырын артында борбаңнадыр ырлавышаан, дээр шаар далбаңайндыр көдүрлүп үнүп кагды. Орланмай ону хайгаарап-ла ор. Оон карактарының чажы бүлдөнейин бергеш: «Мен чүге бо кушкаш ышкаш болбаан мен, хостуг-шөлээн ырлап чоруурунуң магалыын»— дээш, черге донгая дүшкөш, ишкирнип ыглай берди.

— Орлан, сарым, чүге ыглай бердиң? Ундаранчыг чүү болду?— деп, Эник-оол Орланмайны бар шаа-биле эргелетпишаан, аргалап ор. Эник-оолдуң эргелээшкини Орланмайнын сагыш-сеткилинге дээпкен боор, ол хенертен олура дүшкөш, чени-биле карактарының чажын чода каапкаш, акымче хүнгүлештир хүлүмзүрүп кагды. Оон кезек када ыт чок олургаш: «Че, мен чаныптайн. Авам бергедеп чыдыр боор. Ооң аары шуут дендээн, байдалы дыка багай дийин»— дээш Эник-оолче муңгаа сүргей көргөш, дөш өрү шала аар базыпкан. Эник-оол ону кырлаң кырынга чедир үдеп каан. Час адакталы берген.

Араттарның база бир чымыштыг ижи— хову ажылы доозулган. Эник-оол тарылгага он ажыг хонгаш келген. Ам оон эң кол күзели— Орланмай-биле көржүрү. Бир-тээ Комбу өөндө болганда, ук күзел кайын боттаныр ийик. Ооң ужундан-на боор, бир-ле кежээ Эник-оол авам-биле шиитпирлии хөлчөк чугаалашты де.

— Авай, Орланмайны менээ кудалап бериңер аа.

— Па, чүү деп тенириң ол? Кадайланыр назы-харың безин четкен эвес.

— Он чеди харлыг кижиги канчап назы четпес чүвөл?

— Болгаан! Ызыгууру багай уруг-биле сорулдаалаар мен деп канчаарың ол?

— Ызыгууру хамаан бе? Орланмай боду пыдаал эвес. Оон ыңай... Оон ыңай, авай... Адыр... Орланмай удавас уруглуг апаар дийин.

— Аа? Уруглуг? Дадайым! Бужарын аа, бужарын даадым... Кажан... Кажан божуур уруг чүвөл?

— Та, удавас-ла дээр чорду.

— Өршээ хайыракан! Ындыг чүвө дүшке-даа кайын кирер... Уё, чүрээм, чүрээм даадым — деп чоруй, авам өгден үнүпкен.

— Ачамга чугаалаар сен, авай — деп, Эник-оол авамның соондан алгырды он.

— Чажам ай! Ооң химиренирин дыңнаар бе? Бодуң чугаалавыт!.. Өршээ хайыракан! Бак-ла чүвө ыңай турзун! — деп, авам даштын чугааланы-дыр.

Ол чугаа соонда, каш-даа хонук эрткен. Чүвө-даа сураг. Авамның ачамга чүнү-даа чугаалавааны ам билдине берген. Ачазыңга ажыттынар берге үүлө ам Эник-оолдуң үлүүңге онаашканы ол.

Кежээки ажыл-иш доозулган соонда, Хараар-Тей эдээнге оолдар-биле ойнап-ойнап, оранчок орайтадыр чаныпкан мен. Кежээниң оожум ыржымы-даа хөлчок. Өггө чоокшулап келгеш, ында шыңгы чугаа-соот чоруп турарын эскерип кагдым.

— Ийет, кадайланып-ла алган дийик сен. Бодуң чадап чорааш, оонну канчап азыраар сен? Ол дугайын бодадың бе, мелегей? — деп, ачам ана изиг-изиг кончуттуна-дыр.

— Хөөкүйлерге борбак өгден өпейтип берзе чүл? Чурттаайлар-ла — деп, авам оваарымчалы кончуг киржи-дир.

— Орталан! Пыедалдар-биле канчап куда-баар болур улус бис. Арат чон чүү дээрил? — дээш, ачам оожургаар хире эвес болду.

— Адак-бышкаа аартай берген уруг диведиве. Ызыгууру ызыгуур-ла ыйнаан, ол хөөкүйдө буруу чүү боор — деп, авам бодуңуң уун ыйыда-дыр.

— Адак-бышкаа аартай берген? Бо өөдежок чүведен бе? Чок! Ала караам суглуг чорда, өөм эргинин пыедалдарга арта бастырбас мен — дээш, ачам өгден үнгеш, бажыңче углапты. Авам база-ла ооң соондан базыпкан.

Долгандыр шып-ла шыпшың. Ында-хаая хөл талазыңдан өдүрөк чыргыраажы дыңналыр ол-ла. Өрү-шаар көөрүмге, ка-

раңгы, каан дээрде түмен-сая сылдыстар бот-боттарыңче карак басчыл турган-даа дег, үзүк-соксаал чок кыланайндыр чивен-нешкен тур. Өгге кирип кээримге, Эник-оол акым дөрде ширтек кырында ишкирнип ыглаан чыдыр. Мен орун кырында негей чоорган адаанче шивеш дээн мен. Акымны кээргеп чыда, тааланчыл уйгунуң дүмбейинче ала-чайгаар шымны берген чоржук мен. Даартазында Чаваа-Доруун мунгаш, Эник-оол акым Балыктыг-Хемче кеже берген.

Бир-ле эртен Орланмайның Суг-Бажында олурза-ла олурарын эскерип кагдым де. «Эник-оол акымны сагынгаш, сагыжы ана саарзык олур болгай аан» дээн бодал-биле ооң чанынга маңнап чеде бердим он. Богда дадай, ооң карактары хапыгыр кызыл болду. Чүнү-даа канчаар аайын тыппайн ангадай берген тур мен.

— Караш, эниим, авам хөөкүй эрткен дүне кызыл-дустай берди шей — дээш, Орланмай кыпсынчыг ызын бадырыпкан. Мен хөйленим эдээ-биле ооң карактарын чодарынга өй болган мен. Шаанга киир ыглап алганы ол боор, Орланмай шагжок тургаш, холдары-биле ийн кастыын кыза тутпушаан, өөнче эленейндир кылаштапты. Мен кара маң-биле халааш, Хажытмааның кызыл-дустай бергенин ада-иемге кээп чугааладым.

— Пьедал-даа болза, улуг кижин бурганнай берген-дир, Севээн-оолга барып дамчыдайн — дээш, ачам өгден үнүпкен. Удаваанда Севээн-оол биле ачам өөвүске кылаштажып келдилер.

— Эрге-чагырга төлээзинге кайын ажыттынар болар, сен барзыңза эки боор, Машпак — деп, Севээн-оол изиг шай аартап ора, чугаалай-дыр. Аякта шайын аартай каапкаш, ачам Хажытмааның өөнче базыпкан. Ша-даа болбаанда, кижин ажынган-дарынган бо келди де. «Бодум билир кижин-дир мен. Дооразындан докпаңнаваңар, хажызындан калбаннаваңар дээр чүве-дир, ол Комбу деп идегет» дээш, ачам дөрде олурарыңду.

— Бир-тээ ындыг болганда, боттары билгейлер аан — деп дугурушкаш, ашактар тарай бергеннер.

Кежээликтей, хүн чүгүрүүнде кире бергенде, ногаан пөсте тулуптай орааш, чеп аргамчы-биле каш удаа кежилдир шарып каан Хажытмааның медээжок улуг мага-бодун, Комбу биле Орланмай аргажып тургаш, арай боорда шыргага чүдүргөш, аал коданындан үнүптүлөр. Хайгаарап турарымга, олар Сыгыртыг даанче углаптылар. Комбу кара аътты мунгаш, боразын кожа четкен, а Орланмай карактарын чотпушаан, шырга соондан кылаштаан — ол тывызыксыг коштуң барааны кежээки ховуга үр-ле карарып чораан чүве ийикпе...

«Ол Комбу деп шулбус незиниң мага-бодун ыт-куш дою кылдыр өзен иштинде аппарып октапкан дийин» дээн улустун киленин та чеже катап дыңнадым ыйнаан.

Авазы кызыл-дустай бээрге, Комбу хостуг тынган хире. Ол ам өөнгө шоолуг олурбастаан, та кайнаар чүве, каш-каш хонук чоруп каар апарган.

— Бо пыедал чоруткаш-ла чидип-чидип кээр апарды, ол дугайын чогуур черлерже дыңнатса эки эвес бе?— деп, Севээн-оол өөвүске бир-ле кылаштап кээрге, ачам шала дүвүрексеп айтыра-дыр.

— Кожуунда эргем дугайында айтырыг көдүрген кижинен дээр чоржук. Оозун сүржүп тур ыйнаан бо — деп, Севээн-оол, чүге-ле ийик, бүзүрелдии сүргей харыылап олур.

— Чүвени канчап билер, кара херээн үүлгедип чоруп турары чадавас дээш сагыш човап олурарым ол-дур ийин — деп, ачам арай буруузунган хевирлиг уламчылай-дыр.

— А хупура, чүнү канчаарыл ол, төрө буураан пыедал — дээш, Севээн-оол ачамның каразыын думчукка кагар хире эвес болду.

Комбуга кижини каразывас аргажок. Ооң кижилерже көөрү безин бөрүзүг — коргунчуг болгаш соок. Сайлыг-Карага чурттап келген үезиниң дургузунда, ол кым-биле-даа чугаалажып көрбээн. Араттар ону көөр хөңнү чок чүве. Чүгле олар эвес, а харын Орланмай безин ындыг. Ооң «авамның эвес, Комбу деп чүвениң бажы кургай бээри кай» деп карганып олурганын каш-даа дыңнаан мен.

Комбу чокта Эник-оол биле Орланмай үргүлчү ужуражыр чүве. Ажык эвес, а база-ла чажыт. Бир катап олар Көк-Чыраага хүнзээннер. Хүннүң экизин чүү дээр! Дээр шил дег кылаң. Изин шуут дендии. Ындыг хүнде Көк-Чыраа иштинин сериини-даа магалыг-ла. Ынчанмай канчаар — ынаар хүн херели эртер эвес. Алаакта кызыл-каттың элбээн чүү дээр! Эник-оол Орланмайны селбегер тал дөзүндө кургаг черге олуртуп кааш, боду ында-мында кат чыып халып-ла тур оң. Адыжынга кат дола бээри билек, дегийт-ле Орланмайже маңнаар. Орланмай баштай каттырып-ла пат олур, ооң соонда Эник-оолче эрге-чассыг хүлүмзүрбүшаан, эдээнде катты амзаңгырлап чииринге өйлежи берген.

Мен бичии кодан оглу көрүп кааш, ооң соондан ыдыпкан мен. Хөөкүй менден корткаш-ла боор, кокпа хажызында шыр-гайже халааш, адыр хаакка астындыр ызыртына берген. Койгунактың ийи будундан туткаш, ону моондактан тап-билээ адыргаш, холдарымга көдүрүп алдым оң. Кулугурнуң чаптанчыын чүү дээр! Карактары хөмүр дег кара, сүүр, узун кулак-

тары саазын дег чуга. Көксүмээр дүгүнүн чымчаа ана хилиң-не. Кат үзе тырткаш, аксынга тудуп бээримге, олче безин көр-бес болду. Ынчанмай канчаар — хөөкүй иезиниң сүдүнден өске чүнү билир деп. Кээргээш, салыпкан мен. Менден ийи базым черге олура дүшкеш, ол-бо шыпыраңайнып чоруй, кок-па-биле караш дээн. Мен дедир маңнапкан мен. Кээримге, Эник-оол суук-суук хаактардан эдиски кылган олур. Кылып доозупса-ла, эдиски эвес, а лимби болган де. Эник-оол бир-ле ырның уяранчыг аялгазын лимбиге ойнай берди. Ооң таалан-чыын чүү дээр! Карактарым шийиптеримге, артында булут адаанда эстедип чоруур ышкаш апарган мен.

Аялга төнгелекте, Орланмай арнын ийи холу-биле дуй тутпушаан, шүжүледир ыглай берди. Эник-оол олче мунгаргайы хөлчөк көрүп олур. Оон Орланмайның экинден куспактавы-шаан, ону сарымайлап эргеледи берди. Мен тал артынче шивеш дээн мен. Элээн болганда, Орланмай сирилээш уян үн-биле чугаалай-дыр.

— Бис ийиге аас-кежик кайын турар, кажан-даа хоржок-тыр ийин.

— Чүге, Орлан?

— Чүге деп чүнүл? Өг-бүле тударынга сээң ада-иен-даа, мээң акым-даа удур шей.

— Мээң ада-иен ажырбас дийин. Кезек удурланып чоруй, чөпшээрежиптер.

— Комбу дөмей-ле хоржок дийин. Ол мени моон чоруда-рын кызып турар хире. Мындаа бир дүне арган кара кижиле келген дийин. Ол сөөк чүве меңээ шорлуп пат болчук. Кады чоруул деп, ыятпазы кончуг, сарым-даа дээр.

— Сен чүү дидиң ынчаш?

— Моон, Сайлыг-Карадан, өлүп-даа чыткаш, чорбас мен дидим-не.

— А оон чүү диди?

— Дыка дедирленир болзуңза, чинге багның ужунда, чидиг бижектиң бизинде сен дижик.

Эник-оол оранчок үр бук-даа диведи. Оон шиитпирили сүргей саналдай-дыр.

— Орланмай, Сайлыг-Карадан дургуннап чоруптаалам.

— Ойт, дадайым. Кайпаар? Баар черивис бар эвес.

— Баштай Оюн-Шивиде акым сугже. Ооң соонда көстү-ле бээр ыйнаан.

— Акың ажырбас бе?

— Ажырбас. Кылыр иштиң деги херек.

Көөрүмге, хүн чүгүрүүнде кире берген болду. Бызаалар ээптер ирги бе дээш, аалче маңнап-ла кешкен мен.

...Хүн хөөрөп келген. Хараар-Тей эдээндэн көөрүмге, Комбу өөнүң чанында кылаштап тур. «Ядараан, бо сойлук чедип келген-дир але. Эник-оол биле Орланмайның чоруурунга шаптыктай бээр ыйнаан» деп иштимде бодандым.

Дүште бызаалар бажы дозуп чорааш, ол өгнүң чоогундан эрткен мен. Инектер, бызаалар ийи аңгы кажжаада алгыржып турлар. Комбу баглааш чанында бир-ле чүве кылып олур. «Уваа, Орланмай чүге көзүлбес чоор» дээн бодал бажымга чык дээн. «Орланмай-даа көзүлбес, мал-маган-даа үнмээн, шала чиктии-ле кончуг. «Дүне ол пыедал Орланмайны өскээр чорудуптаан бе?» деп, мээм өрүмнөп турган бодалым Эник-оолга тө каап бердим. Акым ыыт чок боданып-ла ор. Оон бүзүрелдин хөлчок чугаалай-дыр: «Чок, Орланмай моон черле чорбас. Кежээ Суг-Бажынга чедип кээр. Оон аъттаныптар бис. Караш, ам дээрезинде авам, ачам сугларга чүнү-даа чугаалап болбас эвеспе» дээш Чаваа-Доруун солуй өрттеп чоруй барган. Орукка белеткеп турары ол ыйнаан, Эник-оол ол хүн аьдын каш-даа черге солуп өртээн.

Кежээки ажыл-иш доостуру билек, акым-биле чадырвысче базыпкан бис. Чүгле карангылаары билек, Эник-оол Чаваа-Доруун эзертеп мунгаш, Суг-Бажынче чортупту. Чадырга олурарымга, чүге-ле ийик, Эник-оол биле Орланмайның аъттарын көөр күзелим хайныга берген де. Суг-Бажы кайы сен дээш маңнаплаттым. Кээримге, Эник-оол аьдындан дүжүп алган олбо кылаштаан тур.

— Келди бе, акым?

— Чок, ам дораан чедип кээр.

Манап-ла тур бис. Орланмай сураг-ла сураг.

— Мен ам-даа манаайн. Сен чана бер, Караш — дээш, акым мени чорудупкан. Чылыг дөжекке чыткалак, чык-ла дээн чоржук мен. Оттуп кээримге, Эник-оол бо удуп чыдыр. Ону оттурбас дээш чадырдан оожум үнгеш, өгже углай маңнапкан мен. Өгге чоокшулап ора, ачамның дүвүрексээн үнүн дыннап кагдым. «Дөө өгнүң ыжы-даа чок, даштында кижиде-даа көзүлбес, кандаай чиктиг чоор. Мен барып көргөш келийн» дээш, ачам өгдөн бо үне халып келди. Мени көрүп каала: «Чоп эрте оттуп келген сен. Өгже кир» дээш эртти. Удаваанда ачамның арын-шырайы хуула берген бо кире маңнап келди.

— А богда, чииртим-не чүве көрдүм. Хамык мал-маган шупту өлүг. Өгдө чыдар кижиде база дириг шинчи чок. Дадайым, та чүү болган. Дүрген Севээн-оолга барып чугаалаайн — дээш өгдөн үне халыды.

Авам бурган өршээлээринге, богда бурганнаарынга-ла өй олур. Мен дүвү-далаш үне халааш, чадырже маңнаплаттым.

Акымны оттур силгээш, ачамның чугаазын катаптап дооспайн чыдырымда, Эник-оол чадырдан хииктелип-ле үнген. Сыр соондан үне халааш көөрүмге, ол хай болган өгже карак-кулак чок ыдып бар чор. Өгге четкелек, эжикти ажыда шелгеш, ынаар шивеш-ле диди. Ша-даа болбаанда өгден окталдыр үне халааш, ол-ла уу-биле Хараар-Тей бажынче маңнап үне берген. Шоолуг үр болбаанда, арбанның эр кижилери барык шупту өовүс чанынга чыгып келгеннер.

— Хөй улус ынаар барган херээ чок. Баштай бис иелээ көргөш келил — дээш, Севээн-оол ачамны эдерткеш, ол ээн өгже углаптылар. Артып калган улус янзы-бүрү даап бодааш-кыннар кылып пат-ла турлар. Удаваанда Севээн-оол биле ачам чедип келдилер.

— Комбу деп бүтпес идегеттиң үүлгедии-дир. Орланмайны, мал-маганны күштүг хоран-биле хораннааш, боду ырбап дезипкени ол-дур, кончуг шулбусту — деп, Севээн-оол чыылган-нарга килени хайнып тайылбырлаан тур. «Кээргел билбес кандыг кончуг бужар дайзын боор, иштиг-сааттыг уругну» деп чоруй, авам карактарын чотпушаан, өөнче кире берди. «Ол идегетти сула салып турбайн, шагда-ла хүлүп-баглап алгаш чогуур черлерге чедирип бээр турган-дыр» деп, бир-ле кижилер алгыра-дыр.

— Шын, эштер! Серемчилел кошкак турган. Ол мээң буруум. Ынчаарга ол дугайын соонда, эш-өөрлер. Ам дарый алыр хемчег мындыг: өлген мал-маганны кончуг дүрген хөмер. Ол дайзын хоран-биле катый халдавырлык аарыг-аржык тараткан чадавас. Мону Машпак-оол удуртур эвеспе. А мен суму черинге дыңнатпышаан, моон сонгаар алыр хемчеглерни тодарадып эккэйн — дээш, Севээн-оол өөнче базыпты.

Араттар эт-херекселин алыр дээш өглеринче тарый бергенер. Ол аразында Эник-оол өгге бо кире маңнап келди. Оон карактары ыжык, кызыл болду. Хараар-Тей кырынга шаанга киир ыглап алганы илден.

— Орланмайның пыедал эвес дээрзинге ам-на бүзүредилер бе, ачай? — дээш, кезек харлыгып чоруй, өгден бурт дээн. Ачам бук-даа диведи. Элээн болгаш үнүп көөрүмге, Эник-оол акым чадырда ыглаан ор. Дедир маңнап келгеш, бичии ногаан хөнекке шай куткаш, акымның чанынга аппарып салып каан мен.

Бөлүк араттар өлген мал-маганны, ыңай-бээр сөөртүп дажыглаптын, ол-ла черге хөөп каапканнар. Ынчаарга өгже кым-даа кирбээн, кым-даа бакылаваан.

Дууш чедип чорда, Севээн-оол суму даргазы-биле кады келген. Оларның кандыг медээ кылырын сонургап дыңнаар-

лары ол ыйнаан, араттар Севээн-оол сугуң даштынга дүргени сүргей чыгып келгеннер. Суму даргазының чугаазы кыска болган. Бирээде, кожуунче элчи чорутканын дыңнаткан. Ийиде, кем-херек болган черин ылавылап көөрү-биле бөлүк тургузанының чугулазын айыткан. Кылыр иштиң деген херек дээн ышкаш, бөлүк кижигүшнеринге араттар үш кижин адаан. Суму даргазы база Севээн-оол биле Машлак-оолду. Олар хүлээлгезинче доп-дораан кирипкеннер. Араттар ол-бо таравайн, маңап олурупканынар. Дыка үр болганда, бөлүк кижигүшнерин бо келгеннер. Суму даргазы сөс алгаш, чүве чуруп, бижиң каан саазынарын ай-дедир ажытпышаан, чугаалап эгеледи.

— Дайзынның үүлгеткен дерзин кем-херээнин ужу-кыдыын тодарадып алдывыс. Чүл дээрге, уругга хоранның конфет чирткенин илереттивис. Чер чораан акызы сартык эккеп бээрге, хөөкүй амырааш, эмгежокту чипкеп хире. Ооң түңнелинде, ол меделерин дораан оскунупкан. Билинмес боду өг иштиңге үңгеп-союп пат болган де. Кускан чери мырыңай эмгежок. Кускуда конфет арты тода көстүп чыдар-дыр.

Уруг дыка-ла хинчектенип өлгөн хире. Ооң салааларының дыргактары хоорук-хоорук, чер, ширтек дырбактап каапканы ол ыйнаан. Ийн холунда бүдүн чер чок — ызырып каапкан хире. Ооң хинчектенишикнин үр-ле үргүлчүлээн боор, бети дээрге бүдүн хүн — дээш, дарга кезек када ыт чок тур оң.

Херэежен улус барык шунту карактарың чоткан орлар. Та кажан маңап келди ыйнаан, Эпик-оол акым улус артында олур. Ооң арып-шырайы кудараашкын эвес, а килецнээшкын долган болду.

— Дуңмазың хораннап каап дайзың малда чүү боор — деп, суму даргазы уламчылады. — Дүн-хүн дургузунда кагыдыр кажаалааш, эмгежок хоранның суг кудуп берипкен ол-ла-дыр.

Дайзың улусчу эрге-чагырганың чөптүг, шыңгыы шаажы-ялазында черле чайлаvas. Ооң үүлгединин чогуур черлер истеп тодарады бээр. Бир-тээ бо кара херек арбанга болган чүве төлээде, уругнуң мага-бодун маңаа ажаап каарың силерден дилээр кижин-дир мен, эш-өөрлер — дээш, дарга чугаазын доозуп каан.

Хүн чүгүрүүнче кирип чорда, элээн каш эр кижилер хай болган өг чанында чазанып эгелей бергеннер. Дугуржуп алдылар ыйнаан, база ол-ла улус аңаа хонуп артып калчыктар.

Даартазында, биче дүш четкелекте, калчан доруг аът мунган шеринг кижин келгеш, өгнүң иштиң-даштын база катан ылавылап хынап эгелээп. «Кожуун чериндеп келген истекчидир» деп, Севээн-оол араттарга дыңнады-дыр. Ол кижин улуг ама саазыңга эмгежок-ла чүве бижиң чурааш, оозуп салагай

талазында халаңайнып чораан саадаанче суп алды оң. Оон өг чанында турган араттарга чоокшулай кылаштап келгеш, даштагы сүргей чугаалап эгеледи: «Эштер! Комбу деп бүтпес идегетти дарый тудуп хоругдаар хемчеглер алдынып эгелээн. Бирээде ол. Ийнде, суму даргазы баштаан бөлүктүң кылган түднели барык долузу-биле бадыткаттынып турар-дыр. Ам чүгле ол дайзынны тудары арткан» дээш баглаашта турган аьдынче дүвү-далаш кылаштапкан.

Истекчи чорууру билек, араттар дораан хөделип эгелээн. Севээн-оол баштаан бөлүк кижини улуг ак хааржакты өгдөн аргажып үндүргөш, ону шилги аьттың тергезинче тап-билээ салгаш, аал коданындан шимчептилер. Арбанның улуг кижилери барык шупту терге соондан шуужупканилар. Топтап көөрүмгө, Эник-оол акым бажын доңгайтыпкан улус соонда кылаштап чор. Мээң карактарым чажы ала-чайгаар сысты берген.

Сайлыг-Карадан көөргө, Аргалыктыг дааның бетинде борбак тей көстүп чыдар чүвө. Ооң, ол тейниң, хүннээрек талазында бичии дөстөк бодунуң хоюг чымчак довураанга Орланмайның мага-бодун кезээ мөңгөдө шыгжап алган. Сайлыг-Карага сагыш-сеткил оожургавас деп чүвени билди ыйнаан, Эник-оол акым хөөрдөн келгелек, Чаваа-Доруун мунгаш, Оюн-Шиви уунче караш диди.

Севээн-оол ол-ла кежээ өөвүске кылаштап келген. Болган кара үүлгедиг дугайында ийи ашак үр-ле чугаалаштылар оң.

— Серемчилелим кошкатканымга таан кончуг хомудаардыр мен ийин. Сээң сагындырыың безин херекке албаан, чөгенчимпи көр даан, Машпак — деп, Севээн-оол бодун чемелээн ор.

— «Серемчиде — хорамча чок» — деп, ачам аңаа чоннун мерген угаады-биле харыылай-дыр.

Ашактарның чугаазы доостурунун кырынга келген. Эник-оол биле Орланмайның болчагларын чажырап хөлү эрте бергенин угаап билиптим ыйнаан, дөң адаанга дүнеки дугуржуушкун биле Орланмайның Көк-Чыраага чугаазын оларга бирден бирээ чокка төөгүп бердим де. Ол чугула медээлерни өйшаанда дыңнатпаан дээш ашактарга шыңгы-ла чемелеткен мен.

Каш хонганда, кожуундан тускай эртемниглер дээр ийин кижини келген. Олар ээн өгнүң коданын каш хонук шинчилээш, халдавырлыг аарыг чогуун тодараткаш, Сайлыг-Карадан чорупканнар. Севээн-оол биле ачам өгнү чазып бускаш, ону сери адаанга чый салып кааннар.

ТЕРЕ-ХӨЛ

(Очерк)

1. ҮЖЕН БОЛГАШ ҮШ ЧЫЛ

Улуг орус улустун чугааларында болгаш тоолдарында «Үжен болгаш үш чыл» деп сөс бар. Болганчок-ла таваржыр. Чижээлээрге, тоолдарда аян-чорук, амыдырал-чуртталга, ажыг-шүжүг ыяап-ла үжен болгаш үш чыл үргүлчүлээр. Суг тенек Иванушка изиг печка кырынга үжен болгаш үш чыл дургузунда олуруп кээр ийик. Улуг орус шүлүкчү А. С. Пушкин чонунуң ол чаңчылын чогаалдарынга доктаамал ажыглап чораан. Өлүм чок «Капитан уруунда» «Хөме таварааны» деп эгеге мындыг одуругларны эпиграф кылдыр алган:

Башчыгажымны, башчыгажымны,
Бараан болган башчыгажымны.
Үжен болгаш үш чыл дургу
Үүлең барап, бараан болдуң.

Оон ыңай А. С. Пушкинниң «Балыкчы болгаш балык дугайында тоолунда» база мынчаар бижээп:

Лшак биле кадай иелээ
Үвур-савыр чер бажыңга
Ак-көк далай эрини орта
Үжен болгаш үш чыл чурттаан.

Кижиниң амыдыралынга кайдыг-даа солун болуушкуннар, таварылгалар, ужуражылгалар болгаш ужуралдар турар боордур. Бодумга ындыг тоолда ышкаш таварылга болду:

Үжен үш чыл эрткенде Тере-Хөлге чедип келдим. Үжен болгаш үш чыл!

Эң баштай Тере-Хөлге 1951 чылдың күзүнүндө ийи кижилурур, ынчан «кукурузник» деп адап турган (шыны-биле У-2 дээр боор) бични самолетка ужуп келген мен. Хензиг-даа бол, ажылчын-даа, дайынчы-даа эт. Тываның эң баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспей Тере-Хөлге ындыг самолет-биле бир дугаар ужудуп кээрге, улуг-биче чон дүвүрөп, шываганчылар сүт чажып, чамдык эр кижилер аъттарып буу-хаа дедир эзертепкеш шапкылажып турганын ынчан-на дыңнаан мен. Дайын үезинде ол самолетка фашистер кочулап «шуугай» деп шола бергеннер, а бистин улус ынакшыл-биле «агаар чник-каразы» деп адап турган. Улуг база дааш чок, моторун өжүрүп алгаш, дайзынга эскет чок чеде бээр самолет. Ынчангаш ону дүңе

бомба октаарыга ажыглаар. Чинк, эптиг, башкартыгыр боорга, орта ужудукчу кыстар чаалажып турган. Олар дүне немец-фашистерниң үш кудун үндүр шаап шаг болганнар. Ооң уламындан фашистер «шуугай» мунган совет ужудукчу кыстарны «дүнеки чылбыгалар» деп адап турганнар.

Кижин аныяанда черле сорукутук, хей-аъттыг болур. Башкы училищезин доосканым соопда хуваалда комиссиязы менден айтырган:

— Күзелниң чүл? Каяа ажылдаксаар сен?

— Аът, шары, теве мунуп өскөн мен. Машинага олурган мен. Чүгле агаарга ушлаан, иви муумаан кижидир мен — деп харыылаан мен.

Ынчангаш мени Тере-Хөлчө чорудупкан. Тере-Хөлдүн малчыннарының, аңчыларының, ивижилериниң ажы-төлүн эртембилигге өөредип, үш чыл ажылдаан мен. Сагыжымга эң-не артып калган чүүл болза, ырак-узаак черниң төөгүзүндө бир-ле дугаар бөлүк өөреникчилерниң чеди чыл школазын доозарынга киришкеним болур. Бо шагның болбаазын бедиктеринден көөрге, ында кижин кайгаар онза чүве чок, ынчалза-даа ол үенинбиле алырга, Тере-Хөлгө төөгүлүг болуушкун болган.

Тере-Хөлден 1953 чылдың чайынында чорупкан мен. Оон бээр мынча чылдар эрткени ол-дур: 30 болгаш 3 чыл...

2. ҮШ ХОНУК

Тере-Хөл баар дээш март эгезиниң чылыг, чырык хүннериниң бирээзинде Кызыл аэропортка чедип келдим. Часкы эртенниң чаагайы кончуг — салгын чидиг, агаар арыг. Чугаа чок ужар.

Залга кире маңнап келгеш, бөлүк улус аразында танырым-даа ышкаш, танывазым-даа ышкаш аныяк эрни көрүп кагдым. Кара алгы хөрөктээштиг, норка кежи бөрттүг, кирбей кара салдыг. Канчаар-даа көөрге, амгы үениң ёзузу-биле кеттинген эр. Мээң өөреникчим! Адын арай уттуп алган-дыр мен. Шыырап чоор бе, Маады чоор бе?

Боданыр безин чай албаанымда, кижим дораан уткуй келди. Холумдан алды.

Мендилевейн чыткаш-ла кирбей салдыг эр чугаалады:

— Күжүр пахшымны! Катыв ушар хүнүм пүүр-ле келхен поор. Тере-Хөл чону-биле дылдашпаандан пээр үр полдунар. Экий, пахшы.

Тере-Хөл чугаазының аянын дыңнааш, өөрүшкүм дам барган — бо улус-биле кады чоруур-дур мен, бо эр мээң өөреникчим мүн-дүр.

— Агаар кандыг ышкаш?— деп дегийт айтырдым.

— Ахаар чүүлдүх-тур — деп, амдыызында адын сактып четтикпээн өөреникчим харыылады.

Ол аразында зал долу чарлал дынналды. Кунгуртуг ужар кижилерни регистрацияже чалаптылар. Турган чон ынаар дүрт кылынды. Өөреникчим менээ чай бербеди. Сумкамны, документи-леримни чүгле ушта сокпады. Үр-даа болбаанда кара салы-ның адаанда диштерин агартыр хүлүмзүрээн базып олур. Дем-дегледип каан биледимни, самолетче эртер талонумну тутсуп берди. Хөрөк хозаан.

Дораан ужар болгаш, бут кырынга чугаалажып тур бис. Өөреникчимниң адын билип алдым: Маады Күпчүн. Өдүрээн часса-даа, хөлүи часпаан болдум. Үжөн ажыг чыл ындыг амыр эвес.

Ынчан база бир чарлал зал дола берди: «Тус черниц агаарының байдалы-биле Кунгуртуг рейзин 10 шакка чедир сонгаарладып тур».

— Пурун пир шак чартык пар-дыр, пахшы — деп, Маады чугаалай-дыр.

Ынчаарга ам турган херек чүү боор. Борбак-сарбаавысты туткаш, манаар залдың эң артында кээп олуруп алдывыс. Ол дээрге мээң саналым чүве. Чүге дээрге Тере-Хөлден үнгөн ояар үр апарган болгаш, хөй-хөй эштерни, өөреникчилерни-даа ут-туп алган, чамдыктарының ат-шолазынга алдаг-онак. Элчок чүүлдерге-даа таваржып болгай, баш удур айтыртынып алганы дээре. Сандайларга удур-дедир эптиг олургулап алдывыс. Ол үеде телевизор база дааш-шимээнниг ажылдап эгелээп, Чаң-гыс сөс-биле чугаалаарга, өөреникчим са байысааш олуруптум.

— Егор ашак чок дээн але?

— Ол хөөрхүй шахта-ла пархан.

— Семен?

— Ол паса.

— Кирилл?

— Паса-паса.

— Никитаны дыңнаан мен.

— Ол апыанда-ла. Хадыы пахай. АССР-ниң депутады чорду.

— Серафим чүнү кылып тур?

— Ол-таа пенсите. Ынчалса-таа чиик, чиик. Мал-таа сү-рер, андаар, тиинээр, палыктаар...

— Филимон?

— Анаа, анаа.

Ынчан бир оол маңап келди.

— Чүге олурпушаан силер?

— Ош шакка чедир сонгаарлаткан -- деп бо мен.

— Самолетунар арлы нерти.

Тура-ла халыштывыс. Ол-бо маанашкан. Кайда боор, агаар ажыттыша берген чүве-дир, хөөрежир дээш чарлалды дынна-ваан болдувус. Самолеттун изи сооп калган. Дыл агарган.

Ол хүн билеттерни дужааганш, хуузун тырттырганш, катап саттынар ужурга таварыштывыс.

Даартазында өшг-биле дөмей, агаар баксыраанш турупкан. Рейстерни сонгаарладып-ла турар. Дуьш соонда тарадывыс. Ооң даартазында база ынчап хүнзээн. Чүгле үш дугаар хүнде агаар орталанган.

Ындыг хевирлиг, Тере-Хөлдөн үнгеш, 33 чыл эрткенде, 3 хонук самолет манааш, Кунгуртуг суурга ужуп келдим.

3. КУНГУРТУГ

Тываның база бир эн ырак-узак булуңунда «Тере-Хөл» совхозтун төвүн ынчаар адаар. «Кунгуртуг» дээрге моол сөс. Шаанда дыннаан мен, кырганнар ол сөстү «кунгурту» деп чугаалаар чораан. Моол дылда «күң» дээрге, «кижи» дээн, «күртү» дээрге «күртү», «куш» дээн. Мындыг тоолчүргү чугаа бар: шаг-шаанда, үе-дүпте Тере-Хөл тайгаларынга кижини баштыг, күртү-боттуг улуг куштар турган джир. Ол сөс өскерилзе-өскерилзе, ам мырыңай «кунгуртуг» апарган. Ооп өске чугаалар база бар.

Бежен чылдарның эгезинде Кунгуртуг бичин сууржугаш турган. Эге школалыг, үжен шаа бажыңнарлыг. Кижилерни хаара тудуп турар сорунзаны чүгле самолет хонар шөлчүгөн. Район төвү турган Чыргаланды суур-биле аргыжар арга чайып болза терге, кыжын болза шаңак. Боттаң аъттар, ивилер база мунар. Ынчап тере-хөлчүлер машина деп хуулгаазын чепсектиң бараанын безин көрбээн турганнар. Ол дугайын чугаалаарга, самолет болза чалгынныг чүве ужа бербейин канчаар, машина деп чүве канчап мааншаар чүвөл деп кайгап айтырар, аът ышкаш, иви ышкаш, даван-даяктыг эвес джирлер.

Үжен ажыг чылдарның дургузунда суур аажок сайзыраандыр. Делгем кудумчуларлыг кода-хоорай апарган. Ында амгы үениң туруп болгу дег бүгү-ле албан, организация, бүдүрүлгө черлери, культураның одаглары бар: ортумак школа (онгу класс безин ийн), музыка школазы, ясли-садик, Культура бажыңы, спортзал, эмнелге салбыры, библиотека, 1 үлетпүр барааннарының, 2 продукт аймааның, 1 ном, 1 өртээн чингеткен барааннар сады, харылзаа белдири, ажаалга кассазы, амыдырал хандырылга комбинады, столовая, ыяш ажыл-агый чери.

манза дилер чер, метеостанция... Оон ыңай телевизор, машиналар, «бураннар»...

Ол хүн Тере-Хөл онза-ла чараш болду. Самолеттан көөрге хөлдүн кыры ак чайт, шаажан тавак-ла. Ооң ортузунда бурунгу шивээниц артыгчызы малчын кодан дег көстүп чытты. Тайгалар кара-ногаан, ожук чок. Салгын кижини сергедир сырыннап турар. Часкы шинчи кире берген.

Канчап ыңчаар таварышкан чүве ийик, мээң соом дарый СЭКП Кызыл райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол, «Тиилелге» совхозтуң директору В. О. Оюн суглар ужуп келген. Ооң-биле кады Чедерниң бот-тывынгыр артистери база аалдап келген. Часкы хүн-биле кады, аалчылар-биле кады Кунгуртугунуң ындазында байырлал аяны киргени аажок. Кайда-даа чугаа-соот, каткы-итки. Ыңчалза-даа ажыл-херектин байдалы бир дугаар черде чоруп турду. Мен самолеттан дүшкен ояар школачылар-биле ужуражыр дээш чоруптум. Өске даргалар совхоз дирекциязында, парткомда, көдээ Советте ажылы-биле артып калдылар.

Кежээ суурнуң Культура бажынын кунгуртугжулар шыгырт долдур олурупкан. Базар-баар чер чок. Кижилер сценага чедир, ханаларда чыпшыр тургулапкан. Эжиктен безин бакылаан чон бар.

Соңгукчуларга отчедун бир дугаарында ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады В. О. Оюн чугаалады. Ооң соонда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады В. С. Очур-оол сөс алды. Соңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш депутаттар хөйүнү кылган-дыр деп билдим, ыңчалза-даа чедир кылдын-маан чүүлдер база эвээш эвес.

Ылаңгыя санал берген чамдык эштерниң бодалдары хүнүң чугула айтырыгларынга дээп, дүүрээзинни көдүрүп, ажыл-херекти партия, күрүне туружундан көрүп турарын кижини доораан эскерип каар.

Ф. Сенди (чолаачы): Школаның бажыны авария байдалында. 500 олуттуг школа тудар деп турары бичии-дир. Уругдарыг көвүдөп турар. Оон хөй олуттуг школа херек.

С. Күнчүн (башкы): Школада химия, төөгү башкылары чок. Школада химияны шуут өөрөтпейн турар. Ол канчап болур чүвөл? Бистиң өөреникчилеривис келир үде малчыннардыр. Ындыг турбуже совхозтуң сүт-бараан фермазы биле школаның харылзаазы кошкак. Иви бышкактары ис чок чидип турар.

Ч. Барым (гостиница ажылдакчызы): Корум-чурум четпес. Суур чаагайжыдылгазы багай.

М. Сонам (Каргының хойжулар бригадири): Малчын-

нарның амыдырал байдалы берге. 30—40—50 чылдарда туткап бажыңнарның ханалары прип турар. Мал кажаалары база Келир кыжып 1000 хойнуң кпкер кажаазы чок. Чайгы үсде малчыңнарны чаңгыс-даа майгын-биле хандырбайн турар.

Ф. Курлюк (харылзаачы): Суурга 150 точкалыг автоматтыг телефон станциязын тудары негеттинип турар. Ретранслятор кошкак. Суурдан беш километр черде СБФ-тиң саанчылары телевизор көрбейн турарлар.

Бо кашкыя саналдарны алгаш көөрге, кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур бодалдар, совхозтуң удуртулгазының, хөй-ниити организацияларының мурнунда шийтширлесе чогуур айтырыглар көвей-дир. Кунгуртугжулар чүгле хүнүв бодавас, хандыр көрүп турарлар-дыр.

Санал дээнде Тере-Хөлдүн чону салдыкпастай бээр улус чорду. Сөөлүнде-сөөлүнде мырыңай дам баар. Шаг-үениң орайтааны-биле хурал орай боорга доозулду. Депутаттарга чагылар хөй бердинген, чүгле күүседирп арткан.

Сценага дараазында «Тиңделгениң» артистери үнүп келгеннер. Орус, тыва ырлар чаңгыланып, оюн-баштак куттулуп, таңы-сам динмиреп шаг болду. Ол бүгү дүлгээзини М. Чигден баштап турду. «Долуманың хуулгаазынындан» үзүндүлерин, А. Тановтуң «Тарлашкынын» таалап көрүп, дыңнадым.

Шак орайтаан-даа бол, куюмнуг ыры-хөгжүм Тере-Хөлдүн буурул баштыг тайгаларынче тарап турду. «Тиңделгечилер» динмиттиг чорду, кунгуртугжулар база куруг эвес болду. Олар ам Октябрының 70 чыл оюнга тураскаадып, В. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шизини белеткеп алган, чоңга бараалгадып турарлар.

Шагда бистер, аныяк башкылар, бо-ла В. Бавуу-Сюрюн, Х. Дөлээ, А. Аракчаа, М. Сагаандай, А. Аран суглар Тере-Хөлге чедип келгеш, база ыр-шоорга, оюн-концертке киржип турган бис. Бодум безин шинге ойнап турган мен. Бистин дүлгээзивиң база Чыргалаңдыга чаңгыланып турган чүве. Ол чаңчыл уламчылавышаан турар эки-дир.

4. ШИВЭЭ

Эргиде ажылдап чораап черинге чаңгыс суурга кайын олуртунар, эрткен чуулдерин сактыр, чаа чуулдерин көөр апаар. Совхоз директору М. У. Шывыктың саналы-биле, партком секретары С. Г. Чигжиттин үделгези-биле малчыңнар ораны болур Каргыже хапкан бис. Ол апаа таалаңчыг аян-чорук болбаан. Барган, доктааган черлеривиске чон-биле ужуражып, ажыл-ижин сонуургап, санал-оңалын, негелде-хомудалдарын дыңнап.

оларга делегей байдалының, литература, уран чүүл дугайында лекция, беседаларны кылып чораап бис. Ол-даа эвээш. Практиктиг, тодаргай дузаны малчынарга база чедирип чордуvus. Унеривисте машинавыстың кырын долдур сула, комбикорм, концентраттар чүдүрүп алган бис. Оларны малчы коданнарга дүжүрүн берип чордуvus. Бистиң чолаачывыс Най-оол Найдын аалдарга солун, сеткүүлдер база үлөп чорду. Ону Най-оол Иванович дээр. Тере-Хөлде Ивановичилер-ле эндерик. Көдээ Совет даргазын база Боранак Иванович дээр.

Тере-Хөлдүң кижиге эң-не эрикнес, эң-не солун көрүжү — бурун шагның шивээзи. Ону мурунда көргөн-даа кижиге, көрбээн-даа кижиге аңаа барыксаар, ону катап-катап магадаксаар. Ылацгыя эң бантай Тере-Хөлге келген аалчы дектиң мурнай ону айтырар.

— Түгүтү хаккан, шивээше, Най — деп, партком секретары Сергей Григорьевич Чигжит (ол база мээң өөреникчим чүве) орукту айтып чор.

— Паштай пермехе сула охтаптаалы — дээш, Най-оол уламчылады. — Онуун улаптар бис, Хрихоревич.

Сүт-бараан фермазындаң үгөш, Тере-Хөл ортузунда эрги шивээ бузундуларының чанынга доктаадывыс.

Тере-Хөл удуп чыдыр. Кырын кылып дош шылкан. Маңган ак шөл чер-чери-биле чаптып чоруй барган. Шагда болза ийначыгы шапак изи чыдар чер болгай. Ам дээрге хөл кыры-биле машина оруктары авый-шавый кешкилзээн.

Улуг харга бастырган-даа болза, бурунгу шивээниң хеври тодазы кончуг көстүп чытты. Ооң кыры-биле та чеже-чеже чүс чылдар, үрөдөкчи дайын-байлаа, хат-шуурган, өл-чаъс, өрт-халап ужуп эрткен чүве! Даштыкы хериминиң эвирерип калган артынчыларында ыяштар ирип калган, ынчангаш оларның орну хараачыгай үңгүрлери дег көстүр. Хаан ордузунуң болгаш бажышарның тавактары арткан. Ында суг дамчыдар хоолаларның, баганаларның, чадаларның бузундулары чыткылаар. Ёзулуг-ла амгы үеңиң иженер бодал-биле кылган тудуунга дөмей. Тууйбулар шуут-ла даш. Язы-бүрү хемчээлдиг хоорзалар бузундулары бар. Цемент хоюткаш, бетон-биле куткан ышкан. Ооң составын эртемденнер тодараткан болза? Чамдык бузундуларда ол шагның тудугжуларының салааларының истери безин таңмаланып калгылаан. Кайгамчык-ла технология ынчан турган-дыр. Тураскаал кылдыр бичии бузунду ап алдым.

Тере-Хөл шивээзиниң дугайында мындыг тоолчургу чугааны шагда-ла дыңнаан мен: эгезинде аңаа хөл турбаан. Шивээ ортузунда ордуга хөй аг-шериглиг Эдчиген-Кулак деп хаан чурттап чораан. Улуг кулаандаң ыядыр, оозуп чажырап турган.

Бажының дүгү узай бээрге, оозуп бир кижиге кыргыткаш, кочу-соот үндүрө бербезин дээш, ол албатызының бажыи кезип каар турган. Бир катап кудук сууи узарга, оон балык үнүп келген. Ол дугайыи хаанга барып айыткааннар. Элчиген-Кулак олургаш, моон суг-халап үнер деп барган-дыр деп чарлык болгаш, оон доп-дораан көжүп чоруурун ара-албатызынга дужааган. Хаан чарлыындан эртер эвес, хамык ара-албаты аал-ораныи чүдүртүнгеш, мал-маганыи чииледир сүргеш, чиге хүн үнер чүкче көжүп чорупкан. Бир бедик даг кырынга доктаагаш, ара-албаты хая көрнүп кээрге, каапкан шивээзин долгандыр хөл чаптыла берген чыткан.

Элчиген-Кулак тургаш, ол чаа хөлче холу-биле айыткаш, моолдап мынча деп-тир: «Тер нур». Тывалаарга «ол хөл» дээн. Ол хевээр чаа тывылган хөлдү Тере-Хөл деп адаар апарган. Элчиген-Кулактың эң баштай доктааган даан Хаан-Тайга деп адаан. Ол ам-даа Кунгуртуг суурдан үпчү боду көстүп турар. Элчиген-Кулак ол бар чыткаш, бир черге эмии каапкан, ол черни Эми деп адап каан. Хаан ол-ла кулуксааш, амгы Моолдуң девискээринде Кара-Хорум деп черге чурттап чораан. Орта Тере-Хөл ортузунда шивээ ышкаш, ооң-биле кара олчаан орду-сүме туттуруп алган дижип тоолдажыр. Ынчан Элчиген-Кулактың ара-албатызы-даа эвээжеп келген, дыка хөй кижилерни бодуиуң бажыиың дүгүи кыргыдып тургаш, хыдып алган, эт-ханы-даа шүглүп, ал-боду-даа кырып келген. Ынчангаш улуг шивээ тудуп шыдаваан. Кара-Хорумда шивээ Тере-Хөлдүүнге дөмей-даа бол, оон ушчок бичии дижип, оуу көргөн кижилер чугаалаар. Ол шивээниң артычыларыи мээң өөренишким Маады Күнчүң көргөн чорду.

Мынчаар база тоолдаар (ону чаа дыннадым): Элчиген-Кулак мөгүдээш, аал-ораныи, ара-албатызыи, алган кадайыи каапкаш, каш борбак эштенчилери-биле чааскаан дезип чоруткан. Хаан-Тайгага үнгеш, Тере-Хөлдү адап кааш, Элчиген-Кулак эсти берген. Кадайы өске оруктап, ашаандан азып чорупкан. Ооң адын Эмиген (моолдап «кадай» дээн сөс) дээр. Эмигенниң чораан хемии Эми деп адаар апарган. Ук кадын ашаан тыппайп, чер, суг, хөл кылдыр хуула берген. Тарыс аржаанның бичии ындында чер бар дижир: чыдып алган херээ-жен кижиле олчаан. Бүгү демдектери бар...

5. ЧЫРГАЛАНДЫ

Ынчангы Тере-Хөл районнуң төвү Чыргалаңды суурунун турган черинде ам чүү-даа чок. Бажыңнар оруннанында чол-дак шоңнар, өргөшнер арткан. Ында чүгле чаңгыс «тураскаал»

бар. Ол болза районуң харылзаа белдириңиң аккумуляторлар шыгжаар даш анмаары-дыр. Бедни 4 метр, узуну 3 метр, дооразы 2 метр хире хэмчээлдиң бажыңчыгаш. Ооң бир ийиңге самбыра кадааш, орта «Маңаа Тере-Хөл кожуушуң төвү Чыргалаңды суур турган» деп бижип каан болза, база солун болур кылдыр бодадым. Төөгүнү келир салгалга черле арттырар сорулгалыг бис.

Мындыг хевир-биле, үжөн ажыг чылдар эрткенде, күш-ажылчы эге базымнарымны кылганым Чыргалаңды суурдан мени чүглө ол даш казанак уткуп алды. Олче көрүңтеримге, ыңчангы амыдыралдың чуруктары мурнум-биле шуужуп эртип турду.

Ол-ла даглар, ол-ла эзимнер, ол-ла ажык шөл. Суурнуң мурнуңда кижип душкан-на чериңден арта халың турар Чыргалаңды деп чыңге суг агың баткан. Ыңчан ооң балык-байлаңы имилээр турган. Чайың ооң эрини дургаар ак-ак өглер шуужа берген боор. Ол аалдардан тарактап ижип турган бис. Тере-Хөл чоңуңуң ак чем кылыры черле онза. Хойтпак кылбас, арага шуратпас улус.

Чыргалаңды дээрге, тайга-таскыл аразыңда чашты берген бичин сууржугаш чүве. Ыңчалза-даа амыдырал аңаа, Дажылыңың, Каргының шапкын суу дег, хайнып турган.

Суур мурнуңда аяң бар, орта самолет хонар. Кыжың хат хөртүктөп кааптарга, ол шагда машина-техника бар эвес, хамык чоң чыгылып келгеш, бут-биле харны таптай базар чүве болгай. Ол-ла кавыда бичин-бичин хөлчүгештер бар, оларның харың аштааш, аңаа конькилээр турган бис. Хову өрү хаак өрүү үндүргөш, маргылдаалар эрттирер бис. Оруктуң изекчизи болуп турдум, он километрге база мурнаар мен.

Чайың Тере-Хөл тайгазы дег чараш оран кайда боор! Шыктарга муң-муң куштар чүзүп-бүрүн ырлажы бээр. Шончалай, согуна тикчок. А чечектерин канчаар! Арга эдектери, хову-шөлдер эрээн-шокар апаар. Күзүн дээрге кат-чимис, үрүң-тоорук эгээртимис. Аң-мен, балык-байлаң дугайың чугаалааш чоор.

Суурнуң кедээзиңде бөдүүн стадион бар. Дыштаныр хүнерде, ажыл шагының сооңда суурнуң чоңу аңаа үргүлчү чыгылыр. Спортчу маргылдаалар эгелээр. Волейболга школавыс командазы черле уттурбас. Кол бомбардир-даа болуп турдум. Футболга харылзаа даргазы В. Белогорский баштаап команда эптиң тилээр. Бистин капитанывыс А. Сарлиниң командазы доктаамал сөөлгү, ийн дугаар черни ээлээр. Чүге дээрге бүгү суурда чүглө ийн команда бар болгай. Маргылдаага үндүргөн акшаның 60 хуузун — тилээн, 40-ниң уттурган команда алыр.

Школа башкылары суурга үргүлчү концерт, шни көргүзөр бис. Бистер чүгле башкылар эвес бис, артистер, агитаторлар, пропагандистер, лекторлар бис. Ынчангаш бис чүгле боттары-выстың өөреникчилеривистиң эвес, харын бүгү чошун башкылары турган бис. Чон бисти хүндүлээр, биске бүзүрээр.

Кунгуртуг чеди чыл школазынга математика, физика башкылап чеде берген мен. Херек кырында ажылым чүгле оон-биле кызыгаарланмаан. Улуг улустуң кежээки школазынга директорлавышаан, үш ээлчегде ажылдап, педеяда 73 шактыг үелерим база тургулаан. Амгы башкылар ацаа бүзүревес чадавас боор. Башкылаваан эртемнерим барык чок: арифметика, алгебра, геометрия, физиканы санавакса, химия, төөгү, тыва дыл, тыва литература, күш-культура, ыры база. Чүге дээрге нота билер, харын шүлүк бижириниң мурпунда, эн-не баштай ыр аялгзы бижээн мен. Педучилищеге мээң башкым совет пионерлерниң «Ак-көк дүниер» деп гимназияниң автору композитор С. Ф. Кайтан турган. Оон ыңай аныяк кыс башкылар бо-ла декрет шөлээзинче үне бээр. Оларның шактарын бот-борзун кижии меңээ чүктедир турган.

Чыргаландыга Совет Эвилелиниң болгаш Тываның яязы-бүрү ырак-узак черлерден келген башкыларның интернационалчы коллективи ажылдап турган: К. Куулар, М. Очур-оол, А. Аран (Чөөн-Хемчик), М. Сүрүнмаа, Х. Дөлээ (Бай-Тайга), О. Нурзат, В. Түмөн-Байыр, А. Тюлюш, В. Бавуу-Сюрюн (Улуг-Хем), А. Аракчаа, М. Сагаандай (Эрзин)... Башкыларның чартык кезин орус болгаш өске-даа нацияларның кижилери турган: Н. Муталапова, А. Луцкая, З. Спрыгина, А. Большинина, Н. Назарова (Москвadan келген), А. Бургард (немец кижии), Е. Шаныгин, Лидия Ивановна (фамилиязын уттупкан-дыр мен), Н. Рожкова, В. Чунарев, М. Николаев (марий кижии)...

Шуптувус аныяк болгаш, бистиң аравыстан интернационалчы өг-бүлелер база тыптып турган. Н. Муталапова татар кижии-биле өг-бүле тудуп алган, оглу орустаар, тывалаар, моол-даар чүве. З. Спрыгина партия райкомунга ажылдап турган А. Маадыр-биле өгленип алган, Кара-Хаак суурда ажылдап чоруурлар. Лидия Ивановна биле А. Аран сорулдаалажып алган (ам Кызылда), Луцкийлер — Каа-Хем суурда.

Чүгле башкылар коллективи эвес, район база кайгамчык интернационалчы булуң турган. Сөөлүңде партия райкомунун секретары турган Джонсон Чансанович Дилгижек, райкүүсүм даргазы Түлүш Самбуевич Нурзат (ол фронтуга тыва танкистерниң командири чораан) сугларны санавакса, партия райкомунуң ийиги секретары А. Сагалаков, профэвилел райкомунуң даргазы Я. Кыштымов, Культура бажыңының директору

А. Сарлин хакас, райспорт комитетинин даргазы Ф. Муталапов татар, ВЛКСМ райкомунуң секретары И. Бондарев орус кижилер чүве. Бир бажында орус ирей-кадай ийн бичии тыва уруг азырап алган турар чүве. Ынчан райком ажылдакчызы база башкы Сыгыртааларның өг-бүлезин ивижи улустуң оглун база оол кылып алганнар.

Өгбе төөгүден чүгле тывалар чурттап чораан Тере-Хөл тайгазынга совет кижилернин ёзулуг-ла хөй националдыг пайыралы мандып турган. Ол пайырал кандыг-даа чечектен чараш боор чорду. Ынчанган улустарның пайыралының — интернационализмнин чечээн утнайы, катап-катап сактып, бирден бирээ чокка бижирин оралдашканым бо. Интернационалчы пайыралдың ужурудан Чыргалаңды меңээ эргим, чок болган утгундурбас.

6. КАРГЫ

Каңдаай чүве ийнк, Каргы дээрге-ле, сагыжымга Мөңгүн-Тайга кирер болду. Ында база ол дег аттыг хем бар. Каргыларның аразы ырак, Тываның ужу-бажында чыдарлар. Ынчалза-даа оларның бот-боттарынга дөмейи аажок. Кайызы-даа тайга хемн, кайызы-даа кадыр-кадыр шорааннарлыг.

Чыргалаңды унунда ак ховуну, ооң соонда аргалыг дагларны эрткилээш, Каргы унунче кирипкен бис. База-ла чаат халаңнаан пөштерлиг тайга эгелээн. Орук онгул-чиңгил, эердагыр. Эң-не баштай хем эринде Барба-Идер-Боом деп солун аттыг кызаага келдивис. Билдингир-ле, чүктүг малдар каржың албас орук-ла чорду. Ам буза тепсип тургаш, алгыдып каан. Ооң кадындап ийн машина каржыр ужур чок.

Оон ыңай хемнин дожунуң кыры-биле чоктаптывыс. Ёзулуг кылама, хар чок. Машина чайындыга хөөрем чок көрүнчүктелдир көстүп чоруур. Дугуйлар-даа тая берги дег, машина-даа хөлүрт диги дег. Ону Най-оол Ивановичвис хаайынга-даа какпады, хемнин соястаан чылан дег аайы-биле сууду тутсуп-ла ор. Сактырымга, хем унун эки билир сугжу-даа ышкаш.

Каргыны өрү чоктаан тудум, мээстер арнының хары улам эвээжеп бар чыдар.

— По тээрхэ чүхээр-ле алаңгы-тыр, пахшы — деп, Сергей Григорьевич тайылбырлады.

— Ол «алаңгы» деп чүңүл?

— Эрин чытар ала хар-тыр.

— Ам-на билдим. Аланды азы караңды.

— Моон өрүхүдү оруктуң тобураа пурлаар — деп, чолаачывыс Най-оол Иванович немен чор.

Хем унунда бир дугаар кыштагга келдивис. Сарысын деп чер болду. Үш бичии бажың, хой кажаалары. Дүүн хуралга ханалары, адаа ирип турар деп шүгүмчүлөлгө кирип турган оран-саваларың эгези ол болду.

Хойжу Сергей Бүрбүевич Сармыгыр биске бүгү ажыл-ижин таныштырды. Чаш хураганнарын хана-карактарда өскөн аайы-биле үскүлээп. Денгели багай эвес.

Көдээ Совет депутаты Сармыгыр аныяк-даа болза, хоочун кадарчы болду. Мырыңай бичизинден тура малчын ада-незинге дузалажып, сарлык безин кадарып шаг болган. Ам 19 чыл төрүүр хой ажаап турар. Бөгүн ооң коданында 252 хой бар, 205 хураган өзүп турар. Ам-даа төрүүр хойлар арткан.

— Мынаар төп районнарда бир коданда 500 баш чедир хой бар болгай, силерде чүгө эвээжил, Сергей Бүрбүевич? — деп айтырдым.

— По шер перхе, катыр-перт — деп, малчын харылады. — Үш шүстен ажыр полтунмас.

— Чайлагларыңар кайдал?

— Часын, чайын ишхээрлей пээр пис. Хөл-Пажы, Устүү-Ташылын ол ыңхаар.

Малчының коданыга сула, комбикорм дүжүрүп бергеш, оруувсту Каргыны өрү улантывыс. Оон Кыйыг-Адаашга доктаадывыс. Ол коданың кол кадарчызы Нина Ивановна Бады джир болду. Боду аалда чок, хой кадара берген диштилер.

Шайлап олурувуста, аравыста бичии уруглар алгырышты:

— Кел чытыр, кел чытыр.

Удатпаанда тыва тоннуг аныяк кыс кирип келди. Бөргүнүң адаандан дыдыраш кара дүктер уштуңулап келгилээн. Чүгүрүп турар шоваа карактарлыг. Серини сырынга чаактары кыза берген. Чалы пазынның шинчилери сыстып үнүп келгилээн, ону улуг тон-даа чажырар арга чок болду.

— По-тур, Нина Ивановна.

— Па! — деп, кайгавас аргам чок болду. — Нина Ивановна дээринерге, улуг эне деп бодадым.

Өгдө улус каттыржы берди. (Ол коданда малчынар, ыңча карак-кулак дежиң каа дег ыяш ортузуңда хиреде, ам-даа өглерде чурттап оран чордулар!)

— Насы-ханы пичин, пот-порсун-даа пол, кылып турар ажыл-херээ улуг поорга, Нина Ивановна тижир улус пис — деп, партком секретары элээн делгередиң тайылбырлады.

Нина дээрге аныяк, комсомолчу кыс болду. Сески классты дооскан соонда, малчын ада-незинге дузалажып чоруй улуг кадарчылай берген. Алды чыл ажылдап турар. Ынчап кээрге, ону Нина Ивановна деп хүндүлевес арга чок. Коданында 306

төрүүр хой бар. Эрткен чылын малдыч чаш төлүн менди алыр талазы-биле Нина совхозка ийиги черни ээлээн — 90 хураган. Бирги черде — хойжу Андрей Сергеевич Дангыр-оол — 94. Энир чылын Нина совхозта 5 комсомолчу эштерин-биле халас путевка-биле шаңнаткан. «Алдын дээрбек» деп аян-чорукка Москва, Ленинград четкеш келген. Ам хоочун хойжу апарган Нина Ивановнага чеднишкиннерни күзедивис.

Оон ыңай хемден үнүп алгаш, белдеп чорупкан бис. Хар чок. Шынап-ла «Тобурак пурулаар». Мээстер мырыщай кара. Ылавылап айтырып алырымга-даа, Қаргы, Балыктыг уштары черле ыңдыг черлер болду. Кыжын хар бичин дүжер. Арга иштишин безин чода ортузундан ашпас. Хат база хадыр. Ол черлернин малы казып оыттап билбес. Ийи-чаңгыс кылын хар чаапканда, хат ону кыргындылаваан шаанда, анаа туруп бээр. Ындыг солун оран болду. Кандыг-бир үжен-дөртеп километр черде, ол чоннуң чугаалажыры-биле алырга, шынаада, чок болза Тере-Хөлдү долгандыр ак хар, кыш хевээр болгай.

Қаргы унууда Беддирге харны эвес, довуракты буруладыр хап келдивис. Ында ийи хем каттышкан, оон ыңчаар адаан чер болду. Алдыы, үстүү аалдарның малчыштары чыгып келген, элээн солун чугаа кылдывыс. Ырак-узак черде болгаш, чүнү-даа айтырар улус болду. Чечен чогаалдан эгелээш, делегей байдалыңа чедир. Қара чажындап бойдустан төлдери болган, Тере-Хөлдү, база ооң тайгаларын, аң-меңин, балык-байлаан хумагалап, чүрекке саргышкын-биле чугаалап турдулар. Элден-эзин балыкчыларның узун холдары Қаргыга чедип турар апарган. Тере-Хөлге ондатра салыптарга, балык-байлаңга, хамык кушка уя, чаглак болган хыыргыш чиде берген. Дазылдарын кыргын чип, үрегдеп каапканы ол-дур. Бойдушту билдилег ажыглаар херек.

Кежээ суурда ажыл-херээвис бар, Қаргы бажы үнүп четтикпээн бис.

— Пархан полса аяңныг турхан — деп, хоочун малчын, аңчы Борис Бүрбүевич Дагба биске хомудап чугаалады. — Анхаа паарха, пуур-ла хек этип турар апаар. Ам-таа тылташкан ползувусса.

Қыжын хек кайын эде бээр, ыңчалза-даа бойдустан байдалы аңаа чоок чораан. Қаргы бажыңга хар мырыңай чок диштилер.

Дедир ээптис.

Бир кадыр ээр черге келгеш:

— Кошкар-оол оруу-тур, пахшы — деп, Сергей Григорьевич чугаалады. — Ам-таа чивини черлер пар полтур неи.

Херектин ужурун чартык сөстеп-ле билип каан мен. Улуг-

Хемге, Кара-Хөлге, Мөңгүн-Тайгага оруктар, көвүрүглер, бугалар, тудуглар арттырып каан Богатырь Симбуевич Кошкар-оол Тере-Хөлге база ажылдап турганын шагда-ла дыннаан мен. Б. С. Кошкар-оол Каргы тавартыр Кунгуртуг биле Эрзин аразының оруун бир-ле дугаар ажыткан кижидир.

Кижилерниң ажыл-ишчи шынары чүүл-бүрү болур дээрзин партком секретары чугаалап турду. Тере-Хөлге Нурзат дарга келгеш, чер ажылынче онза сагыш салып, сула тарып эгеле-дивис, Сарыглар дарга мал ажылын сегитти, а Кошкар-оол дарга тудуг, орук айтырыгларын чугулалап турду деп, кожам тайылбырлап берди. Культура бажыңы, спортзал, дирекцияның ийи каът тудуу болгаш өске-даа бажыңнар шупту-ла Кошкар-оол үезинде көстүп келген. Суг-биле бажыңнар чылыдар системаны база Богатырь Самбуевич эгелээн.

Каргыны куду «Кошкар-оол оруу»-биле хап бадып олу-рарга, бодалга хөй чүүлдер кирер чораан:

Чээрби бирги чүс чылче чоокшулап ор бис. Партия болгаш чазак өг-бүле бүрүзүн ангы бажың азы квартира-биле ханды-рар деп айтырыгны сөөлгү он беш чылдарда шийтпирлээр дээн. Ам он үш чыл артты. Ынчап турбуже, Каргыда малчыннар ам-даа өглерде чурттавышаан, бар бажыңнар оон ылгалбас. Тар, өрээлдер чок, соңгалары бичин, анаа суугуларлыг. Эрги бажыңнар ирп турар. Чунар-бажың дугайып бодаан-даа херээ чок. Чажыргаш чоор, херээжен кижилер чунмайн турар деп чугаалаарга, коргунчуг-даа, чаржыңчыг-даа ышкажыл!

Малчыннар маадырлыг ажылдап турарлар-дыр. Ынча арга-ыяш ортузунга олуруп алгаш, совхозтуң удуртулгазы орус чондан үлегер алза канчап баар чүвөл? Бодум хуумда көрүп мага ханмас мен. Орус кижин чурттаар дээнде, бир-ле дугаа-рында чүнү-даа эвес, арыглары бажың тудуп алыр чораан. Ооң соонда чунар-бажың. Дараазында өске тудуглар — чурт-таар чер, мал кажаалары...

Чээрби чүс чыл малчыннарның кыйыы-биле хилс ужул эрте бээр болза кымнар харыылаарыл?

7. МЭЭН ӨӨРЕНИКЧИЛЕРИМ

Демдеглелдер белең черге кылбас кижин мен. Онзагай бо-луушкуннар, оон туржук ийи-чангыс чидиг сөстөр сагыжымга боттары-ла чыткылап каар, херек чоктары анаа-ла уттундур-гулап каар.

Тере-Хөлге ажылдап тургаш, хүн демдеглелдерин кылып чораан болдум. Амыдыралга болган чүүлдерин, номчаан ном-нарымны, көргөн киноларымны дөгөрезин бижип алган: «Дайын

болгаш тайбын», «Ийи капитан», «Эртинелер ортулуу», «Санниковтуң чери»... Вигдорованың «Мээң клазым» деп номун 1951 чылдың октябрь 26-да дооскаш, мындыг одуругларны ушта бижип алган болдум: «Уругларны өөредир, олардан өөренир. Бир эвес оларга ынак болзунза, олар база сецээ ынак болурлар. Аас-кежик — ол дээрге кижилерге херектиг болуру-дур. Ынчап кээрге, башкы кижиден артык аас-кежиктиг кижини кайда боор! Мынчаар бодап чоруур мен: садчы кижини бодунуң өстүрүп каап садтарында чурттап чоруур. Чогаалчы кижини чоңга бодунуң номнарын, чурукчу кижини чуруктарың арттырып каар. А башкы кижини? Башкы кижини бодунуң өөреникчилеринде, оларның херектеринде, бодалдарында чурттап чоруур. Ооң чогаадыкчы ажил-херээ, ооң өлүм чогу шак-ла ында шивейликкен». Онза-ла чиге сөглээн сөстөр-дир! Үжөн ажыг чылдар эрткенде шаандагы өөреникчилерим-биле ужурашкан, ол одуругларның шынын магададым.

Үр башкылаваан мен. Чамдык башкыларның өөреникчилери чүс-чүс, муң-муң санаттынар. Эвээш-даа бол, күрүнеге, чоңга ажыктыг кижилерини өстүрүп кааным дээш чоргаарланмас аргам чок. Бо сөстөр дээш өршээп көр, эргим помчукчу!

Бир катап кызыгаарга документилерим хынадыр ужурга таваржы бердим. Солдат эр ёзулап алган тур.

— Экин, пахшы! — дизе-ле, мээң өөреникчим Виктор Аракчаа болду. — Ашырпас, эртиңер.

Оон каш чыл болганда Кызылга бир аныяк эрге дужа бердим.

— Экин, пахшы.

— Экин, өөреникчи — деп, баштактандым.

Көөрүмге, өөреникчим Володя Сагаачы болду. Архитектор апарган.

Кызылда ажылдап, чурттап чоруур өөреникчилерим шагдааның подполковниги Шимит Иргит, совет ажылдакчы Татьяна Дивии, культура ажылдакчызы Мария Оскулюк, башкы Лазо Седип, редактор Анчымаа Сат сугларны черле билир мен. Бир өөреникчим Доржу Карма Каа-Хемде үжөн чылда мал кадарып турар, аңаа Тыва АССР-нин апыктарының алдарлыг дагдыныкчызы деп бедик атты тывыскап.

Кунгуртугга ужуп келгеш, бир-ле дугаарында совхозта партком секретары Сергей Чигжит-биле ужурашканымны үс-түндө чугаалаан мен. Дирекцияның ийи каът бажыңының чанынга Санин Магбынны ылап-ла бодум таныдым. Совхозтуң кол бухгалтеринде ажылдап турар.

Бир өрээлге келиримге, аныяк херээжен кижини уткуй мендилен келди:

— Паша-тыр мен, пахшы.

Кезек сактып чадап тур мен. Ийс, ийе, ону бешки класска башкылап турган мен. Чүгле ады ындыг эвес болду. (Ынча чылдар эрткенде кижилернин чүгле арын-шырайы эвес, фамилиялары база өске боор чораан). Паша, ам Шимит Сереновна Дүдүп совхозта ажилчын комитетинин даргазы чорду.

Школага баргаш, шагда кады ажилдап турган эштеримбиле бир-ле дугаарында ужурашкыладым. РСФСР-нин школаларынын алдарлыг башкылары С. Комбу, К. Куулар, улус өөредилгезинин хоочуннары Е. Даваа, М. Очур-оол, мээң өөреникчим В. Дамдын. Оларнын чамдыктары-биле кады өөренип-даа чораан мен. М. Очур-оол суглар Тере-Хөлге мени мурнап барганнар, орта өг-бүле тудуп, дазылдары тайга черже хапылаан. Уруг-дары улгаткан, оларнын ажы-төлү база арбыдаан. Школаның өөреникчилеринин хөөремче чок чартык кезин мээң өөреникчилеримнин ажы-төлү чорду.

Даартазында эртен эрте кудумчуга додарлыг тыва тонуг аныак эрге ужуражы бердим.

— Чунчин-тир мен, пахшы!— дээш холумдан алды.— Тапаан бе?

— Кайы Чунчин?

— Чунчин Эректол.

— Чүнү ажилдап тур сен, Чунчин?

— Ынхаар Кунтус, Пөөрек чеп черлертихи сарлык катарып тур мен. Мээң котанда 294 паш пар.

— Төрүүр сарлык бе?

— По чылын чүстен сесен пысаа алтывыс.

— Багай эвес көргүзүг-дүр. Эр хей, Чунчин. Чүнү кылып чедип келдиң?

— Ээлшээм эрттирдим. Ам суурга тыштаныр — дээш, Чунчин кезек болду.— Эки-ле пижиер полтуңар, пахшы. Силерин луур-ла номнаан мен. «Чүректи» паса.

— Ол чаа үнген болгай. Четтигипкен-дир сен аа?

— Малшын кишиге ном чок перхээ. Амтыхы номнаан номнарым тужаап пертим — дээш, Чунчин колдуктап алган номнарын көргүстү.— Паса пижип пертилер.— Оон кезек болгаш ылап-ла хомудаан үн-биле чугаалады.— Тыва номнар эмээш-тир, пахшы. Катап номнап эхелетим.

Чунчин Эректол ёзулуг эр хей чорду. Чүгле номга ынак эвес, совхозтуң база бир мурнакчы сарлыкчызы. Каргыга чорумда, база ийн өөреникчим — Ичин Болзук биле Алексей Картин — малчыннап турар чорааннар. Оон ыңай мээң өөреникчилерим эвес, хоочун эштерим Константин Сүрүнгүр хойжулап ажилдап, Иван Артына дээрге Кунгуртуг биле Каргы

аразында почта дажып, аъттыг улаачылап шаап турар чорду. Бир өөреникчим Сергей Хүрбе суурнуң тулгап столлары апарган болду. Ооң менден өске башкызы база бар — Тере-Хөлде чок дээн идик даараар Егор Иванович Күңзе. Ооң айтыы-биле Сергей Хүрбе чүгле столяр эвес, тудуг мастери апарган, печкаларның бажын база ол биллр.

Совхозтуң Сарыг-Хөлде сүт-бараан фермазынга чордум. Ооң эргелекчизи Пушкин Сундуевич Хертек болду. Мээң өөреникчим. Ады-даа, боду-даа өскерилбээп, танып кагдым. Кадайы база өөреникчим — Мария Степановна, саанчы турган, сес уруглуг, ынчангаш пенсиялай берген. Пушкин Хертек угунда электрник кижидир, ферманың сайгылгаанын боду кылган.

Сарыг-Хөл фермазында 116 инек бар, оларның 80-ин саап турар. Роза Седип, Саян Шимит ышкаш мурнакчыларның аттарын ферма эргелекчизи чоргаарал-биле адап турду.

1987 чылда төрүүр ишekten 92 бызааны алыр хүлээлгенин сарыг-хөлчүлөр алганнар. Сарыг-Хөл СБФ суурда уруглар албан черлерин сүт-биле хандырып турар. Арткан сүттү саржаглааш, күрүнеге дужаап турар.

Кызылга үш хонук кады самолет манап турган өөреникчим Маады Күнчүң-биле база катап ужурашкан мен. Ол көдээ ажыл-агый эртемниг кижидир болду, совхозка трактористеп, мотористеп шаг болган. Маадының чурулгага ынаан биллр мен. Ол Москвада ураң чүүлдүң улусчу университетиниң чурулга болгаш графика салбырын дооскан. Масло, тушь, акварель-биле чуруп турар. Маады бажыңыга меңээ элээн хөй ажылдарны көргүстү: «Тере-Хөл» (тушь), «Кежээки тайга», «Чайлаг», «Үер», «Челээш», «Аңнаашкын» (шуптузу масло), «Тракторист» (портрет) болгаш өскелер-даа. Ооң ажылдары чүгле бо эвес. Маады Күнчүң төрөөн суурунуң каасталгазынга доктаамал киржип турар. Чоокта чаа Кунгуртугунуң бот-тывынгыр артистериниң ойнааны «Самбажык» деп шииниң чурук каасталгазын база ол кылган. Чүгле Тыва АССР-нин чурукчулар эвилели-биле харылзаа чогу кончуг четпес чорду.

Бир кежээ Культура бажыңыга суурнуң чону-биле ужурашкан мен. Кижидээрге зал долу. Бир дугаарында көдээ Совет даргазы Боранак Иванович Эрексин сөс алгаш, мээң ийи өөреникчим, ам хоочун башкылар апарган Чечек Чигеевна Мунзук биле Чысынмаа Доржуевна Мижитке «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарны тывысты. Адыш часкаашкыннары диндиреп турду. Болчап каан-даа ышкаш, барып-барып мен олуруп турумда, мээң өөреникчилерим чазак шаңналдары ап турарыңга дыка-ла өөрөөн мен. Мээң өөреникчилеримниң маадырлыг күш-ажылында мээң база хензиг-даа бол үлүүм бар

деп чүвени бодааш, ёзулуг-ла аас-кежиктиг кижидир мен деп бодап ордум. «Башкы кижиди өөреникчилериниң ажыл-херектеринде чурттап чоруур, ооң өлүм чогу ында шивейликкен».

Өөреникчилеримниң шуптузу-биле ужуражып шыдаваан мен. Кым кижиди өске районда ажылдап турар, кым команди-ровкада, кым ырак тайгада, кым — талыгыр малда...

Чоруурум хүн база бир өөреникчимге дужа бердим.

— Дармажап Идам мен — диди.

Дораан сактып келдим. Черле дөстүнимес оол чүве. Ооң менээ сөңнеп турган чамдык «белектерин» ам-даа утпаан мен.

Дармажап оргаш:

— Кочехар кижиди мен, пахшы — диди.

«Кочегар» деп сөстү ол таан чоргаар чугаалады.

Шак ынчан мээң бажымга мындыг бодал чык диди: мээң өөреникчилерим бодунуң төрөөн совхозунуң адаандан кочегарлап, бажындан удуртуп-даа турарлар-дыр. Эр хейлер!

8. БАЗА КАТАП ҮШ ХОНУК

Тере-Хөл кыжын дыка онза, ак хар шыпкан, долгандыр погаан тайгалар хаажылаан. Чайын оон артык. Ам алды-чеди айда кээп көрүңер деп, өөреникчилерим үдеп, чалап турдулар. Ынчап турувуста кайда боор, агаар баксыраан. Мен чүнү-даа оскунмадым, бо арыннарны бижип алдым.

Кунгуртугже ужарда үш хонук самолет манаан болгай мен, оон чоруурда база үш хондук.

Кежээ бичии кодан-майыктааш, дүңе чула хадып каапкан. Эртенинде дээр аязы берген, соок шил-ле.

Самолеттар күскү шартылаалар дег шуужуп-ла турдулар. Мен Кунгуртугнуң бот-тывыгыр артистери-биле кады уштым. Олар Кызыл районнуң суурларында, совхозтарында ажыл-ишчилерге көргүзери-биле «Самбажык» деп шини аппаратчылар. Ону көдээ Совет даргазы Б. Эрексин тургузуп режиссерлаан, ол бөлүктү боду удуртуп чорду. Көдээ Совет даргазы режиссер болуп турганын черле дыңнаваан мен. Черле ынчаш ыраккы Тере-Хөлде суртаал, культура-массалыг ажылды совхозтуң парткому, дирекциязы, көдээ Совет, комсомол болгаш профэвилел организациялары багай эвес тургускан чорду. Чон база идепкейлиг, чыгыр дээрге, бурт-ла кынныр. Ындыг турбуже, бистиң театрывыс Тере-Хөлге шини көргүспээнден бээр он чыл ашкан.

Самолетка «алдан-дургуңнар»-биле кады уштым. Самбажык дужумга олурду. Дажыма чаңгы-биле кожа олурдум.

Комбулдай даглар кайгап чорду. Оргу-Шөлге, Кара-Дагга
дөмейлээн чадавас боор...

Бндыг болур-дур, чоннуң маадырлары өлүм чок.

51

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ЫНАКШЫЛДЫҢ БУЯНЫ

Ийиги кезээ

13.

Аалга чоокта келбээн болгаш,
Адавастай оңу билбээн.
Боду харын арам-мөчүт
Борастанып чоруп турган.

Кара булут хүннү дуглааш,
Хадып, чаыстап келген ышкаш,
Айбыл-халап кайыын кээрип
Адавастай билбейи чораан.

Одарлаан мал аразынга
Сыдым чайып чоруп турда,
Одаг ээлээн Саашкажык
Сыр маң-биле тутсуп келген.

«Чылгың ырат... Бегирээни
Шымдай кежир. Сыннар ажыр
Сүре бер!» деп, дужааган дег,
Сүмелээн дег алгыргылаан.

¹ Уланчлвы. Эгези №№ 65, 66 «Улуг-Хемде».

— Чүүже, Сашка?
— Чүү болган, кым-даа билбес...
— Ойнаан-шынгаан,
Орта сөс чок амытан сен?
— Ойнаан мен чок, шууту шын ол.

— Чончап бардың, Саашкажык.
Чожаан, менцээн шаап келир?
— Актар келир. Аьттар алыр.
Адып кааптар! Сеци, мени...

— Боолап каар бе?
— Бооп каар — дээш, Александр
Боскун айтыц, имнегилээн.
— Огу чок бе?
— Ок көвей. Селеме бар.

— Ону кымдан дыцнап алдың?
— Экээндейниц эжи келди.
Енисейни кеже берди...
— Ох, сени-даа!
— Ойт, дүргеде!..

Ол-ла кежээ одаан каггаш,
Ожу, Хүннүк сышарычс
Аскыр өөрүн ойлаткаштыц
Ажыт кириц дезипкенсер.

Хая-дашка дуюгзурап,
Каш бе аскаан. Мунган аьттар
Булараштыц бүрлүр четкен,
Бурааш, чер ап шыдавааннар.

Чээрби солаан чыпшыр четкен.
Черби чурттуг шокар Иван:
«Турчанинов комиссарнын
Дужаалы-дыр — дыцнаңар!» дээн.

«Тожу ноян Тоңмит үймээн,
Томаартсын дээш бисти ыткан.
Солуп мунар аьттар херек...
Сойот, билдим?.. Че, аьт тудар!»

Адавастай, Саашкажык
Алаң кайгааш, аас ашпаан.
Ховуларда көжээлер дег
Хоруй берген тургулааннар.

«Ханныг дайын үези-дир.
Чөрчүр болза, боолап кааптар...
Харыыла!» деп, Саашкажык
Чөгөнгөн дег сымыранган.

Кырган чанчын
Кымчы чайып,
Кыпсынчыдыр кышкыргылаан.
Хелемечи шокар Иван
Келдирлексеп очулдурган.

— Кандыг байның чылгызыл бо?
Харамнанмас херек дидир.
— Сафьянов — орус сүрүүн
Чарычалаар эргевис чок...

— Орустуу деп оюспазын,
Ооң биске ылгалы чок.
Ылгын болгаш чоруу чымчак,
Ындыг аът сен айтып бээр-ле!

— Чүнү сойот чулчуруп тур?
Чүгөн-биле хүлүп кааңар!
Чүрээ хөлзеп,
Чүткүүр болза —
Чүгле чангыс — чык-дарс кылыр!..

Чашшырга-даа боозун арнып,
Кортпактааштын
Холун хүлүп, дашка өртээш,
Кодан чылгы чартык кезин
Чара сүрүп аппаратаннар.

Саашкажыкты эзеринге
Шарып бектээш, алгаш барган.
Оолдуң үнү ол-бо дагдан
Оонайнып чангыланган:
«Чылгы ам чок...
Кожайыңга
Шымдай дыңнат!..»
Чылгычы эр хүлүп кагган
Холун хозай чүткүүрге-даа,
Хоржок болган. «Салым-дыр ийин,
Шатка чыдар!..»

«Моол шериг паараңыга
Көгүтсе-даа барбас мен» деп,
Бодап алган Уран кежээ
Көк-Тей чоогу аалга келген.

Карак-ла бо, Яков Зернов
Кара өгдөп үнүп ора,
Кысты тапааш тура дүшкөн.
— Кырым-сынар, Уран сен бе?

Орус тапын душ бооп душкан
Ол хүн кыска уттундурбас.
Тоолдап каан дег салым аңаа
Доңшашканың чештнместээн.

«Хоргадалда эживис бар.
Хоорай кирген.
Кочуг чажыт душкан кел» деп,
Зернов аңаа
Сезигледиг сымыранган.

Хонар чер чок уруг оорган
Кордал эрээр:
«Тывалаар бе?»
«Дылга шору.. Ынчалза-даа
Тывызык кыс, биле бээр оң».
«Кажан, каяа, мени тывар,
Канчан дужар кижигил ол?»

«Аштаан боор сен,
Амдызыңда дыштанып ал».
«А даарта?..»

Чаштып чоруур Яков аңаа
Шала чиктиг харыы берген:
«Чүгүрүк аът эвес-тир сен,
Чүгө дыка аскымпаар сен?»

Хөлечик кыс ооң соонда
Көшкөннөриң «чызааныңга»¹
Сарылгалап — аар-саар кылып.
Чартык ай шаа болу берген.

¹ Көшкөннөриң «чызааны» — Урянхай крайга көжүрүлгө эргеледи 1913—14 чылдарда тургустунган.

«Терентьев — шымбай кижн,
Ыяк туттун, өмөк боор» дээн
Яков Зернов чагыын сактып,
Дээргилерге бараан болган.

Дон дош баарлыг,
Донгун, хедер,
Хөңнү чымчак,
Хөөрүү, шолук —
Офицерлер, дүжүметтер
Ону шоолуг эскербээннер.

«Бижик чедир», «аъш-чем делге»,
«Бижек чидит», «арага кут!»—
Биеэгилерниң
Хүннү бадыр
«Хүндүткээр-ле» сөстери ол.

15.

Холун хүлээн узун дынны
Хозай чулгуп, чежер дээштиң
Адавастай тыртып шенээн,
Аңдааштанып, дашка дүрбээн.
Доңу улам шивейлигер,
Тоожок болган — кара шору.

Кырылары суглангылаан,
Кызыл мыңгы ханныг-дестиг.
Даңгаар эртен соок-даа бол,
Тайга черниң часкы хүнү
Могададыр чиңсеп келген.
Моовараан, сусканчыг-даа.

Өртеп кааны кара дашты
Өштү-биле сөлеп тургаш,
Өскээр идип чорудупкан.
Эзер аъдын дээрбечилер
Эшкедээштиң эскербээн боор,
Эрик черде оъттап турган.

Анчы Серен, канчап ийик,
Анаа чортуп чедип келгеш,
Хүлүүн чежип, боштап салган.
(Алыс боду Тожу чурттуг,
Агбаан оглу Серен ынчан
Күдээлеп хап турганы ол.)

Адавастай Серен-биле
Арткан, калган чылгыларны
Аглап-хооглап, сүрүп тургаш.
Арай боорда бөлүп алган.
Кара-Хаакта танчаатыга
Каражаны сөглээр дишкен.

16.

«Григорий-даа кижн эвес.
Хинчек ээзи кожай-дыр» деп.
Адавастай
Чаагынче шаагайтаанын
Сапап оргап.
«Алдан какса
«Алдым» дивээн экер эрлер
Агара бээр дээни кай» деп.
Соккан, каккан кадыг холду
Соскар хүндү
Соксадырын маңай берген.

«Ынча малды суму төлээй.
Ыңайлаза кожуун шүүдээр.
Орта таптыг өчүп орзун,
Оон-даа дыңзыг кагыңар!» деп.
Соскар хүндү
Соок караан өлөрөнөдөп,
Соодалдарны кончугулаан.

Серен ынчан шыдашпайн,
Сеткилиден болчуп көргөн.
«Күчү-түрү көргүскенин
Хүндү силерге айыткаайн.
Хүлүүндөн мен чежип кагдым...»
«Сен, тожу, ыттавайп ор!»
«Ак, кызылын билир эвес,
Чээрби шаа орус келгеш.
Аглап, сүрүп алганы шын...»

Дүжүметтер аразында
Дүвүрөөнзиг хүтүрешкен:
«Адыр-адыр. Кызыл орус
Актар-биле чаалашкан-дыр.

Ам бо хүнде кайызы шүүп,
Ажып турар чүве ирги?..»
«Алызында кызылдарнын
Дөзү быжыг, хаанны баскан,
Төпте шерии күштүг дээр-дир...»

— Опу дыңнааш, хамык малды
Олчаладып бериптиң бе?

— Оо, чок, чок,
Оран-таңды ээзи безип
Ойзу-даа бол, бурган өршээ,
Ындыг чүве сымыранмаан...

— Ыпчаарга чүл?
Орус малын бодуң саарып,
Орнап, соп чип кааптың ыйнаап?
— Мал туржук, кижини олар
Баглааш тудуп аппаратлар...

— Садараан тарийги!
Са шааптыңар! Өчүзүн бо.
Чашпаа хаалар соора дыңнаан —
Чаактарны шаагай чиннээн!
Моорап каарга, онгарылдыр
Бажындыва соок суг сааргаш,
База катап байысааннар.
Моовалап, кулугурлап —
Моолдап, тывалап каргагылаан.

Өжешкен оол
Өчүү чаңгыс. Бодунга ол
Өштүг эвес.
Өгже киргеш, дүжүметтер
Аразында сүмелешкен.
Өлүм чыгаан, харык чок оол
Өг дөрүндөн дыңнап чыткан.

— Алган, чээни билдинмес-тир.
Алысканы актыг хире.
— Онча санын даңзылаваан
Орус малы кожуун, суму
Кырын орта дүшпес кылдыр
Хымызаарга¹ дужаап берээл...

¹ Хымызаар — Урянхай край херектеринин талазы-биле комиссар Турчаниновту тывалар «Калчан-Хымызаар» деп шолалап адап турган.

— Божаннаан бол, чагырга-дыр.
Боолап каарын, бажыцнаарын
Боттары билзин, мөң-мөң...
— Моон кым... кожуун ядараар бе!
— Үлетпүрлеп, кинчи сөөртүр
Үлүүн боду эдилезин...

— Чаргы-чаалы кылып кээрге
Шаагайтап кезеткенин
Шаңгыр караа көрдү-ле ыйнаан,
Садыгжының таңчаатызын
Шайлаткаштың чорудуптуңар!

.
Адавастайны ооң соонда
«Хинчээң бодуң чүкте!» дншкеш,
Ак-хаан хоорайының²
Кинданынга эккеп суң каан.

17.

Хөдел уруг Уран ынчан
Он тос өрээл — контора чуп,
Көзөнөктер аштап, чүлгүп,
Орайга дээр саадап турган.

Бир-ле катап Терентьев
Бижик бижээш,
«Кижилерге көргүспейн,
Киндандыва
Книривит» деп айбылапкан.

Көзөнээп так демирлеп каан
Чавыт бажың — киндандыва
Хөнөкте шай, хлеб-биле
Чагааны кыс кннре берген.

Арпы-бажы тулуп ыжык
Аныак оол хая көргөн.
Эжиктиве имнегилээш
Эжи ашак сүме каткан:

² Ак-хаан хоорайы — Белоцарск азы Хем-Белдири, амгы Кызыл-дын 1914—1919 чылдарда ады.

«Сазыг, бырзыг өрээл-дир бо.
Дашкаар үнгөш агаарлан ор.
Сава-саңгац ынчаш аар сен,
Таңныыл-биле домакташ, дом...»

Таңныыл солаан Уран-биле
Таакпы тыртым чугаалашкан.
Кара-бажың хаалгазын
Кангырадыр соктай берген.

— «Даалының» дүптөп бээр мен.
Даарта эрте келир сен — деп,
Сава-саңга сунуп тура
Салдыг ашак тывызыктаан.

— Конторага оолду чедир...
Холда бижини көргүзөр — дээш,
Таңныылга ол сымыранган:
— «Дарс-тог» кылып каар дээн боор!

Орукка оол ыттаваан.
Адавастай дээрзин уруг
Ожаавайн, карангыда
Арнындыва топтап көрбээн.

Терентьевтин өрээлинче
Демги оолду кирипкеш,
Кара чажын дырап турда,
Хаалга өттүр ону кый дээн.

— Бо оол сени хереглөп тур.
Болчаан арай элек болза
Кирип келем... Канчап билир.
Хирези, сээң таңыжың-дыр.

Кастыы көк-көк, арны тулуп,
Карактары савыярган
Оолду Уран көрө сал-ла
Олура дүшкеш, ыглай берген.

— Ынакшылдың буяны-дыр —
Ыглавадан, күжүр сарыым.
Мынчаар база душчуп келир —
Мырыңай-ла элдеп ала?..

Балыг-бышкын оолду көргөш,
Баары ажып, чүрээ доктаап,
«Хөөкүйнү...» деп човууртааштын
Хөлзээн уруг моорап калган.

Адавастай кысты туткаш,
Алаң кайгааш олурупкан.
Терентьев суг бүлгүргүлөп,
Детжерип аар эвин бодаан.

Улуг тынып, оңгарылгаш
Уран караан көрүп келген.
— Мында кажан чедип келдиң?
— Мындаа... оон бээр он сес хонду.

— «Бижик билбес — согур» дээрзин
Филиппыч билген-дир — деп,
Девидексээн Терентьев
Дерин чодуп чугааланган.

— Оолду хостааш, боду ам-даа
Олулар деп бодаан чоор бе?
Кээргээни ол боор... Азы чүл мон,
Келир сен деп чагыды бе?

— Даалың дүптээр,
Даарта кел деп ол оон чүзүл?
— Элдеп-тир аа... Дедир сөглээн...
Эрте дээр дезивит деп
Элдээрткен боор!

Сүлчээчилер аңаа үр-даа
Сүмөлөшпээн. Терентьев:
«Филиппыч боду билер,
Бистер өскээр хөделиил!» дээн.

— Хостап алган эжиңге ам
Хоргадап тып, дүүрээр-дир сен...
Сегип алзын. Кайда ийик?—
Зернов-биле харылзаштыр.

Мени Усче хапты дээр сен.
Менди чаагай!.. Холуң каям,
Арат кызы. Чуртталгаңга
Аас-кежин күзөп каайын!

Ийлеп, түрөп, азып чораан
 Ийи салым
 Ыргак-дагыр орук эрткеш,
 Хая-дашты казып баткан
 Каа-Хем биле Бни-Хем ышкаш,
 Ынакшылдың буянында
 Катчып келген.

Балыг-бышкын, аргажок бол,
 Адавастай сорук кирген.
 Баарының көөгү болган
 Амырак кыс кады орда,
 Кара-бажың, шаагай безин,
 Кайда-чүде, уттундурган.

Уран ана черге дегбес,
 Улдуңнары дежик идиши
 Ушта теп каан,
 Кызамдаткан элег-түрээп
 Уттупкан дег,
 Кызыл чаагы долбаннаган
 Кыссыг, сула чаңнап орган.

«Мурнувуста —
 Муңгаш аьрга...
 Муңгара бээр оруктар чок...
 Адың солааш,
 Айдың-оол бол,
 Анаа ат-тыр, тааржыр боор...» дээн
 Терентьевтин сүмезин сен
 Деткиир сен бе, күжүр сарыым?..»

«Адавастай! Адың чүгө
 Солууруң ол? Угааныңның
 Солуудааны аргажок бе?..
 Ачаң, аваң адап каан-дыр!»
 «Ындыг болза чүү дээр, Уран.
 Ытсыгбан-даа чораай-ла мен».

«Атта бак чок.
 Аза-букту будулдурар
 Чылдагаан-даа турду ыйнаан».
 «Шын-шын, Уран.
 Сылданды дээш хооп кээрге
 Сыяп-чилби Сыйаң хамның
 Адап кагган ады-дыйып...»

«Ойлап дескен дургуу киж
Овааршып чор,
Ойзур аттан шилип алгаш,
Аалдар кезип, дилеп чораш,
Зернов-биле душчуп көр деп
Сени сургап,
Аажок чагып турбады бе!..»

«Оозу чөп боор...
Сүрүг малдың балазында
Сүргүүл ыдып, канчаар болду?»
«Айыыл улуг, берге дээрзин
Октуг-боолуг
Актар-биле месилдешкен
Орус киж билди ыйнаан...»

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

НАЙЫРАЛДЫҢ БЫЖЫГ ДОҢУ

Чүрээм хензиг — кушкаш дег бол,
Шүглүр мөгө сагындырар:
Чижеглел чок делгем, аарны
Сицирипкен чурттап чоруур.

Найыралдың эптиг, быжыг,
Нарын доңу база ында.
Карак огуу камгалаан дег,
Хайыралап, шыгжап чоруур.

Күжүр чүрээм ындызы бе,
Күзелимниң ыдыкты бе —
Өнүктерим өргээзинге
Өскелетпес, хүндүлүү мен.

Каш-ла дашка арагадан
Ханылажып, тыптып келбээн —
Ханын, тынын артынга каап,
Каңнаттыңан найырал-дыр.

Индир ээлей йөрээл салып,
Адыш часкап тывышпаан бис:

Аштап, түрөп — кадыг-бергээ
Ижиккен бис, дадыккан бис.

Совет черниц делгемнери —
Сонгу,
 Мурнуу,
 Барыын,
 Чөөн-даа
Булуцнары аңгыланмас,
Буступ дүшпес, тендиш кынмас.

Өңнүктерже чылыг холум —
Эргеленип сунгулаар мен,
Өңнүктерден дыңзыг холдар —
Эл-хол кылдыр уткужуп кээр.

Улус көөрдө, хөөн эдип —
Ужур сагаан чаңчыл эвес,
Сагыш-сеткил ханызының
Чаражы-дыр, чаагайы-дыр.

Найыралдың ындыг күжү —
Өлүм билбес өөрүшкүвүс.
Найыралдың ындыг ары —
Өрү хөгжүүр чалгынывыс...

Чүрээм хензиг — кушкаш дег бол,
Чүктээн чүгү ындыг улуг.
Чижеглел чок делгем, аарга
Чилчигзирээр ужуру чок!

ХОВАР КЕЖИК

Чырык черге чангыс удаа төрүттүнөр.
Чылдар маңы,

 эреге дег,
 санап чой баар.

Үе-шагның
 камналга чок
 халас баары —

Үүлгедиг-дир.
 Дагын эглип,
 төлеттинмес.

Салым-чаяан база ховар кежик дээр бис.
Санныг,
 эвээш кижилерге
 бердинген боор.

Ону
 таптыг хумагалап
 шыдаваза —
Ондагайлыг,
 чуга шил дег,
 буступ-хээрээр.

Арай деп-ле,
 ыңдыг улуг чаяалганың
Ажык-дүжүүн пептереди
 чурттагы дег.

Шорулгак чок,
 човалга чок
 үүле кайдал?
Соонга калыр
 адын-сывын бодагы дег...

Хөрээн шанчып,
 көөргеттинип чорза-чорза,
Көңгүс куруг —
 шаарланып каар улус бар-дыр.
«Хайыраан-на талантыны,
 эртемни!» деп,
Хараададып,
 кээргедирге
 чүнүң экил?!

Ялымы чок ыңдыгларны
 чеже сургаар...
Ажыглаваан
 чаяалгазын
 нары-шээр чок —
Адыра соп,
 өскелерге үлөп бергеш,
Ялазын-даа хүлээр болза,
 ажырбаа дег!

ЧЕТТИГЕРИН КИЧЭЭР-ДИР МЕН

Бирде-бирде амыр-саам чок
Биче шаамны бодаар-дыр мен.
Оожургал чок, эрес-кайгал
Оюн-тоглаам,
бөгүн чаа дег,
көзүлгүлээр.

Акыларым — улуг чаагай,
Авам, ачам суглар ышкаш:
Кылбас-тутпас, билбези чок!
Кылымы хайныр —
чүге мындыг
өспөс төл мен?

Сагыш ышкаш болган болза,
Чангыс хондур өзүп кээ дег.
Хамыкты-ла ууп шыдаар,
Хамыкты-ла
угаап биллр
тургай эртик!

Өзер назын боду чайгаар
Өрү чүткүп, эр бооп келгеш,
Чуртталганын чүзүн-баазын
Чулуун амзап,
эки,
багын танып келдим.

Амыдырал улуг кежини,
Аак-кээгин кады-хаара
Ажыл-биле төрөлдешкеш,
Артык-тудуу
чокка билдим.

Ынчалза-даа:

Бичинимде дег, кырырынче
Бир-даа базым далашпастап,
Чедир кылбаан үүлөмгө-ле
Четтигерин,
доозарын
кичээр-дир мен.

ТЫВЫЗЫК ЧОН

«Хана баарын ээлей төрээш,
Хая баарын ээлей өлүр...»
Экер эрнин чуду-кара шыдамыгын
Эрте шагдан үнелеп каан үлөгөр-дир.

Човап-шылап, түрей-түрей,
Чорук-шоорун салыры чок —
Алган эжи, ажы-төлдүң салым-хуузу
Ада кижээ онаашканда, ындыг магаг.

Ажыл-иштиң кандыызы-даа
Алаңзыдып, аймааратпас,
Кара дерге чуна-чуна — моодавас,
Харык-шинээ үзүлгүже — тура дүшпес.

Хорадаанда — дошкун-шириин,
Холга белең кирип бербес,
Чаа-чалбак хөмө кээрге — олар мурнаар,
Чалданыш чок, өлүм удур — олар шураар.

Кадыгланза — кадыг-быжыг,
Карактан чаш безин төкпес.
Эди-сөөгүн кезип, сыйып үрээрге-даа
«Эрнин эңгин тепкен ышкаш», ыттап бербес.

Чазыкканда — ол дег чазык,
Чаш төл апаар кижилер чок.
Уруу, оглу, ынак сары — кадайынын
Уян, ээлдек эргеледии, чөлөнгинжи...

Ачам мени ылбыңнатпаан,
Ажыл-биле доруккан мен.
Амыдырал бергелерин — ону дөзээш,
Ажыр базып, муңчулбайн эрткилээн мен.

Аваларга йөрээл салбаан,
Аваларга аян тутпаан
Шүлүкчүлөр, ыраажылар кайын тыптыр!
Чүглө мында ачаларның үлүү кайдал?

Үрезинни чашпаан шаанда —
Үнүш-дүжүт турбазы дег,
Ача чокта — уруг-дарыг, ава безин
Агаар дамчып тыптып келбээн, чуртталга чок.

Аваларны — алдын хүн дээр...
Ачаларны чүгө деңнээр?
Чазык-чаагай, кадыг-ширийн — тывызыксыг,
Шак ол чонну казып кааптар эргевис чок!

Куюлар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ХУВИСКААЛДЫҢ АДАР ДАҢЫ

Афган улустуң хувискаалчы херээн камгалажып тургаш амы-тынындан чарылган совет шериглерниң чырыткылыг тураскаалынга

Кабул дүнү карак шашпа
Караңгыда коргунчуг-даа.
Хоорайның ыржым даажын
колдуктааштар шаккылаары
ында-мында үзе кирген,
госпитальдың соңгазындан
ыстаан човуур дыңналып кээр.

Халистанга¹ күткүттүрген
дээрбечи ондагайлыг,
кара башты кезип алгаш
дээргиге сунуптар дээш,
кайы-ла бир азыг черде
караңгыда кедеп оرار...

«Қоран» судур —
хоойлувус,
Аллах бурган —
амы-тын! — дээш,
аңгызынга аашкынган
үзели аңгы дайзын-биле
үскүлешкен үүле кончуг.

¹ Х а л и с т а н — экстремист бандаларга удурткан сикхилер тускай чүдүлгезиниң аайы-биле Индиядан аңгыланып, «Халистан күрүнези» деп күрүнени тургузарын оралдажып турарлар. Англи, америк эргетеннерге элзеткен ол националист бөлүктөр амдызында Пакистанда хоргастанып, душманнарга деткимчени көргүспүшaan.

Аяс эртен школага
ажы-төлдүн оруун дуглай
чолук хейлер шоглап келгеш,
соңгаларны оңгаяртыр
боолап кааш

чоруй баарга,
бодал-сагыш мунгак думбей...
Хувискаалчып бодарааже,
хуу-салым хилничээи көөр:
Советти бе,
душманны бе,
чогум кымны эдерерил?!.

Чарлаттыммаан ханныг дайын
шаалдазы чоңга эрээ,
кызыгаар чок когаралды
кымга-даа бол онааштырар.

Исламның херээ дээштиң
изиг тынын оочулап,
төөредигге алысканны
төөгү боду келдеретпес.

Акы-дунма төре херээн
адар боолуг камгалашкан
орус,
тыва,
таджиктерден
онча-менди келбээннер хөй...

Кандагарга
бир-ле катап
хайгыл чорааш,
душманнарга
душкан бис де.
Үстүвүсте кертилектен
үзүк чокка боолай берген.
Дайынчы өөрүм
харыы берген,
дашка дегген октар сыылаар.
Кудай-дээрден
чаңныктаан дег,
хуюксуду тулушкан бис.

Канчангаш-ла көөрүмге,
Кагай-оолду боолапкан.
Кастыын куду ханы агып,
харык-даа чок
 човууртай-дыр.
Оолдар аңаа
 өжээн хайнып,
отту дуглай
 отту туткан,
эжен сүлде,
 билимээн мен,
эшке салып чеде бердим.
Чүгле чангыс: «Эжим!» дигеш,
карааның шоо алгый берди...
Чүрээм аңаа пальт диген.

Хары черге күжүр эжим
изиг тыны үстү берген.
Ийи караан дуглай суйбааш,
харлыккаштың үнүм үнмээн,
бөргүм уштуп мөгейдим оң.
Иезиниң чассыгбайы
холумга-ла эъди сооду.
Бөлүк өөрүм кылыы киткеп,
хорумнарда чаштып бузуп,
хоргастанган душманнарны
пулеметтан үзүк чокка
бүлгүрткештиң чыдыпканнар.

— Алло! Ал-ло! «Эзир», дыцна,
вертолеттан
 бериңер!— деп
медээледим.—
Кандагарда
хайгыыл чээрби,
квадрат чеден ийи,
кырывыска ужуп келгер;
кертилекте үш одаг,
кедекизи шала-сарыг.
Сарыг одаг хажызында
шагаан-теве чаштып чыдар.
Эңмек хая баарындан бис
«Эзир» сени камгалаар бис.

Кывыскылар чырыыр билек,
кырындан кээп боолаңар.
Оон башка херек багай,
оолдарың үжү өлдү.

— Алло! Ал-ло! «Эзир»-дир мен,
билдим, билдим — хайгыыл чээрби,
артында от шала-сарыг,
бичин болгаш чеде бээр бис.

Үр-даа болбаан,
үстүвүсте «Эзир» келди.
Одаглар-даа чайнап үнген,
оолдар ам-на сорук кирген.

Агаар биле черден деңге
атакалап кирипкен бис.
Ак тугун көдүрүпкен,
агбагар-ла кара-кара,
дужувуста «оңгулардан»
душманнар бо туруп келди.

Казыргылаан вертолеттар
кара мээске хонгулапкан.
Эртен чаа-ла баштактанып
ойнап орган эжим оолду
эжиктиве көдүрүшкеш,
эштеривис киире берди.

Ох, күжүр ие канчаар ирги!..
Сактырымга ооң сөөгү
саламы-ла кончуг болган,
ону кайын уттур деп мен.

Коргулчуннаан хааржакка
эжим сөөгүн эккелген мен.
Эрзин суурга ажааган бис,
хомуданчыын чүге деңизээр!..

Ие кижги мөөреп ыглаан,
ишти-баарым сөгүлген дег.
Дайын деп сөс дыңнаанымда,
даңгаар ону сактып кээр мен.

Шериг херээн эрттиргештин
чедип келгеш база катап
афган өөрүм дилээ-биле
Ава кижээ мөгейген мен.

Бурунгу чылгы кара бажы
буураарып калган чораан.
Оолдуң ажыы коңчуг болбайн,
ооң сынын база берген...

Карак чажын төге-төге,
кара бажым чыттап кагган.
Ие биле Төрээн черни
ийис кылдыр ынчан билдим.

Ава кижичовулаңын
Аллах бурган билбес-даа бол,
Афган черге хувискаалдың
адар даңы — тынның долуу.

Найыралга тынын берген
алдар-аттыг дайынчының
тайбың ишке үлүг-хуузун
даңгыраам бо — кады кылың.

Бөдүүн маадыр аравыска
эскертинмейн чоруур боор-дур.
Мөчүй бээрге ам-на чоктап,
эки кижичорбас дээр бис.

Хөөкүйнүң хөөрүңге
хөлбөң чечек оңмас болзун.
Үе-черге өөрү аңаа
үзүлбейн кээп чорзун.

Маадыр оолдар бажы-биле
байза демдээн быжыглашкан
Афган черде хувискаалдың
аткан даңы хаяалазын!

Олег СУВАКПИТ

КЫЗЫЛ ТУК ДУГАЙЫНДА

Бодум кырый берзимзе-даа,
Бо-ла сактып келир болгаш,
Биче шаамны чурттап эртип,
Бижип ор мен, уругларым.

Ынчан биске амгызы дег,
Ындыг белен чүве турбаан.
Ынчалза-даа тура-сорук,
Ыры-хөглөл тергиин турган.

Пионерлер ордузу-даа,
Пионерлер театры-даа,
Библиотека, ясли-садтар
Биске турбаан, уругларым.

Чазай кылган кудумчулар,
Сайгылгаанныг бажыңнар-даа,
Спортчу шөлдер, делгем залдар
Ынчан кайын турган деп аан.

Деңнер болгаш лаалар чыры —
Депшилгевис деңнели ол.
Ойнап-хөглөп, кичээлдээрде
Ону кежээ кыпсып аар бис.

Школаны, интернатты
Ыяш салыр улуг кара
Суугулар изидиптер —
Сургуулдар аа чылыгар бис.

Тапчан дижир ыяш орун,
Саваң дыгаан дөжек, сыртык
Дазылгалар иштин доллар —
Сагылгалыг дыштаныр бис.

Ажыг кышты дүшке какпас
Аскыр-негей кедиптер бис.
Часты, күстү ой тон-биле
Чаза хөглөп эрттирер бис.

Бөлгүмнерге шупту киржип,
Бөлдүнчүп кээр чаңчылдыг бис.
Хөгжүм ойнап, ырлап, самнап,
Хөйнү пат-ла кайгадыр бис.

Акробатика кылырынга
Аажок ынак сундулуумдан
Алыс барып Оскал-оолдар
Аразыңга ойнап чордум.

«Кавказ» тевер Чамык-оолду,
Кажык солуур Кыдат-оолду,
Уян үннүг Хажытпааны
Уттуп черле шыдавас мен.

Харлыг кыжын шанактангаш
Кайыже-даа тутсуптар бис.
Чайын болза тергеленгеш
Чайлагларже үнүптер бис.

Шанак-тергээ кызыл тукту
Чалап аар бис — киискип чоруур.
Ыр-шоор безин четпейн чорда,
Ырактан-на көстүп чоруур.

Арбан, суму араттары
Аажок эки хүлээп алыр.
«Ана бир-ле артистер!» деп,
Адыш часкап, сонуургаарлар.

Бижик билбес кижилерни
Бистер чайын өөредир бис.
Пионержи одагларны
Бистер эптиң ажыдар бис.

Башкыларның өөредин,
Байгы чагы, сүмелери —
Сагып чоруур чүдүлгевис,
Чандыр баспас хүлээлгевис...

Кышкы кежээ бир-ле катап
Бо-ла чарлал көстүп келген:
«Кызыл туктуң дугайында
Болур чыышче чалап тур бис».

Оюн-хөглел, концерт кылыр
Ортаа улуг клазывыс
Чык долдур олурупкаш
Чыртыладыр ырлап ор бис:

«Каац хүндүс өрү көөргө
Кас-ла куштуц ужары дег,
Каттышкаштың ойнай бээрге
Галстуктуг пионер чараш...»

Кезек болгаш
Кедек сцена ханызындан
Кылган одаг хепертен-пе
Кыптып үнген — чайнай берген.

(Чадыр туткаш, иштиң орта
Чаа хөй лаалар кыпсы каапкан.
Кызыл туктар ында-мында
Кызыг-кый чок кинскип турар.)

Одагдыва
Оожум базып үнүп келгеш,
Отрядывыс даргазы боор
Оржуңмаа-даа:
— Пионержи одаавысты
Бистер бөгүн ажыдаалы.
Аалчывыска —
Антон Ильич өгбевиске
Өөрүшкүвүс илередип,
Өрү чалап алыр-дыр — дээш
Хажызынче айты каапты.
Хамык карак ынаар барды.

Аалчывысты шупту туруп,
Адыш часкап уткудувус.
Антон Ильич
Сандай орта олурупкаш,
Салын суйбап, боданып ор.

Шупту ак шаң баштың дүгү
Чуртталгазын сөглөп туржук.
Хавыяалар хөрээн каастап,
Кайгаттырып, чайнап туржук.

Хавактарда сыгыглары,
Кастыктарда сорбулары
Аш-чут, дайын уржуктарын
Айтырыг чок айтып туржук.

Антон Ильич
Ам-на бисче көрнүп келгеш:
— Кырывыста киискип чоруур
Кызыл туктун дугайын мен
Билир шаамче төөгүп берейн,
Билип, дыңнап алыңар че.
Шыны херек,
Шылырткайнып дагжаваңар,
Сымыранчып шуугашпаңар.

* * *

Ак, көк, кара, сарыг эвес,
Арыг кызыл өңден сиңген,
Ажылчынның, тараачынның
Актыг шыны чырыттыңган,
Тулчуушкунга, ажил-ишке
Тудуп чоруур тугувус бо.

Эрги ёзу тургузугну,
Эрин-шаажы, базымчаны,
Кадыг-берге чуртталганы,
Кара-бажың, хоругдалды
Төөгүвүстен арылдыр шаап,
Төре херээн тургузарда
Күзеливис каттыштырып,
Күжүвүстү мөөннештирип,
Холдан салбайн тудуп чораан
Хосталгавыс тугу бо-дур.

Ону Ленин тудуп алгаш
Орус чонну баштап чораан.
Ож адаанга большевиктер
Ону тудуп, тулчуп чораан.

Ханывыстан кызыл болуп,
Кажан шагда чарлып көрбээн
Хосталгавыс кызыл тугу
Хоор чонну сорук кирип,
Тиилелгеден тиилелгеже
Дидим, чоргаар киискип чору.

* * *

Арга дамчып кыпкан өрт дег,
А ол туктар бүгү чуртка —
Сонгу, мурнуу чүктерден бээр
Солаңгылай өөскүй берген.

Алды муң шаа батумчулар
Аңаа эрес сорук кирип,
Кырлаң-кырлаң чалгыглар дег,
Одуруглай базыпканнар.
Кызыл тугу бедик киискип,
Океан дег, чалгып чораан.

Қара-бажың ханазында,
Хааглыг эжик тепкиижинде
Опчок-дерзии шагдаа, шериг
Олардыва халдаза-даа,
Кызыл тукту туткан холду
Кыймыш кылбаан — огу дегбээн.

Қайы-бирзи өлүртсе-даа
Хажызында чораан эжи
Тукту черге дүжүрбейн,
Тудуп алгаш тулчуп чораан.

* * *

Харлыг дүвү кылаңнашкан
Москваның кыдыын орта
Ханныг туктуң адаа-биле
Боолуг хөй чон тулчуп турган.

Аргыкчылар, бызаңчылар —
Кандыг кижн ында чок дээр...
А оон дессе өлүм багы —
Хаанның каржы хоойлузу.

Анютаның, Машаның
Арыг бедик туткан тугу —
Алдыннанчак торгу эвес,
Аргып кылган бөдүүн пөс-түр.

Қаргыс шагдаа, шериглерге
Қадыг шыңгыы дужаал берген.
Ынчалза-даа чыскаалган чон
Ыры-шоорлуг катчып турган.

Чүгүрткен аът даваннары
Чүктөр санай дыргын келген.
Делгем Пресняга казак шериг
Демиселче белеткенген.

Кара бөрттүг, селбер баштыг
Харамдыккан аъттыг актар
Чыылган чонче, кызыл тукче
Чыда, боолуг халдып келген.

Чаза булгаан чазыйларже
Чалыы оолдар мынча дишкен:
— Адынар-ла! Тугувусту
Амы үстүр, бербес-даа бис!

* * *

Дужаал-биле каргыс шериг
Тура халаан чонну баскан.
Угааннарга шак ол хуннер
Уттундурбайн мөңгө арткан.

Пресняга дайзын-биле
Месилдешкен баррикадтыг
Декабрьның соок хүнү
Делгем ырга дириг чурттаар.

Кыштын ажыг соогунда
Кыргый аткан пулеметка
Удур халдаан чоннун тугу
Улай-улай чыырлып турган.

Октябрьда «Аврорага»,
Кышкы орду, Смольныйга
Орай дүннүн хаязы дег,
Кызыл туктар херелденген.

Совет чурттун булуңнарын
Кызыл чечек чаптып эвес,
Солаңгылыг кызыл туктар
Кызыгаар чок хөме шыпкан.

Терең хемге Деникинни,
Делгем шөлге казактарны,
Хортан дайзын Колчакты-даа
Когун үзе ширбий шаапкан.

Орус черге каргыс төре
Ооң-биле хөмдүртүнген.
Октябрьда аймак хөй чон
Очалаңдан хостаттырган.

Кызыл туктуң адаа-биле
Кыргыз, узбек, чукча, тыва...
Амыр-тайбың, эрге-шөлээ,
Аас-кежиин чаалап алган...

* * *

Аарыг-аржык,
Аш-чут болгаш хоозуралдан
Аймак чонну уштуп аар дээш,
Ада-чурттун
Ачы-күжүн бедидер дээш
Кыйгы салып, ажылчыннар
Кызыл тукту бедик туткаш
Атакаже кирипкен бис.

Хоорай-суурлар чырыттынып,
Хову-шөлдөр тарыттынып,
Бергелерден совет черни
Беш чыл планы камгалап ап,
Чернин кыры челээш тыртып,
Чечектелдир хуулуп турда,
Калчаа фашист
Ханныг холун сунуп келген.

Дайын үнген. Бүгү чурт-даа
Тура халаан. Москвадан
Талыгырда Берлинге дээр
Туктар туткан улус тиилээн.

* * *

Ам ол туктар чурттуң кырын
Ажыл-биле сорук киирген.
Ажылчын-даа, тараачын-даа
Аңаа шынчы болу берген.

Хуюкталган хоорай-суурну
Хуулдур тудуп кирипкен бис.
Сайзыралдың бединдиве
Сагыш чаңгыс үнүпкен бис.

Кремльдин сылдыстары
Кезээде-ле орук айтып,
Ада-чурттуң туктарында
Алдын хаяа болу берген.

Ажыл-ишке, дайын-чаага
Алдар-атты чаалап алган
Ада Ленин кызыл тугун
Арыг бедик көдүрген бис.
Шак ол туктуң кезик чамдын
Чалыы пионер баглап чор сен.

* * *

Оол, кыс бистин баглаанывыс
Оду чайнаан галстуктар
Оран чурттуң тыны сиңген
Оңмас кызыл туктар ышкаш,
Одаавыстан херелденип,
Ол-ла хевээр чайнап чору.

Кызыл туктуң дугайында
Кырганывыс ыткан тоолу
Хөрээвиске шээжиленип,
Хөйнү дагзып, айтып чоруур.

Анатолий ЕМЕЛЬЯНОВ

АМЫДЫРАЛДЫҢ УТКАЗЫ

ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң Успен-
ка сүт-бараан фермазының эргелекчизи, ССРЭ-
ниң Дээди Советиниң депутады Ф. А. Родио-
новага

1.

— Родионова кайызыл? — деп,
Секретарьдан айтырган мен.

— Родионова? Чаныңарда
Семис, узун угбаңарнын
Кыйыында ор... Ындында аан,
Хылбан баштыг дуңмаңар аан.
Чылар-чылбас кынны берген,
Сынны берген олурганчык.

Кабинетке болган чүве...
Карактарга илдиге бээр
Чараш чүве көзүлбес-ле
Саанчы болчук. Ынчалза-даа
Эки көргөр, шырайында
Эскерип боор чүве бар-дыр:
Көөргеттинер чараш чүүлден
Көзүлдүр-ле артык шынар
Хөйү-биле ында бар-дыр.
Чуртталганы чурттап каапкан
Чурумалды оон көөр сен;
Кижилерге бараан боор дээш,
Амыр эвес орук эрткен,
Кижилерге бараан боор дээш,
Ажылды-даа, бергени-даа
Шыдап үнгөш, кижилерге
Шынчы арткан кижилернин
Шырайын оон көрүп каар сен.

Ону топтап көрүңер даан,
Оожумун, шириин, топтуун;
Ажыл-ишчи кижиде дээрзи
Арнындан-на көстүп олур.

2.

Бодап ор мен. Чеди, сес чыл эрткен тур боор.
Бо-ла мынчаар ынчан чораан кижидир мен.
Чаъстыг, хаттыг күскү хүннер турган чүве.
Чагган харлар дескинмишаан, дүжүп туржук.

Ынчаардагы көргөн чүүлүм уттундурбаан:
Ыяш кажая, эрги кажая маңаа ийик;
Ыяш сөөртүп, тая-тая, ырбаңайнып,
Чаңгыс аът-ла шыдаар шаанче чүткүп туржук.

Хөөлбектенген соок сугну сүзе-сүзе,
Саанчылар өдек аштап, сизген дажаан;
Хадаан хатты, чидиг соокту кижиде туржук,
Хана безин шыдаваc дег сагындыржык.

Ынчалза-даа ажыл хүнү черле ыңдыг:
Ажыл-херек харын чийик дег эртип турган.
Саанчылар инектерин эргеледип,
Сагган сүдү хумуңнарга догдуражык.

Ол бүгүнү Антоновна менээ көргүсчүк,
Ону көрүң, иелээ-ле кезек турдувус:
Кызыл хүн-даа даглар ажып, чашты бержик,
Кыпкан оттар сонгаларга чырып келчик.

Антоновнаның ажыл-ижин биликсээн мен,
Айтырар дээш, элек боор деп бодажык мен.
Чүгле харын ийи холун топтажык мен:
Чүстериңде чоржак-чоржак ыжык болчук.

Антоновна менче чиктиг, карак уштааш,
Айтырыг-даа манавайн чугаалажык:
— Фермага өл-шыктан челбинип боор,
Бергедезе аскактап-даа болур — дижик.

Ынчалза-даа хомудаар үн дыңналбажык.
Ындыг аарыг тыпканы дээш кээргевенер,
Анаа кым-даа боттан өске буруу чок деп,
Антоновна билиндирер бодаан боор оң.

Кежээки саалда доозулду. Өөрү тараан.
Оларның соонче кезек када көрүп туржук.
Ол-ла черниң идегелдиг ээзи уруг
Кезек турду. Ооң чаыңга мен турдум.

3.

База катап фермада чедип келдим,
База катап Антоновна чанымда тур.
Депшилгелер: чаа кажжаа тудуп каап-тыр,
Техника көвүдээн-дир, ажыл чингээн.

Москвадан чаа келген саанчы болду:
Депутаттың хүлээлгезин кылып чораан,
Москвага сессияга чеди хонган...
Дедир кээрге, мында ажыл эндерилген.

Өрү черден инспектор чораан дидир,
Салба кончуп, шуугап-шуугап чораан деп тур.
Оортан сүт-даа кажан, каяа немежир деп,
Саанчыларның сеткил-хөңнүн үреп каан-дыр.

Амыр эвес ажыл-иштен Антоновна
Акшып каап-тыр, арнындан-на илдең-не-дир.
Шаандагы үжен чылдар колхозчузу,
Сактырымга, маңаа дөмей турган дег-дир.

Анчаардагы херээженнер уттундурбаан.
Авам ынчан коммунарка турган ийик.
Даңгаар эртең тура халааш, одун одап,
Далаш-биле аъжын-чемин кылып бергеш,
Сапыктарын буттарынче киир тепкеш,
Салып ыңай болур турган чүве ийик.

Боду ышкаш херээжен чон өөрү-биле
Копторага чеде бергеш, хурал кылып,
Колхоз биле чуртту денге көдүрөр дээш,
Бөлүк-бөлүк отряд бооп үстүп алгаш,
Ховуларже, фермаларже үнөр ийик.

Оларны мен дайып-даа чылдарында көрдүм.
Ажыл кылыр бөдүүн хептиг — фуфайкаларлыг,
Ажылчын бригадаларга, тудугларга
Ок-боозун эгиннепкен чоруп турдулар.

Херээженнер чуртту камгалап, чемгержир дээш,
Хепкержир дээш амыр-дыжын сагынмаанар,
Оларның ол сыныш дивес эки херээ
Оран-чурттун овурунда сиңип калган.

Антоновна карак уунда делгемнерже
Аас ашпайн — ыт-дааш чок кайгап турду:
Адазын моон дайындыва үдээн чүве-дир...
Ооң чуруун бажыңында азып делгээн,
Орден-хавыязып хааржакта суп шыгжаан...
Антоновнаның чуртталгазы маңаа эрткесп,
Ажы-төлдү маңаа төрүп, доруктурган...

Ол бүгү сагыжымга кирип турду.
Ооң чуртталгазын, кылган ижин сактып турдум,
Ооң арнынче катап-катап көрүп турдум.

ИЗИГ ЧАЙЫН

Чайгы хүннүн изиг шонуу
Чайлагларны өрттетки дег.
Чаңгыс ыяш чок хову черде
Заставадан оолдар бар чор.

Кадарчылар сеткилинден
Кайы ырак чорааннарга
Аяк сүдүн барып сунуп,
Аалдарынче чалагылаар.

Назылыглар уткуп четкеш,
Найыралдың сөзүн сөңнээр:
— Кызыгааржы оолдар-биле
Кым-даа болза дужуксаар-дыр.

Көдээ улус көрүп кааштын,
Хөңнү арай дүвүрексеп,
Шериг оолдар угаанынга
Чери-чурту сагындырар.

Төрээн чонга бараан болуп,
Төлөп, быжыг туржуп эртер,
Эргим кыстан ырак чоруур,
Эвээш эвес хуусаа болгай.

Сүттүг чемниң дээжизи —
Сүрүг бениң хымызындан
Солдат оолдар четтирипкеш,
Чоруун улап базыптарлар.

Малчын чоннун ажил-ижи,
Маажым чоруур салым-чолу —
Кызыгааржы оолдар-биле
Кызыл тыны тудужунда.

..Солаңгылаан хову кежир
Солдат оолдар ырап бар чор.
Сүрүг малда кадарчылар
Сүдүн чажып йөрээп турлар.

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ДЕЛГЕМНЕРИ

1. БУРУН, БУУРУЛ МӨГЕН-БҮРЕН

(Бартаазын)

Танды, сынны — оргулаашче,
Дазырларны — бедигээшче
Далай-Суг-Хаан хуулдургаш бир
Дагга чүглө дыцнып чадаан,
Мөнгө хар бөрт кедиргештиц:
«Мөңгүн-Тайга болзун!» деп каан —
Мугур биле Тоолайты оон
Буян, кежик тарып үнген чүвең ыйнаан.

Далай-Суг-Хаан Курбустуже
Дамды, бус бооп аьттанырда:
«Чер деп оран — кавайымны
Шеверлеп каайн адырам» дээш,
Аң, мал, кижиг дүрзүлөрлиг
Ак-ак хорум чыып кааш барган —
Мурнуу, Ортаа, Мугур дижир
Бурунгу үш Шегетейлер ол дээр чүве.

«Орнум бол!» дээш, Далай-Суг-Хаан
Оя баскаш барган чери
Ортузу даг хөл бооп бүткен,
Оон улам — Хиндиктиг дээн,
Мөөрүктөрлиг, балыктыг хем —
Мөген-Бүрен оортан үнген,
Ак-Хөл, Туруг ынаар аккан,
Алды, Үстүү Ыймааты-даа олче кирген.

Далай-Суг-Хаан чаяап тура,
Бяш аймаан хоомай шаңнаан,
Ынчан тал, дыт мөгатынгат,
Дагыр, чадаң апаргылаан,
«Танды сартыын өкпелевес,
Бя-даа кол, кежик!» дишкеш,
Ыдык сагып, тыпканын чон
Дайнам-даа бол, думчук чарар болган иргин.

2. КАКСААННАРНЫҢ ХАНЫ, ХИНИ

Лидия Иргитке

Бурунгу чер Мөген-Бүрен,
Булут шиштээн Биче-Мөнгүн
Херии-даа бол, сеткилимден
Херлиилер чоп ыравазыл?

Ием угу Каксааннарның —
Иргиттерниң ханы-биле
Дөзүм, хиним чаңгыс боорга,
Төрелзингеш, ындыг мен бе?

Малчын, маадыр эне төрээн,
Барык суму чартыын ээлээн
Орлан оол, кыс аразындан,
Ортун дунмай, кайда чор сен?

Уязынга чүгленгештиң
Ужуп үнген ус-куш ышкаш,
Улузундан чалгынналгаш,
Уран сөстүң хыын тыптың.

Чүктешкинде — бүгү Тыва:
Шүлүүң болгаш чонуң ижи!—
«Репортеруң» ууп чадай,
Республикаң эргип чор сен!

Буурул Мөнгүн көрүп орда,
Мурнай шүлүк сыптаан болгаш,
Чулук тырткан дунмай сени
Сурукчум деп адап чор мен!

3. ШАПШААЛ КЫРЫН ХАРАП КЭЭРГЕ

Самолетка көдүрлүп ал, дээр-шаар бедип,
Цагаан-Шибет-Шапшаал кырын харап кээрге,
Барыын-мурнуу Тыва черим херлип-көстүп,
Барык-ла доо — кудай тиинде үскен чыдар.

Пашты каарга, чиндиш дивес — эгини дөрт,
Баштары дең ожук дажы сагындырар,
Барып, кээп-даа аргыжарда, Бай-ла-Тайгам,
Барыын, Өвүр, Мөнгүн-Тайгам—өртээлдерим!

Канчалдыр-даа бодаарымга, оларларым —
Хамык бүдүш, туружундан кожоларым,
Кайызы-даа кайызынга камды, эл-хол,
Кадыларның ханы — чаңгыс дээри-даа ол!

4. АДЫЖЫМ ТУТ, ХЕМЧИК-БАЖЫ!

Анатолий Дембирелге

Ында-мында кышкы байдал.
Ырак орук ужу кайдал?
Ылгын «УАЗ» дөжүлүп ал,
Ыдып-ла ор, бо-дур, Бай-Тал!

Совхоз төвү өскөн, баскан.
Чолаачым эр улай баскан:
Мешкен-Хөл ол. Даштыг-Тей доо.
Ферма, кодан арбын-дыр оо!

«Шындазын»-даа, «Шивилиг»-даа
Шывараңнап каржып эртти —
Аржааннарның эм-дом сураа
Аан, чайын, көстүр дишти.

Тура дүшпейн, дорттаптывыс.
Туралыгга доктааптывыс:
Турлаг ышкаш турлаг-ла-дыр,
Турум, малчын чон-на бар-дыр.

Билирим-не ыт-шимээн —
Биеэ-ле мал-маган чиилээн!
Бригадада оол, кыс — хөрлүг,
Бистиинде дег, ырлыг, хөглүг:

«Хемчиим турда, хертеш-ле мен,
Хевээм турда, тодуг-ла мен,
Бай-Тал турда, бардам-на мен,
Малым турда, тодуг-ла мен!..»

Өскергейни өрү алзы
Өскептивис — көрүш янзы:
Туруг, кашпал, туман, бус, шаң,
Дужаай көөрге, аал, мал, куш, аң!..

Кедээр менгин, ишкээр тараан,
Хербис сының, хевис шынаан,
Хээриниң, мөөрүүн, ол-бо талам
Херии-ле-дир, артыы кожам!

Кедээзинге хектер эткеш,
Ужуп чадаан — Мөнгүлээн-дир!
Баарынга малчын хонгаш,
Көжүп чадаан — Шапшаалым-дыр!

Бетиң — Тыва, артың — Алтай,
Арта басса — Каргым-Бажы!
Бедик Мөңгүн база-ла бай,
Адыжым тут, Хемчик-Бажы!

Кадыр-бертгин оранында
Хар, дүк кижги — Кара-Чода¹,
Бөрү соп каан инек-дажы
Бөгүн-даа бар, Хемчик-Бажы!

Бай-Талга-даа бардым, бастым,
Хемчик-Бажын кештим, эртим:
Кедек бойдус, чонун билдим —
Бажым ажыр байып чандым!

5. ӨВҮР ЧЕРДЕ ӨРТЭЭЛ ОРУК

Мөңгүн-Тайгаже дорт оруктун тудугжула-
рынга тураскаадып турар

Харлыг Мөңгүн-Тайгавыстан,
Хайым Кызыл, Улаангомдан...
Халчып үнген машиналар
Қаржып-солчуп уткушулаар
Өвүр черден өртөөл орук
Өрү, куду хачылангаш, ол-бо тараар.

Мешпек, ылгын, узун КамАЗ,
Белден көстүр чолдак УАЗ,
Бедик чүктүг ЗИЛ, ГАЗ-тар,
Бензовозтар, лесовозтар...
Бетон орук белдиринден
Медээ бержиң, бээр, ыңай кыйбыннажыр.

Кады, кожа — ханы чаңгыс:
Қаргы, Дус-Даг углаан малчын,
Хайгыыл шерии солдат, чаңчын,
Қалга аалчы, чатка бээр кыс...
Ырак орук ыры болуп,
Ынакшылды, найыралды дарганнажыр.

¹ Кара-Чода — ыңдыг аттыг тоолчургу чугаа маадыры, автор ову символика кылдыр ажыглаан. (С. М.)

Өскөн Тывам делгеминче,
Өннүктерниң оранынче
Каалама орук боолбас,
Караван-чиң изи соовас!—
Өвүр черде өртээл орук
Өндүр чурттуң дамырында судалдашкак!

Юрий АРАНЧЫН,

төөгү эртемнеринин доктору.

ТЫВА АРАТТАРНЫҢ БАШКЫЗЫ

Марксизм-ленинизмниң номналы, Улуг Октябрьнын идеялары тываларныҥ социализмче оруун чырыткан. Ук номналды, идеяларны Тывага бөдарадыр дээш демисел — «херек кырында интернационализм — дың чаңгыс болгаш чүгле чаңгыс: чуртунга революстуг демиселди болгаш революстуг шимчээшкинни хөгжүдөр дээш амыр-дыш чок ажылдаары, бүгү-ле чурттарга бирден бирээ чокка шак-ла ындыг демиселди, шак-ла ындыг шугумну, чүгле кара чаңгыс ону (пропаганда-биле, сагыш-сеткил каттыштырылгазы-биле, материалдыг дузаламчы-биле) деткири болур»¹— деп, ленинчи өөрөдилгеге чайгылыш чок шынчы чоруктуң үлегер-майыы болу берген.

Социалистиг революцияның эң нарын, үр үеде шийтпирлеттинер сорулгаларының бирээзи — культура айтыры. В. И. Ленинни-биле алырга, «культура сорулгазы политика болгаш шериг талазы-биле сорулгалар дег ындыг дегийт шийтпирлеттинмес. Политика талазы-биле кризис чидиглени берген өйде, кашкыя неделя дургузунда тиилеп болур. Дайынга каж-ла айларда тиилеп болур, а культура талазы-биле ындыгыя бичии хуусаада тиилеп болбас, херектиң чоғум утказы-биле алырга, борта оон-даа артык узун хуусаа херек, ынчаарга ындыг узун хуусаага бодунуң ажылын таарыштырары, эң-не шыдамыккай чүткүлдүг болгаш доктаамал ажылды чорудары, аайлап-башкарары болур»².

Октябрь революциязының шак бо сорулгазын Советтиг Чөөн чүктүн биче-буурай улустарының амыдыралынга боттандырар херекке шылгарангай рольду ойнаан хөй-ниити ажылдакчылары — езулуг интернационалчы деми-

¹ Ленин В. И. Чоғ. долу чыындызы, т. 31, ар. 170.

² База ында, том 44, ар. 174—175.

селчилернин аразынга тыва араттарның шынап-ла энерелдиг эргим ынак, уттундурбас башкызы Александр Адольфович Пальмбахты чоргаарал-биле кириериниң бүрүн барымдаазы бар.

А. А. Пальмбах чурттап эрткен амыдыралының бүгү дургузунда амырдыш деп чүве билбес магалыг ажил-ишти, эш-өөрзүрек, дузааргак, соруккур быжыг туруштуг, биче сеткилдиг кижичораан. Ол болза тыва улуска чаяан бооп төрүттүнген, алдын Москвадан ленинчи партияның төлээзи болуп, эртемче-чырыкче орук-исти тываларга ижежип бээр дээш Тывага келген тыва араттарның башкызы-дыр.

А. А. Пальмбахтың бодунуң холу-биле 1957 чылдың декабрь 25-те бижээн допчу намдарын барымдаа кылдыр ап көрээли. Ооң бижээни болза: «1897 чылда эрги сан-биле алырга август 29-та Витебск губернияның, амгы үенин-биле алырга Белорус ССР-ниң Витебск облазының Полоцк районунун Дрисса деп черинге төрүттүнген кижичораан мен.

Национал хамааржылгамны ап көөрге (төрөөн иемниң база өзүп келген чоок-кавымның дылы, культуразы-биле алырга) орус кижичораан мен. Мээң авам Елена Дмитриевна Голубина дээрзи Москвага хуу конторага албан-хаакчы чораан кижичораан өг-бүлезинге төрүттүнген болгаш өскен кижичораан.

Мээң өгбелеримниң уксаазы дөрт сөөк (национал) улустан укталган: ачамның талазындан кырган-ачам — орусчуй берген немец кижичораан, авамның талазындан кырган-авам — орусчуй берген полячка кижичораан, авамның талазындан кырган-ачам — орус кижичораан, авамның талазындан кырган-авам — орусчуй берген французенка кижичораан боор чүве-дир.

Авам бодунуң ачазы Дмитрий Голубинниң дугайында дыка чугаалаар чораан, а бодунуң авазының дугайында чүнү-даа билбес, чүге дизе ол өлчажында-ла оон чарылган кижичораан болду.

Ачамның талазындан кырган-ачам, Александр Пальмбах — Литваның Митава деп хоорайындан укталып үнген. XIX вектиң ортан үезинде кырган-ачам оолак тура, ада-иезинден аңгыланып, улус аразынче кирген болгаш Витебск губернияже көже берген. Маңаа, Витебск хоорай кавызында Мядлино деп көдээ суурга мээң ачам төрүттүнген. Ол кара чажындан ажилдап келген. Бичии оолак тура, ол кыжын хоорайга өске улус аразынга чурттап, өөренип чораан, чайгы үеде ачазы база Александр деп дунмазы-биле кады кырган-ачамның тус черниң помещигинден хөлезилеп алганы көдээниң далган тыртар дээрбезинге ажилдаар турган.

Кырган-авам Михалина Феликсовнаның чугаазы-биле алырга, ачам бичезинде күдер-күдүс чораан, ынчалза-даа соонда барып ооң кады кошкан: ол болза соокта үргүлчү-ле ажилдап келгениниң база эмчи дузаламчызы чок деп чүвениң уржуу-дур ийин дээр-ле болгай. Куяңнаар, хаваңнаар аарыг каданнап чорза-чорза эмгек болу бээрде, нарыдааш, чүрээ, ооргазының чүнү аарыг кижичораан болу берген.

Ортумак-даа, дээди-даа эртем чедип алыры ачамга дыка берге турган. Амыдыралдың даржылгаларынга болгаш сулараан кадыкшылга политика талазы-биле кызар-кыяр чорук база улашкан: национал хамааржылгазы

(авазынын документизин езугаар ол поляк кижиге санаттырар) дээш ачамны болганчок-ла кыдыглап кызар апарган.

Өөрөнмишаан ажылдап тура, ачам Москва университетиниң медицина факультетин доозуп, кезер эмчи деп тускай мергөжил-биле дээди эртемни чедип алган. Мооң соонда ачам Витебск губернияда Дрисса, Лиозно деп черлерге база Витебск хоорайга эмчи болуп ажылдап чораан кижиге чүве.

Миэлиттен арааш, буттары мунчурааш бастынмастай бээрге, ачам көдээже көжер ужурга таварышкан. Витебск уездиниң Веляшовск волосту-зунуң Антоньков деп суурнуң чанынга дача тудар участокту ол үзүктөп үзе төлээр кылдыр садып алган.

Ачам-биле ол үеде ажылга чап-чаа кирип алган авам күжүр иелээ оон өртөөр үр-ле төлөп келгеннер, ынчап турда 1916 чылда ачам хөөкүй калгый берген.

Авам башкы кижиге: Октябрь революциязынын мурнунда Витебск гимназиязынга немец дыл башкылап турган, Октябрь революциязынын соонда Витебск хоорайнын ийиги чада школаларынын ажылдакчызы, даштыкы дылдар башкылаарынын методиктиг каттыжышкынын удуртуп чораан. 1919 чылда ол сыпной тиф дээр уйгу аарындан мөчөөн.

Мен 1906—1915 чылдарда Витебскиниң гимназиязын өөренип доостум. Ону дооскаш, 1915 чылдың августун эгелеп Ленинградта (ол шагда Петроград деп адаар чүве) Политехниктиг институттуң студентизи турдум, ынчалза-даа удаваанда дайын-байылааның уржуу-биле дээди эртем дээш эгелээн херээмни ара соксадыр ужурга таварышкан мен.

1916 чылдың майдан эгелээш, Октябрь революциязынга чедир үеде эрги армияга шериг албанынга турган мен (сөөлгү дужаалым — хову артиллериязынын прапорщиги).

Октябрь революциязынын соонда 1918 чылдың август айга чедир Витебскиниң губерния күүсكومунуң чанында кооперативтер эвилелинге санакчылап тургаш, өөредилге чылы эгелээри билек школа ажылынга кирдим.

Өг-бүлениң, ооң соонда шериг албанынын чылдагааны-биле мурнунда Ленинградка үскен дээди билиг дээш өөредилгемни уламчылаар аргажок болдум. 1916 чылдан эгелеп бот-өөредилге-биле билимни шыдаар шаам-биле бедидип, философия, филология эртемнеринге хандыкшый берген кижиге мен. Ооң-даа мурнунда, гимназияны доозар мурнунда, Чөөн чүккө хандыкшып, Витебскиге ынчаарда чурттап турган сураглыг тюрколог болгаш арабист А. П. Поцелуевскийниң сургаалы-биле чөөн чүк дылдарын өөрениринге кирип-де дээр эге курсту эрттим. Ол кичээлдер дээш төлээр база ном садар акшаны латин дыл башкылап база немец болгаш француз дылдардан очулга кылып тургаш тып ап турдум (ындыг ажылды он дөрт харлыымда эгелээн ышкаш-тыр мен).

Авам дылдар өөренип алырынга онзагай салымныг кижиге. Ооң салдары-биле мээң дыл ажылынга сонургалым кара-чаштан техникага сундугуушкунумну тиилеп каан.

Ол шагда Витебскиге Москваның археология институтунуң филологияже

угланышышкынныг салбыры ажыттынган. Витебскиге база оок кавызында Лиознога чурттап турган үемде археология факультединиң курузун бот-өөредилге-биле дужаап алган болгаш уран чүүлдер төөгүзүнүң факультединиң кичээлдеринге олуржуп турган мен.

1918 чылдың күзүнүндө база 1919 чылдың чазынында Ажылчын, тараачынның Кызыл Армиязынга шериг албанынга аарааным журунда кирбейн барган мен (өкпе аары дегген болгаш тиф соонда эмгек тывылган). Ол үениң дургузунда Витебск кавызында Лиозно деп черге ийиги чада школазынга башкылавышаан, школа Советиниң даргазы турдум (ол үеде школа эргелекчилерин ынчаар адаар чүве, чүге дээрге эргелекчиниң дужаалы соңгудалыг турган). Көдээ башкылар ортузунга профсоюз ажылынга база киржип турган мен. (Чырыдышкын ажилдакчыларының волость профорганизацызының даргазы турдум.)

1921 чылдың апрельден 1922 чылдың август айга чедир Витебск уездиниң Лиозно деп черге башкылап база ийиги чаданың школазының эргелекчизинге ажилдааш, 1922 чылдың августан 1923 чылдың октябрьга чедир Москва хоорайның Хамовниктер районунун ийиги чаданың № 20 школазынга башкылаан мен, а 1925 чылдың сентябрьдан 1938 чылдың сентябрьга чедир Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунистиг университетинге баштайында анаа башкы, 1929 чылдан сонгаар дыл кафедразының доцентизи болуп ажилдап чордум.

Тывалар аразынга 1927 чылда башкылап эгелээн мен. КУТВ-ка ажылымны оон ыңайгы өөредилге-биле дакпырлап турган мен. 1928—1931 чылдарда Хөй-ниити эртемнериниң эртем-шинчилел институттарының Россия ассоциациязының чанында Советтиг Чөөн чүк улустарының национал культураларының эртем-шинчилел институтунун аспирантызы тургаш, дыл салбырының аспирантуразының курузун дооскаш, кандидат минимумун бүрүн дужаап үндүм. Ынчалза-даа соонда, 1941 чылдың майда, ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының Ленинградта дыл болгаш бодал институтунга диссертацияны камгалаан мен.

КУТВ-ка ажилдап турар үемде, биеэги Тыва Арат Республикаже тыва национал бижикти кирип непередиринге киржири-биле ийн удаа (1930 чылдың майдан 1932 чылдың августка чедир, дараазында 1935 чылдың майдан 1937 чылдың август айга чедир) командировкалап чорааш келген мен.

КУТВ-туң кол секторун хагган соонда, 1938 чылдың сентябрьда, РСФСР-ниң улус чырыдышкын комиссариадының шугуму-биле Челябинскиниң пединститудунга командировкалап барган, аңаа 1940 чылдың ноябрьга чедир доцент, база кафедра эргелекчизиниң хүлээлгезин күүседип, дыл болгаш литература факультединиң деканы болуп ажилдап турган мен. Маңаа профсоюз ажылынга киржип, дээди школа болгаш эртем албан-чەرлериниң обкомунун президиум кежигүнүнге сонгудуп турдум. Пединститутка ажилдап турар үемде «Национал дылдың тургустунуң база хөгжүп орав байдалдарына холбаштыр тыва бижикти өөренириниң айтырыглары» деп темага кандидат диссертациязын бижип дооскан мен.

1940 чылдың ноябрьда база катап Тываже командировкаладып чоруткан: баштайында Эртем Комитединге эртем ажылдакчызы болгаш эртемден секретарь болуп, ооң соонда 1945 чылдан эгелеп бо хуннерге чедир Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунуң дыл болгаш бижик секторунуң эртем ажылдакчызы хүлээлгелиг ажылдап тур мен.

1949 чылдың сентябрьдан 1954 чылдың майга чедир ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының дыл-билиг институтунга Тываның дыл, литература болгаш төөгү институтундан командировкалап келген докторант (азы доктор ат камгалаарынга белеткелге) турган мен.

Партияның кандидат кежигүнүңге 1932 чылда кирген мен. 1940 чылдың январьдан эгелеп СЭКП-ниң кежигүнү мен.

Партия эге организацияларының соңгулдалыг эрге-дужаалдарыңга киржилгем: 1947 чылда Тыва областың партия школазыңга партбюро кежигүнү, 1953—1954 чылдарда ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының дыл-билиг институтунуң түүрүк, герман болгаш роман дылдар секторунуң партия бөлүүнүң секретары турган мен.

Чырыдыышкын ажылдакчыларының профсоюзун 1919 чылда тургусканындан эгелеп ооң кежигүнү чордум, 1938 чылда дээди школа болгаш эртем албан черлериниң ажылдакчыларының профсоюзунга бактаап кирдим.

Совет эрге-чагырганың соңгулдалыг эрге-дужаалыңга ажылымны анкетамда айыткан мен.

Мээң кадайым Тамара Ивановна 1941 чылда ССРЭ-же чанар дээш Саянны ажып орувуста орукка 37 харлыында хенертен мөчөөн. Гипертониядан (хан базыышкыны улгадыр аарыг) качыгдап чораан кижичүве. Ооң өлгениниң дорт чылдагааны болза дүрген маңнап орган автомашина оңгарже кире халааш, өлөш кыңгаш, шелеш дээнинден болган. Баш мээзинче хан чүгүре берген. Бо таварылга ондак Арадан деп станция чаныңга болу берген. Ону Минусинскиге хөөржүдүп каан мен.

Улуг оглум Спартак Кызылдың орус ортумак школазын 1941 чылдың чазынында шылгарал-биле дооскан. Ада-чурт дайынының баштайгы хуннеринде ол Кызыл Шеригге эки турачы болуп кирер эргени тыпсырын дилеп, Тывада ССРЭ-ниң элчин черинге билдиришкин кириген. Ынчаарда Тывадан совет хамаатыларын шеригге келдирбейн турган. ССРЭ-ниң Даштыкы херектер яамызы Москваның күрүне университетиниң химия факультединге өөренири-биле Москва кирерин оглумга чөпшээрээн. Шеригге келдиртир дугайында билдиришкиннер берген менээ база тускай эртемниг өске-даа эштерге ССРЭ-же дедир чанар дугайында чөпшээрел бербээн. Москваның күрүне университетинге өөренип тура, Спартак улусчу ополченияга турган, соонда ону Чита хоорайда миномет школазыңга өөредир-биле аппаратан. 1942 чылдан эгелеп ол фронтуга барып дайылдажы берген, 1944 чылдың сентябрь 9-та Варшава хоорайны хостаар дээш тулчушкунга өлүрткен. Варшава адаанда Радзивил деп ажылчын суурга оглумну орунукшуткан.

Өг-бүлемниң составы: оглум Граник 31 харлыг, Кызылдың ортумак

школазының соонда Томск хоорайда артиллерия-техниктиг училищени дооскан (Томскиде индустриалдыг институтка студент турда, шеригге ону эки туразы-биле хүлээп алган), фронтуга 1943 чылда баргаш, Ада-чурт дайынының теичүзүнге чедир дайылдашкан, бо 1957 чылдың чайынында капитан дужаалдыг курлавырда офицер болуп шеригден халашкан кижичүве, амгы үеде Граник лаборант ажылдыг, институтка кирериниң экзаменнерин дужаарынче белеткенип турар; биче оглум Тамир 25 харлыг, 9 класска чедир Кызылга өөренип турган, ортумак школаны база Москвада энергетиктиг институтту дооскан соонда инженер-конструктор болуп ажылдап чоруур кижичүве; кенним Зинаида Семеновна 31 харлыг, төрүттүнерде фамилиязы Медведева, фронтуга өлүрткен колхозчу тараачын кижиниң уруу, Совет Армияга эки тура-биле киргеш, дайын доозулгужеге фронтуга чораан, амгы үеде өг ажылы кылып, түр курстарда өөренип турар кижичүве; биче кенним Тамара Петровна, төрүттүнерде фамилиязы Кулешова, 25 харлыг, ажылчын кижиниң уруу, Москвада күрүнениң педагогика институтунун физика-математика факультетиниң бот-өөредилге салбырының студентизи кижичүве; уругларымның уруглары Галина 9 харлыг, Тамара 6 харлыг (Граниковналар), Алла 1 хар он айлыг (Тамировна).

Улуг оглум биле улуг кенним — СЭКП кежигүннери, уругларымның уруглары — пионерлер болгаш октябрийтар мындыг улус чүве ийин бо».

«Р. С. Дайынга өлгөн акыларым Николай база Рустиктин уруглары Москвада база Украин ССР-ниң Новоэкономическое хоорайда чурттап, өөренип турарлар (дөрт комсомолчу база бир пионер).

Шагда-ла чедип алган кырган-ачай деп аттан аңгыда чоокта чаа кырган-ачамның ачазы деп хүндүлүг ат база алдым: мээң-биле алышкылар оолдары чергелиг төрөл болур бир кижиниң азы мээң акымның уруунун оглу — энергетиктиг техникумунун студентизи Георгий Викторович Дадомининиң өг-бүлезинге мээң эң биче төрөлүм төрүттүнген болду».

А. А. Пальмбахтын автобиографиязынга ооң хууда анкетазындан чамдык чүүлдерни немээри чугула. Ол бодунун тускай мергежилин педагог-лингвист деп санап чораан. А. А. Пальмбах 1904 чылдың май-июньде Францияның Ницца хоорайга эмнедип барган ачазын эдерип, 1914 чылдың июнь-июльде Германияның Бонн хоорайга даштыкы дылдар башкылаарының методиказын өөренири-биле барган авазы-биле кады чораан, француз, немец, белорус, тофа, тыва, шор дылдарны хостуг, англи, кыдат, турк база өске-даа дылдарны шымбай билер чораан.

А. А. Пальмбах РСФСР-ниң Чырыдышкын улус комиссариатының чанында националдарның чырыдышкын айтырын эргелээн секциязының кежигүнүнүгө 1930—1931 чылдарда, Дээди школа болгаш эртем албан черлериниң ажылдакчыларының профэвилелиниң Челябинск обкомунун кежигүнүнүгө 1939—1940 чылдарда, Кызыл хоорайның Биче Хуралының кежигүнүнүгө (депутатынга) 1943—1944 чылдарда, Кызыл хоорайның ажылчы чоннарының хоорай Советиниң депутатынга 1944—1945 чылдарда сонгудуп чораан. Оон аңгыда ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң чанынга тургускан тыва

литература талазы-биле секцияның кежигүнүнге 1945 чылдан эгелээш, хэй чылдарда ажылдаан. Тывага культура тургузуушкунунга ачы-хавыязы база Кызыл Шеригге дузаламчы организаастарыңа кириген үлүү дээш А. А. Пальмбаха Республика ордени-биле 1936 чылда, ТАР Күш-ажыл ордени-биле 1942 чылда, «Ада-чурт дайыныңа шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медаль-биле 1946 чылда, «Хүндүүлелдин Демдээ» орден-биле 1957 чылда шаңнаткылаан. Оон аңгыда 1963 чылда А. А. Пальмбаха Тыва АССР-ниң литературазының болгаш уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы деп атты тывыскан.

1925 чылда Совет Социалистиг Республикаларның эвилели Тыва Арат Республиканы албан езузу-биле хүлээп көргөн соонда, ийи күрүне элчиннер солушкан. Ук болуушкун араттарның революциязы национал-хосталгалыг чададан револосчу-демократтыг чадаже шилчип эгелээнин, совет-тыва харылзаалар улам ханылаар аргалыг болу бергенин херечилеп турар. Бодунун акы-дуңмалышкы интернационалчы хүлээлгезинге шынчы Совет Эвилели экономиктиг дузаламчы-биле чергелештир тыва кадрлар белеткээр, Тывага кадык камгалалы, улус чырыдышкынын хөгжүдөр талазы-биле чогумчалыг хемчеглерни ап чоруткан. Оларның иштинден ССРЭ-ниң күсели-биле КУТВ-ка тыва кадрлар белеткээр, тыва улустуң национал бижин дөзевилеп чогаадыр дугайында шитпирлерни онзалап ылгай демдеглээри чугула.

1925 чылдың күзүнүнде тыва оолдар Анай-оол, Барылга, Достак-оол, Кашпык, Мөңге, Седен-оол, Тока, Шагдыр-Сүрүн, Шыылаа, Чамыяң КУТВ-ка өөренири-биле Москвага барганнар. Оларга револосчуг шимчээшкенин киржикчилери, көскү хэй-ниити ажылдакчылары Л. Д. Покровский, Б. З. Шумяцкий, М. И. Дубровина, С. В. Базанова, Ж. М. Сейфулин, А. А. Пальмбаха база өскелер-даа башкылавышаан. Тываның социал-экономиктиг төөгүзүн, тыва улустуң дылын шинчилээр ажылды чорудуп турганнар. Соонда барып С. Тока, С. Танов А. Пальмбахтың овор-хевириң мынчаар сактып чугаалааннар: «Ол — шеригзимээр хептиг, дорт сынныг аныяк эр болган. Оон чугаалаары оожум-топтуг, дыка билдингир, бистерни өөредип тура, боду база тыва сөстериң адаарың өөренип ап турган». Мооң-биле чергелештир А. А. Пальмбаха баштайында С. Токаны, оон сонгаар өйде келген чамдык сургуулдарны ырадып, үн бижиир аппаратка тыва ыры аялгаларының баштайгы шинчилекчилери Е. В. Гиппиус, З. В. Эвальд оларга 1926—1928 чылдарда бижиттирген. Ол тыва бижик тараар мурнунда тыва араттарның аразыңга чогааттыңан «Кайгамчыктыг Интернационал», «Дарлаашкындан үңген-не бис» деп ырлардан хувискаалчы араттарның чогаадыкчы күчүзүн магадап демдеглед чораан.

Тыва бижикти чогаадышкаш, ону нептередиринге болгаш улам ынай хөгжүдеринге А. А. Пальмбахтың киржилгезин төдү үнелеп сөглээри берге. Ол херекти боттандыраар дээш демиселге А. А. Пальмбаха бодун ленинчи партияның езулуг интернационалчы дайынчызы кылдыр көргүскен.

1930 чылдың июньде ССРЭ-ден ТАР-га Л. Д. Покровский, А. А. Пальмбаха, К. А. Алавердов, Х. М. Сейфулин, И. И. Полесс, Р. М. Кабо составтыг эртем экспедициязы келген. Кыска чөвүлежилге чугаалажышкыннар соонда,

ТАРН ТК-ның Политбюрозу чаа тыва бижиктиң алфавидин база дүрүмүн бадылаан. Июнь 28-те ТАР чазаа чаа түүрүк алфавитке үндөзилээн тыва бижикти хүлээп алыр дугайында Декретти база С. К. Тока баштынныг, С. Бак-Көк, Т. Седип-оол, А. Пальмбах, О. Шагдыр-Сүрүң олар составтыг тыва бижик нептередир Күрүне комиссиязын тургузар дугайында тускай доктаалды үндүргөн. Кожуун, сумулар бүрүзүңгө бижик билбес чорукту узуткаар комиссияларны, өөредилге чорудар черлерни тургузуп, хайныышкыныг кампанияны эгелээн. Бижик өөредир баштайгы бөлгүмнү А. А. Пальмбах боду удуртуп турган.

Араттар көстүп көрбөөн көдүрлүүшкүн болгаш сонуургал-биле чаа бижикти хүлээп алган. Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык сумузундан Сүрүң-оол мынча дээн: «Тыва бижик мээң төрөөн чугаамга дыка-ла тааржыр чүведир». Барлык сумузуңуң аныяк араттары Деспижек, Лаа-Сүрүң, Күдерек сугларның чугаалааны болза: «Ажылчы араттарның эрге-ажыктарын камгалаары тыва бижиктиң алыс утказы болур чүве-дир деп бодаар-дыр бис. Херектиң ужуру чүдел дизе, тыва бижиктиң ачызында хөй-ниити херээнге киржиң, ооң дузазы-биле аңгы демисели деп чүл дээрзин билип ап турар апарган-дыр бис. Бижикке өөренип, ооң-биле бижээн чүүлдү номчуп тура, революстуг намның ажил-агый болгаш культура-политика талазы-биле сорулгаларын билип алдывыс. Революстуг аныяктар эвилелиниң сорулгаларын база-ла ооң ачызында элдээртип билген болдур бис ийин».

А. А. Пальмбах бижик өөредилгезиниң кайы хире шапкын чоруп турганының дугайында дараазында демдеглелди арттырган: «Ынчаарда школар-даа, башкылар-даа амдызында турбаан. Кижин болган-на өөрениксээр, а түр курстарга белеткээн, бижик билбес чорукту узуткаар ужурулуг кашкыя кижилер бар чүве-ле болгай. Үжүглел дептерлер, чүве бижиптер саазын, карандаш деп чүве мырай чедишпес. Үжүглелдер, саазын, карандаш дергилээн бижик башкызы чайлагга кажан-на шаап келир ирги деп пат-ла шылагзырап манаан тургулаар. Үжүглел дептери холдан холче дамчып чорзачорза, мырыңай үлдүрерип, салбарарып каар. Ону эпти-ле өгдөн өгжө шууштур дамчыдар, ынчаарга бирги үжүктү канчаар адаар аайын билбес хирезинде-ле, улус арын бүрүзүн төдү дүжүрүп чуруп аар чүве болгай.

Ээлчег манаарын күзевээн дөстүнмес кижилер күш-хүнезинин дергилээш, аъттангаш өөредилге эгелей берген черлерже чоруптар. Ол кичээлдерни колдуунда ажык дээр адаанга эрттирер. Саазын, карандаш чок болза үзээш хүлдеп каан калбак ыяшка бижиң. Кичээлге белеткенирде хоюглап дескилээш таптап каан черге сүүртүп каан ыяш-биле база бижиң турган».

Партияның, улусчу эрге-чагырганың сорук кириктиң идея-организаакчы ажылының түңнелинде, арат чоннуң революстучу идепкейиниң ачызында хожудаңгай бүдүүлүк Тыва 1940 чылда бүгү чоннуң 60 хуузун бижик билер кылдыр өөредип апкан!

1933 чылдың февральда Бүгү Россияның «Бижик билбес чорук сөезин!» деп ниитилелиниң Төп Чөвүлели бижик билбес чорукту узуткаар болгаш тыва национал бижикти хөгжүдөр ажылга ачы-хавыязызы дээш

А. А. Пальмбахты Хүндүлүг бижик-биле шаңнааш, анаа «Культура революциязының дайынчызы» деп атты тывыскан. Ол болза анаа-ла бир таварылга эвес.

Тыва бижикти непередири-биле чергелештир А. А. Пальмбах литературлуг тыва дыды хөгжүдер дээш үргүлчү сагыш човап, болдунар-ла чүүлдерни кылып чораан. 1934 чылда Москвага парлап үндүрген «Бистиң ажыл», «Чаа орук» деп номнарда биче хемчээлдиг расказтарны ап көрээли. 1927—1931 чылдарда КУТВ-ка өөренип турган тыва сургуулдар-биле кады үр үеде могаг-шылаг чокка сонуургалдыг шинчилел кылганының түңнелинде төрүт-түнген ол чогаалдар Тываның амыдыралының янзы-бүрү талаларын, чаа орук-биле базымнарын, сайзыралче сорулгаларын тодаргай чырыдып турар. Чурттуң экономиказының кол адыры мал ажылын үнелээн, кандыг арга-биле чорутса экил деп айтырыгга харыылаан «Маргылдаа», «Ховуда», «Дембилдейниң түрээ», «Кооператив», «Быштак чиир сен» деп чугааларны, чер-делегейде кандыг аймак-сөөк кижилер канчаар чурттап, демисежип чоруурун көргүскен «Харлыг черниң уруглары», «Ли-Синниң ыяжы», «Ли-Чан», «Тинг-ю» деп расказтарны, тыва херээженниң революция мурнунда эргемедел чок байдалын, соонда кээп эрге-шөлээлиг идепкейлиг демиселчи апарганын көргүскен «Революция мурнунда арат херээженниң амыдыралы», «Революция арат херээжени күрүне эргелээринге кириштиргени», «Херээжен арат» деп сактыышкын чугааларны, культура тургузуушкунунун айтырыгларын чырыткан «Культур шавыышкынывыс», «Эртем-даа күштүг-ле-дир», «Бистиң ханавыс солуну», «Чайын чүнү кылыр бис», «Чаа, ам бижиктиг болдувус» деп расказтарны, интернационализмниң идеялары-биле сиңниккен «Араттар Ленинниң оруу-биле чоруп тур», «Беш минут» деп чугааларны, тыва үлетпүрнүң болгаш ажылчын ангының амыдыралын чырыткан «Кара-Белдир уургайы» деп расказты бөгүнгү номчукчу таныжып көөр аргалыг.

А. А. Пальмбах ол номнарга чогаалдар-биле чергелештир сураглыг хувискаалчы И. Шагдыржап, арат херээженнер дугайында, Элгес күрөк-номнун ажылчыны О. Ужар-Маадырның 1930 чылда ССРЭ-ге чораанының дугайында, КУТВ-тун үлетпүр салбырын дооскан баштайгы даг инженери, Кара-Белдир алдын уургайының эргелекчизи О. Дапытайның даг үлетпүрүнде ажылчынарның ажыл-амыдыралының дугайында чугааларны кириген. А. А. Пальмбах үстүнде адаанывыс чогаалдарны амыдыралга холбаалыын, уран-чеченин, өөредилгелиг утка-шынарын барымдаалап тургускан болгаш тыва дылдың орфографиязын, пунктуациязын, терминологиязын чаңгыс аайжыдар, стильдерин сомалап тодаргайлаарынче, улустун аас чогаалын чыып ажыглар херекке онза кичээнгейин салган. КУТВ-ка кады ажылдап турган эштерин бо ажылга хаара тудуп, оларның чогаалдарын тыва дылче боду очулдуруп чораан.

Күрүнениң бижик непередир комиссиясы «Шын» солуннун чанынга литература каттыжышкынын тургускаш, ооң кол чөвүлекчизинге А. А. Пальмбахты томуйлаан. Салым-чаяанныг кижилерни дилеп шилип ап, оларны чогаадылга ажылынга хандыкшыдар болгаш хаара тудар чымыштыг, хире-

хире харын-даа түвектиг ишти А. А. Пальмбах кылып-даа, башкарып-даа турган. Ооң шыдамыккай соруктуг күженишкининиң ачызында казах амыдырал дугайында А. Нухраттың «Хову тоожузу» деп чогаалын тыва аянче таарыштыр эде кылгаш, «Самбукайның чугаазы» деп баштайгы шенелде чогаалды үндүргөн. 1932 чылда хевирлеттинген «Кинчини үзе шапканы» деп бири тыва дылда чыындыга С. К. Токаның «Хөлечиктиң човалаңы» деп баштайгы рассказы үнгөн. ТАР-га бижик өөредилгезин калбартыр ажылга кириштишаан, А. А. Пальмбах чон аразына үе-шагның хөөнүн илереткен кандыг чаа чогаадыкчы бодалдарның тыптып кээп турарын эскерип, бодунга олчалавайн, оларны чогаал кылдыр эдип чазааш, кандыг-ла бир атка хамаарыштыр үндүрүп каар турган. Ооң маргыш чок барымдаалары баштайгы өөредилге номнарынга база тыва солуннарга кирген чогаалдар болур. Моон аңгыда өске чижектерден ап көрээли. 1932 чылдың март 30-де А. А. Пальмбах «Шын» солунга Тес-Хемниң араттары чогааткан деп тайылбыр-биле дараазында ырыны үндүргөн:

«Аппараттың шылгалдазын арат бистер күүседир бис —
Алыс баар дээн оруувусту аштай тыртып алылыңар.

Бүтпестерниң артынчызы бюрократтар суртаалды
Бир-ле дугаар шылгалдадан бүрүн-мөзүн аштаалыңар.

Аппаратты шылгаар чорук ажылчынны барымдаалаар,
Аңаа бистер анаай орбайн ам-на дораан киржилинер.
Хүндү суртаал артышыкынын хүнү-биле аштаалыңар,
Күрүнениң аппарадын хөлечиктер ээлээр бис.

Соңгаарладыр чоруктугну солуй тыртып каавыттаалы,
Социалистиг каадырынга чоктарывыс белеткээли».

Бо баштайгы шүлүк аас чогаалында ырылардан чүгле хевири база хемчээли-биле ылгалып турар эвес, харын утка-шынары, угланышыкыны-биле база онзаланыр. С. А. Сарыг-оолдун аас чогаалының улусчу чаңчылынга дөзөөлөп бижээни «Эрге-шөлээ бисте турда» деп шүлүүн А. А. Пальмбах баштай эскерип үнелээн болгаш парлалгага кирирткен. 1934 чылда чогаал бижип эгелээн Б. Д. Хөвөңмей 1937 чылда «Шын» солунга «Эргиниң уран чогаалын чаартып хөгжүдөрүн реванэжилер (революстуг аныяктар эвилелиниң кежигүннери) оралдажыыл» деп чүүлдү парлаткан. Ында улустуң аас чогаалының дээжилерин үнелеп, чаа культураны хөгжүдөринге ажыглаары чугула база чаа революстугу чечен чогаал часкы чечек ышкаш частып өзүп орад-дыр деп демдеглээн.

1937 чылда А. С. Пушкинниң өлгенинден бээр 100 чыл болганын бүгү Тыва калбаа-биле демдеглээн. Ол уеде А. А. Пальмбах база өске-даа совет тускай эртемниглер А. С. Пушкин-биле тыва араттарны таныштырар ажылга улуг деткимчени көргүскенер. А. С. Пушкинниң «Капитан уруу» деп тоожу-

зун, «Тураскаал», «Чаадаевке», «Сибирьже», «Көдээ суур», «Кундага ырызы» деп шүлүктөрүн очулдуруп, «Чыынды чогаалдар» деп номну белеткеп үндүреринге олар бар-ла аргалары-биле дузалашкан.

Национал культураны хөгжүдөр херекке ТАР Эрте комитединин ролу А. А. Пальмбахтын, Х. М. Сейфуллинин ачызында бедип орган. 1940 чылда Ленинград хоорайга А. А. Пальмбахтын «Национал дылдың тургустунуп база хөгжүп олар байдалдарына холбаштыр тыва бижикти шинчилээринин айтырыглары» деп диссертациясын чедиинкинин камгалааны тыва культурага көсү кедилиг болуушкун болган.

Тываның капиталист эвес чаданың хөгжүлдезинден социалист чар-тылгаларже шилчип киреринге Совет Эвилели дорт дузалаан — янзы-бүрү бедик мергежилдиг тускай эртеминиглерни республикаже чорудуп берген.

Оларның-биле кады 1940 чылдың ноябрьда А. А. Пальмбах өг-бүлези-биле Тывага көжүп келген. Ол келген дораан-на билектерин сывыртынып каап-каш, бирде чогаалчыларга, бирде Эрте комитединге, бирде ТАРН ТК-га ооң хөй-нинти эрте-политиктиг «Ленин — Сталинниң тугунуң адаа-биле» деп журналын организаастаар херекке бүгү-ле арга-билиин берип дузалажып турган.

Тыва бижикти латинчиткен үндезинден орус алфавитче шилчидер дугайында төлевилелди көргүзүп аары-биле 1941 чылдың чазынында С. Лосаң биле А. Пальмбах Ленинградче чоруткан. Аңаа сураглыг совет эртемендер, эң ылаңгыя С. Е. Малов, үнелиг сүмелерни берип, төлевилелди бадылап берген. Латин алфавиттен орус алфавитче шилчилгени дайын чылдарында боттандырган. Ол чорук эрте-культураның болгаш депшилгениң дылы — улуг орус улустуң дылын өөрениринче чиигелдени, акы-дунмалышкы совет-тыва улустарының кады ажылдажылгазын улам ханыладыр, совет улус-биле улам чоокшулажыр арганы тыва улуска берген чугула политиктиг болуушкун болур.

Үстүнде адаанывыс С. Токаның «Хөлечиктиң човаланы» деп рассказы 1939 чылда «Мээң сактышкыннарым» деп ном болу берген. Ынчаарга дайын чылдарында С. П. Щипачевтуң, В. М. Кожевниковтуң база А. А. Пальмбахтын дузазы-биле автор ол сактышкыннардан «Тос чадырда» деп тоожуну бижип үндүрген. Ол болза тыва роман тургузарынче шийтпирлиг ба-зым болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында фронтуга дузаламчы организаастаар херекке бүгү-ле аргалар-биле кириштишаан, А. А. Пальмбах тыва дылды шинчилээр ажылды эрте-бурунунуң орхон-енисей көжээлеринде түрк бижикти өөренип көөр ажыл-биле холбаштырып турган. Улуг Октябрь революциязының соондагы хөгжүлдениң чайлаш чок түңнели база эчис сорулга — социализмче хөгжүлдениң негелделери Тываны ССРЭ-ниң дең эргелиг улустарының акы-дунмалышкы өг-бүлезинге эки тура-биле киреринге чайгаар-ла чедирип келген. Араттарның күзел-чүткүлүнүң боттанырынга коммунист эртемен Пальмбах ышкаш хөй-хөй демиселчилерниң үлүг-хуузу кирген дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас.

Совет өг-бүлеге киргенинден эгелеп Тывага хөгжүлденин чаа үе-чадазы эгелээн болгаш ол үе-чаданың сорулгалары кадрларга нарын, берге негел-делерни тургускан. 1945 чылда Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтун база ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң Тыва салбырын тургузары билек, А. А. Пальмбахтың эгиннеринге санап четпес үүргелер чүдүрүлгөн. Ооң эптиг-эвилец, кижилерни чайгаар каттыштыра бээр талантызы, байлак дуржулгазы, эгээртинмес хөй талалыг билии, сорук-туг мөзү-шынары, кайгамчыктыг ажилгыры турбаан болза, тускай дээди эртемниг кадрлар барык чок үеде, ынча көвей чүвени кым-даа кылып шыда-вас турган.

А. А. Пальмбах бодунуң өөреникчилери А. Белек-Баир, Л. Чадамба, М. Биче-оол, А. Кызыл-оол, чогаалчы С. Сарыг-оол, корректор С. Делгер-оол суглар-биле кады москважылар А. Бобкова, А. Кордова, О. Головкина бол-гаш өскелерниң-даа киржилгеизи-биле 1952 чылга чедир кыска хуусаада 48 чогааттыг болгаш очулдуртунган өөредилге номнарын тыва школарга бергенер. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң чанынга тургустунган тыва литература секциязының ажилынга киришпишаан, ол Москваның чогаалчы-ларының дузазы-биле тыва чогаалчыларның дээре чогаалдарын очулдуур, «Улуг-Хем» альманахты орус дылга белеткеп үндүрер ажилды харыылап турган. С. К. Токаның «Араттың сөзү» деп тоожузун очулдуур база уран-чечен талазын болбаазырады хоюглаар ажилга чеже күш киирбээн дээр. М. Пахомов биле С. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажилынга шыдаар шаа-биле дузалажып турган. О. К. Саган-оол башкызының дугайында мынчаар би-жээн: «Мээң, мээң чогаадыкчы өзүлдемге, Александр Адольфович мерген угааныг чөвүлекчи болуп чораан. Ол мээң чогаалчы болурумга бодунуң бүгү-ле кичээңгейин, билиглерин берген. Мээң литература талазы-биле баш-кымга улуг четтирдим. Бүгү-ле башкылар Александр Адольфович ышкаш ындыг бөдүүн, ындыг кижизиг, ындыг харам чок болган болза деп болат-тынар-дыр. Мен бо сөстөрни тыва литературага бодун бараалгаткаш, Алек-сандр Адольфович-биле кады ажилдап чораан кижилерниң өмүнээзинден бижидим».

Өөредилге номнары, чечен чогаалдар, хөй-ниити политиктиг номнар парлаар ажилды калбарты бергенде, тыва литературлуг дылдың термино-логиязын чурумчудары чидиг сорулга апарган. Эржежок чугула таварылгада ындыг айтырыгларны парлалга, солун ажилдакчылары база чогаалчылар-биле сүмележир боордан башка, оларны эртем негелдези-биле шийтпирле-жиптер дээди эртемниг журналистер турбаан. 1951 чылдың май 11-де А. А. Пальмбах О. К. Саган-оолга дараазында айтырыгларны салган:

«Терминнерни шын тургузары болгаш сөстөрни шын бижири эң чугула (болгаш маргылдаалыг) таварылгаларның даңзызын силерже чоруттум. Практикада мынчага дээр оларны янзы-бүрү бижип турар. Оларның кайы-зын силерниң-биле алырга, хүлээп алза экил:

<p>1. роль — рольдин, рольдер,
роли, ролинде</p> <p>2. контроль — контрольдин,
контрольдер, контроли,
контролинде, контрольдээр,
контрольдээшкин</p> <p>3. секретарь — секретарьниң,
секретарьлер, секретари,
секретариндан</p> <p>4. тын (амы-тын)
дын (чүгөн дыны)
дынар, дыныш,
дыныштыг</p> <p>5. таңгырак, таңгыраглаар</p> <p>6. аш-чем</p> <p>7. полк — полкунуң,
полкулар, полкузунда</p> <p>8. рельс — рельсиниң,
рельсилер, рельсизинде</p> <p>9. суффикс — суффиксиниң,
суффиксилээр, суффикизи,
суффикизинден</p> <p>10. лозунг — лозунгтуң,
азы лозунгунуң
лозунгу азы лозунгузу
Гельсинки бе азы Хельсинки бе?
(чаа картадан хынаар)</p> | <p>роль, рольдун, рольдар,
ролю, ролюнда</p> <p>контроль — контрольдун,
контрольдар, контрольдаар,
контрольдаашкын</p> <p>секретарь — секретарьның,
секретарьлар, секретары,
секретарындан</p> <p>тын (амы-тын)
дын (чүгөн дыны)
тынар, тыныш, тыныштыг
тыныштыг</p> <p>даңгырак, даңгыраглаар
аш-чем</p> <p>полк — полктуң,
полктар, полкунда</p> <p>рельс — рельстиң,
рельстер, релизинде</p> <p>суффикс — суффикстин,
суффикистер, суффиксизн,
суффиксизинден</p> <p>лозун — лозунуң,
лозуну</p> |
|--|---|

Улус демократтыг чурттарның аттарын база хынап көөр силер (солун-
нардан, журналдардан шүүп көөрүн Фрося Трубинадан (институттуң биб-
лиотекары) дилээр апаар, ооң соонда тыва дылга чугаалажып көөр эвеспе).
Алтай-Тадды область, Горно-Алтайская область.

Янзы-бүрү саналдар база кирип турдулар. Чижээлээрге:

Польшаның улус-демократтыг республиказы (орфографтыг словарьда
ынчаар кирген).

Польшаның улусчу-демократтыг республиказы. Улус демократтыг Польша
республика (эш Сүрүн-оол ындыг саналды кириген).

Бижиктиң хөгжүлдезинге салдынган айтырыгларның принципалдыг
чугулазын барымдаалаш, чогаалчылар бодап көргөц, саналын орфографтыг
словарьның редактору эш О. Т. Шырапка дамчыдып берип көрзүн. Боду-
царның база өске эштерниң бодалдарын, Олег Карламович, меңээ телефон-
биле дамчыдар силер...

Силерни хүндүлөп чоруур А. Пальмбах».

1952—1953 чылдарда Ленинградтың күрүне университетиниң баштайгы доозукчулары эртем-шинчилел база башкы институттарынга кээп ажылдай бергенде, тыва дылдың эртем-практиктиг айтырыгларын шиитпирлээр ажыл шулуудаан. Ол үеде эртем-шинчилел институтунуң дыл болгаш бижик секторунуң эргелекчизинге Ш. Ч. Саг, литература болгаш фольклор секторунун эргелекчизинге А. К. Калзаң ажылдап турган, литературлуг тыва дылдың терминологиязын доктаадыр ажылды олар баштап, А. А. Пальмбах, О. К. Саган-оол, С. А. Сарыг-оол, С. С. Сүрүң-оол, О. А. Толгар-оол, Ю. Ш. Кюнзегеш болгаш өске-даа эштерниң идепкейлиг киржилгези-биле нийти чурумну доктаадып, национал хевирлиг, социалистиг утка-шынарлыг культураны хөгжүдеринге үнелиг салыышкынын киригеннер.

А. А. Пальмбах кады ажылдап чораан эштеринге хайыралыг, ээлдек, сагыш човангыр кижичораан. Ооң кижилерге хүндүткелдиг сеткили чымчак эвилең баштактаныындан-на илден. Ол хөй чылдарның эчизинде С. К. Токабиле чогаадыкчы ажыл-даа, эш-өөр-даа талазы-биле кайгамчык найыралдыг чораан. Боду оюн-баштакты, кочу-төөгүнү билир кижичораан, А. А. Пальмбах С. К. Токаның сагынгыр-тывынгыр, баштаан магадаар. Ынчаарда 1958 чылдың чайыны чүве, бо одуругларның автору ынчан эртем-шинчилел институтунун директорунуң оралакчызы турган. Бир-ле катап А. А. Пальмбах партия обкомунга чорааш, «эш Тока мени «черле» ашак-тыр бо дээр кижичышкажыл» деп хөглүү кончуг келди. Херектин ужуру болза, тывалаарда болганоктуң кадында «черле» дей кааптар чаңылдыг кижичораан, оозун кочулаткан чүвен иргин.

А. А. Пальмбах өөреникчизи Л. Б. Чадамбаның дугайында чылы-биле чугаалаар. ТАР культура яамызынга бо ийи кижиниң баштайгы ужуражылгазы чаптанчыг. 1940 чылда А. А. Пальмбах ТАР культура яамызынга база Эртем комитетинге чөвүлекчилеп ажылдап турган. Ооң дузалакчызынга ажылдадыры-биле Л. Б. Чадамбаны көдээден келдирткен. А. А. Пальмбах ол үени сактып келгеш, дараазында чүвелерни чугаалаан: «Бир-ле катап дүштеки чем чапсарында буфетке кире бээримге, чолдаксымаар сарыг оол бир холунда шангызин үнгүп, бир холунда шилде сүдүн ижин тур. «Мээн дузалакчым биче эртем ажылдакчызы болур кижичораан бо-ла боор» деп бода-лым-биле: «Экин, мен болза Пальмбах деп кижичораан мен» дээрим билек-ле, «мен-даа дыка-ла хөйүнү чиир кижичораан болдур мен ийин» деп хары дыңналды.

А. А. Пальмбах ол үедеги тываларның эртемче чүткүлдүүн, черле идепкейлинн магадаар чораан. Ооң дараазында сактыышкыны солун: «База бир хүн Л. Б. Чадамба-биле иелээ ажылдап орувуста, телефон кынгырткайны берди. Ооң телефон дыңнаксаары элдеп, бо-ла салып чеде берген турар кижичораан чүве. Көрүп олурарымга, бир-ле кижичораан чугаалажы берди, удаваанда ийи тала дугуржулга кылды. Оон телефонун салып кааш, төлөпиг байдал-биле мээн чанымга кээп олуруп алгаш, айтыра-дыр: «Литература деп чүл, башкы?». Тайылбырлап бээримге, чаа айтырыгларны тө каап-ла ор. Кижим дээрге мээн тайылбырымны кыдыраажынга чаңгыс-даа сөс ытпайн бижик алды. Адактың сөөлүндө «бөгүн дээреде болзун» дээш, чугаалай-дыр:

«Даарта Каттышкан школага литература өөредилгези эгелээр чүве дидир, ооң кирилде кичээлин эрттирип беринер деп диледи». Ам канчаар, конспек-тизи-биле Л. Чадамба кичээлди эрттирген болбазыкпе».

А. А. Пальмбаха назынының барык-ла 30 шаа сөөлгү чылдарын ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чоруктуң үгдерээн үезинде болгаш ооң уржукта-рын ажып эртер дээш демиселдин чылдарында чурттап эрткен. Алыс бүдүжү кижилерге ээлдек хайыралыг, чөптүг кижилерге болгаш ол кевин-херек чок черге нүгүлдеткенинден база ялым чок черге яла көргенинден качыгдан хөй-хөй кижилерге арга-сүмө кадып, сагыш човап, дузазын чедирип чораан. Тыва улустуң ыраажызы С. Б. Пюрбю, буржуаз национализм херээнге доннашкаш, дыңзыткан режимниг эдип чазаар черге 6 чыл олургаш, 1954 чылдың ок-тябрь 11-де хосталган. Ол 1954 чылдың ноябрь 11-де С. П. Щипачевка эн берге үеде чогаадыкчы талантызын ыдыкты-биле камгалап чораанын, чер-чуртунга келгеш, харамдыгышкын-биле чогаалынче шымнып киргенин, би-жээн чогаалдары-биле хайнаар кирер аайы тывылбастап, сеткил-хөңнүн эдектеп-куспактап алган чораанын апарганын бижээш, мынча деп уламчы-лаан: «...эрткен үениң дургузунда бодумнуң шынчымны, сеткилимниң агын көргүстүм. Бо бүгүнүң соонда амыдыралымда эн-не үнелиг чүвемни каап деп. Ол дээрге амы-тындан чарлыры-биле дөмөй херек-тир.

Бо берге байдалдан уштунар арганы чугаажок дилээр апаар мен. Дек-тиң мурунунда, мен бодаарымга менээ дээреси болза, чонга херектиг талан-тыларга сеткили човангыр сурагыг чогаалчы, коммунист кижилерге — силерге бараалгаар болза эки деп шийтпирледим. Мооң ужурунда силерге чамды-зын очулдурган, чамдызың орус дылга дорт бижээним чогаалдарымны чоруттум...

Силерниң сүмелеринер болгаш үнелелинерден халбактанып чорзумза мени делгем орукче үндүрүп кээр орук айтыр удазын ол болур деп иде-гээр тур мен...». Степан Щипачев бо чагааны А. А. Пальмбаха дамчыдып бергеш, С. Б. Пюрбюге дузалажырының аргазын тыварын сүмелээн. Ын-дыг арга удаваанда тыпты берген. Ол болза А. С. Пушкинниң «Евгений Онегин» деп чогаалын очулдуруп ажылды С. Б. Пюрбюге даасканы болур. Очулга чоруп турда, С. Б. Пюрбю А. А. Пальмбаха чагаазын үргүлчү чорудуп турган. Оларның чамдызындан үзүндүлери ап көрээли. 1955 чылдың июнь 9-та С. Пюрбю мынчаар бижээн: «Амгы үеде «Евгений Оне-гинни» очулдуруп тур мен. Бүгү-ле үемни, бүгү-ле амыдыралымны маңаа чарыгдап тур мен. Дендии кыска кадыг хуусаа берген (очулганы бо чыл-дың сентябрь 30-де ном үндүрер черге дужааган турар). Шулбус дег берге, хол-бутту хүлүп каанзыг сес слогтуг шүлүк деңер даан, бүгү-ле үүлгедип турар чүвем — словарьлардан база айтырыг болгаш хары дептерлеринден дендии оът-баштап төнмөс-батпазы-биле «Евгений Онегинни» кастынары бо-ла дивес силер бе. Бо болза мени ырмасынчыг берге байдалга чедире бээр-дир. Бодумну бышкан чогаалчы деп бодап чоруур болганымда, мөл-дүк-калдык чүве кылыр хөңнүм чогулу. Кыргыз дылда «Евгений Онегин-ниң» очулгазын тып алдым. Таарышпадым. Пушкинниң слогу дыңналбас-

тыр. Бир эвес тыва дылга чоок өске дылда очулга тывылза, менче чорудуп көрүнер. Мээң кайы хире өөрүүрүмнү баш удур чугаалаан херээ бар деппе».

1955 чылда, Улуг Октябрьның байырлалының бүдүүзүндө, С. Пюрбю А. А. Пальмбаха мынча деп бижээн: «Силер «Евгений Онегинниң» очулгазының байдалын сонуургап тур боор силер. Чүү дээр боор, очулга-даа белең-не тур-ла. Мооң ужурунда Силерге чүнү чугаалаар чоор? Азы Александр Сергеевич-биле кады: «Өске эрикче кежип келгенивис дээш» бот-бодувуска байыр чедиржиң, «Ура!» деп алгыржыр улус боор бис бе, азы шыңгыы шииткекчиниң шиитпирин чап чок кадында серт кыннып ма-наар бе?»

А. А. Пальмбах бодунуң дагдыныкчы башкызы ССРЭ-ниң Эртемнер Академиязының корреспондент-кежигүнү, делегейге сураглыг түрколог Сергей Ефимович Малов-биле чылыг найыралдыг харылзааны тудуп чораан. Ооң херечизи кылдыр бир чагааны ап көрээли. 1954 чылдың февраль 25-те С. Е. Малов Ленинградтан мынчаар бижээн: «Хөй дакпыр хүндүткелдиг Александр Адольфович! Ук шаанда силерниң улуг телеграммаңарны алган кижиге болгай мен. Ында макталды долuzu-биле бодумга хамаарыштырып шыдавас тур мен.

Силерниң словарьңарны база алдым. Ону дээш дыка-дыка кончук өөрүп тур мен; бодумнуң ажылымга ол словарьны ажыглап турар мен.

Февраль 7—12 чедир Москвага чордум, ынчалза-даа силерни көрбээнимге хомудаар-дыр мен.

Кадык чаагай чурттаарыңарны күзеп ор мен.

Байыр-биле Сер. Малов».

Тываның төөгүзүнүң шылгарангай шинчилекчизи профессор В. И. Дулов 1957 чылдың май 7-де А. Пальмбаха мынча деп бижээн: «...Силерге бодумнуң тывалар дугайында номумну чоруттум. Чогумчалыг таварылганы ажыглап алгаш, силерге силерниң менээ чүректиң ханызындан эвилең чоруунар дээш база кезээде-ле меңээ өскерлиш чок дузалажылганар дээш өөрүп четтиргенимни илергейледим. Силерниң дузанар эвес болза, бо ном кайын үнер ийик, ында силерниң үлүүңер база-ла бар. Чүректиң ханызындан улуг четтирдим...

Силерниң холдарыңарны дынзыг туттум. Вс. Дулов».

А. А. Пальмбах биле О. К. Саган-оол хөй чылдарда эдержиң, бот-боттарыңа сагыш човажып, ажыл-ижинге дузалажып, сеткилге чаагай найыралды тудуп чорааннар. 1962 чылдың декабрь 28-те О. К. Саган-оол Пальмбахтың бижээни, Х. М. Сейфулин, С. К. Намчак база А. А. Пальмбахтың аттарып салган чагааны алган. Ында бижээни болза: «Эргим Олег Карламович! 1963 Чаа чылдың байырлалы-биле капсырлажы берген силерниң 50 харлаарыңар-биле найыралдың, акы-дуңмалышкы чоруктуң байырын чедирдивис.

Силер, революцияның херээнге бердинген аныяк чурукчу — найыралдың болгаш улустарның аас-кежиин дээш демиселдин ыраажызы, үжен чылдарның орган үезинде улусчу Тываның чечен чогаалыга келген силер.

Оон бээр силер бистиң чуртувуста эң аныяк литература — тыва национал совет литератураның бут кырынга туруп чечектелип хөгжүүрүнге чогаалдарыңар-биле киржип келген болгай силер. Мынчангаш номчукчулар силерниң арын-нүүрүңерден бүгү совет улустуң хөй националдыг литератураның үзүлбес кезиин — национал хевирлиг, социалистиг утка-шынарлыг тыва литератураның эгелекчи пионерлериниң бирээзин танып көрүп тура-ры чөп.

Силер бодуңарның чогаадкчы ажылыңарга депшилгелиг литература чаңчылдары-биле Советтиг Тываның чаа кижилерин болгаш оларның интернационалчы болгаш совет патриотчу сагыш-сеткилиниң хөдөлдирер күштерин чаарткчы байдалдыг сиилбип чоруур арганы эптиг холбаштырып билер силер. Номчукчуларның шагда-ла ынак апарганы, школа номнарынга кирген рассказтарыңар «Найырал», «Сумудан келген оол», тоожуңар «Баян-Таланың кижизи», шинлеринер «Чүткүл», «Оттуушкун», шүлүктериңер «Тудугжу», «Эмчи кыска», «Орус большевикке» — бо-ла бүгүлөр силерниң чүрээңерниң ынакшылы болгаш чылы-биле бижээниңер чогаалдар боор-дур.

Силерниң чогаалдарыңарда дылыңар болгаш стилиңер улустуң дириг чугазы-биле болгаш ССРЭ-ниң бүгү улустарында ышкаш тыва улустуң ийиги төрөөн дылы болу берген орус дылдан үлегерлеп тыва дылче дамчыдып өстүрүп турарыңар чаа сөстөр болгаш сөс каттыжылгалары-биле байлак онзаланыр.

Улуг Октябрының ачызында чүс чылдың дарлал-бегинден ангыжыраан бөдүүн кижилерниң чүректеринге чоок билдингир улуг эвес шүлүктөрдөн эгелээш бүгү совет улус-биле бир дөмей коммунизм тургусчуп турар Тыва АССР-ниң ажылчы чоннарының чаа амыдыралын болдунар-ла аргалар-биле долу, шынчы, чайыннанчак кылдыр чуруур хүлээлгелиг тыва литератураның янзы-бүрү жанрларының тыптып хөгжүүрүнге чедир ажылга киржип келген силер.

Ажыл-ижи тудуш өөрүңер-биле кады чалыы үңерден бээр марксистиченинчи улуг номналды хандыкшылдыг өөренип, бодуңарның чогаадкчы ажылыңарның тодаргай идепкейлиг болгаш эчис сорулгалыг үңер дөзүн тыпкан силер.

Силерниң маадырларыңарны, оларның чурум-сайгылгазын болгаш иштики сагыш-бодалын, тыва бойдустан ширинзимээр каас-чаражын, улустун амыдыралының онзагай талаларын чуруурда херектиг амыдыралчы уткашынарны, дириг өңнерни бээр ССРЭ-ниң бүгү национал литератураларының хайыразы, элбекшилдиг башкызы — совет чаа амыдырал болур-дур. Оон өөрөнмишаан, чонга болгаш күш-ажылчы кижилерге ынакшылдан дөстөлген салым-чаяаныңарны өөскүдүп өстүрбүшаан, силер уран чүүл болгаш литератураның хөй талалыг ажылдакчызы — шүлүкчүзү, прозаиги, драматургу, сценаризи, публицизи, критиги, редактору, очулдурукчузу, Тыва-

ның аныяк чогаалчыларының удуртукчузу-даа, кижизидикчизи-даа болуп чор силер.

Силер бодунарның чогаадыкчы ажылынар-биле, партия хөй-ниити ажылынар-биле база хууда үлегер-чижээнер-биле бистиң аныяктарывыска коммунизм тудукчуларының болгаш бүгү делегейге тайбың дээш демиселчилерниң мөзү-шынарларын быжыглап турар силер.

Силерге болгаш бүгү тыва литературага келир үениң кижилериниң идея, мөзү-шынар болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезинге чаа-чаа чедишкиннерни күзедивис. Советтиг Тываның чаа кижилериниң дугайында чаа чогаалдарны силерден манап тур бис.

Чаагай кадыкшылды, хуунарда аас-кежикти, эргим Олег Карламович, силерге күзедивис. Силерни дыңзы-биле кужактадывыс. Х. Сейфулин, А. Пальмах, С. Намчак».

А. А. Пальмах Тывага кады ажылдап чораан эштерин кагбайн, оларның-биле кижизиг эвилең харылзааны тудуп, оларга шыдаар шаа-биле дузазын чедирип чораан. Оларның аразынга С. Иванов, А. Бобкова, А. Кордова, А. Кордов суглар кирер. Тывага ажылдап чораан Александр Михайлович Кордов ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чоруктуң үезинде нүгүлге таварышкаш, хоругдадып чектедип чорааш, 1957 чылда агарып үнген. Мооң ужурунда ооң кады сулараан. 1958 чылдың эгезинде ооң кадайы Александра Александровна Кордова А. А. Пальмахка дараазында дилеглиг чагааны чоруткан. «Силерге каш одуругну база аңаа дилегни бижикседим. 1958 чылдың март 11-де Александр Михайловичиниң 60 харлаарынга холбаштыр кандыг-бир номунардан чорудуп берип көрүңер.

...Москвага чурттап чоруур шаавыста, ында хөй эш-өөрлүг чордувус, ынчалза-даа амыдырал, экизи-даа ол ыйнаан, кадыг-дошкуну-биле ол харылзааларны үзүп каапкан... Силерниң дугайыңарда бисте онза чылыг сактышкын арткан, мооң ужурунда Москвага силер-биле душкан соовуста Александр Михайловичиниң сеткили дыка өөрээн, чүге дизе бо үеде биске дыка үнелиг кижиге чылыг байдалды база чоок идегелди хайырлааны-нарның түннели деп бодаар мен...

Мынчангаш, Александр Адольфович, силерден дилээрим болза, Сашаның сеткил-сагыжын чазамыктап, амыдыралга кадыкшылдыг бүзүрелиңер болгаш чаагай баштактаныңар-биле деткип көрүңер...»

А. Кордова чагаазының харызын А. Пальмахтан дораан алган: «Энерелдиг эргим хүндүлүг Александра Александровна! Александр Михайловичиге чоруткан чагаамда эмнелгезин канчаар чорудуп турарын кысказы-биле бижип көрзүн деп дилээн мен. Силер ол бодунуң кады дээш чүнү канчап турарын база Павловтуң өөрединин (эки уйгу, эки сүзүглел суг-суг дээш) канчаар сагып турарын база бижиир силер. Оон аңгыда эмчилер чүнү сүмелей-дир?

Мен хуумда мынчага дээр көшкүн амыдыралдыг хевээр мен. Мээң өөмде ам бо үеде оглум Тамир, ооң кадайы Тамара база бичин оглу (2 хар 11 айлыг) Алла болгаш оглум Граник, ооң кадайы Зина база уруглары

Галя (10 харлыг), Тома (7 харлыг) чурттап турар. Тэмирни Кызылга ийн харлыг турда көргөн боор силер — ол ам инженер-электрик апарган. Мээн ортун оглум Граник — курлавырда капитан, чоокта чаа шеригден халашкан, амгы үеде ажылдавышаан институттун бирги курузунда өөренип турар; база инженер болурун күзеп турар кижичүве.

А силерниң уругларыңар кайда чурттап, чүнү кылып турлар? Уругларыңарның уруглары кайы хире өзе берди?

Силерниң күш-быралыңарга болгаш ажилгырыңарга адааргаар кижичүве мен. Бодум үзүктел чок ажылдап, ынчалза-даа үргүлчү дыштанып чоруур кижичүве мен. Уругларыңарның уругларыңардан бо-ла чөптүг чемеледи бээр кижичүве мен.

Чогаал болгаш эртем талазы-биле херектеримни өске чагаага бижип көрейин.

Сергей Карпович Иванов, биеэги Тывага РСТК даргазы, Силерге база Александр Михайловичге байырымны дамчыт деп дилээн чүве.

Силер бүгүдеге кадыкшылды күзеп, холдарыңарны дыңзыг туттум.

Байырлыг. А. Пальмбах.

1958 ч. 1 ай 23-те.

Ол-ла чылдың октябрь 10-да Александр Михайлович Кордов улуг өөрүшкү-биле бижээн хары чагаазыңа А. А. Пальмбахка орус-тыва словарь база чагаа дээш өөрүп четтиргенин илергейлээш, Чирчикке С. К. Токаның кээп чораанын, ооң-биле ужурашканын сеткил ханып бижээн. Бо чагааның харызын Кордовтар А. Пальмбахтан октябрь 24-те алганнар. Ында бижээни: «Эргим Александр Михайлович! Бичии температураны шыдажып эрттирери улуундан берге болгулаар. Мооң ужурунда анаа удур бүгү-ле күштерни мөөңнээри чугула. Бир эвес алдырбас хире болза, дондораан шөлээлеп алгаш, Ибн-Синниң сүмезин езугаар арыг агаарга дүрген-дүрген шимченгени дээр. Иогтарның системазы элдепитиг түннелди берип турар, мээң дыңнааным-биле алырга, база-ла хөй шимчээшкин негээр чүве дижик. Бистии-биле алырга, хеме кырынга эжиндирип чорааш балыктаар, Тургенев ышкаш куштаар, чок болза туристеп чер кезиир — бо бүгүден дээр чүве тыптыр деппе. Чүгле буруңу болгаш амгы үениң номнарын барымдаалавайын, харын силер-биле кады Кызыл чанында Вавилин эт-пээнде ортулукка ала-буга тудуп чораанывыстың дуржулгазын база көрзе дээр боор. Силерниң амгы чурттап турар черинерде балыктаар, аңнаар дээш спорттун өске-даа хевирлерин ажыглаарыңа таарымчалыг кандыг байдалдарын баш удур билип алыр төлээде, менээ чаа дуржулгаңарны дамчыдып берип көрүнер. Амдызыңда спорт ниитилелдеринден дың чаңгыс «Локомотивтиң» спортчу аңныр болгаш балыкчы секциязыңда киржип турар мен, ынчалза-даа силерниң хүннээректээн крайыңарга чеде бээр таварылга тура берзе, арным-биле малгашка үспес төлээде, Узбекистанның спорт ниитилелдериниң негелделери болгаш байдалдары-биле күзелдиим-биле таныжыксаар тур мен. Дуюкаа айтырыксаар чүвем болза эмчи тала-

зынга хамааржыр (Чирчиктиң бедиктери чүрээ көзүлдүр кошкаан мен ышкаш сылдамык спортчуларны чоогунга чагдадыр ирги бе?). Чирчиктиң бедии далай деңнелинден кайы хире бедигил, чазын, чайын, күзүн ында температураның бедии болгаш чавызы кандыг болгулаарыл — бо бүгүну келир чылдың планынга кириери-биле сонуургаар-дыр мен.

Силерниң чалалаңар дээш изии-биле четтирдим. Эш Тока силерге душчуп чораан-дыр, ол дугайты база-ла онза өөрдүм. Ташкентиниң агаарын тынып алыры (оон-даа артык чүве — ооң сүүзүнүн четтирер үе) шагда-ла келген ийин. Ынчалза-даа чүвениң ужуру дараазында хууда байдалдарым-биле холбашкан:

1. Кызылда ТДЛТЭШИ-да (дыл, литература болгаш төөгүнүң эртемшинчилел институтунда) дыка ыракта (үе-биле алырга Ташкентиден каш катап ырак черде: ТУ-104 Кызылга чедир ужар эвес) ажылдавышаан мен. Москваже чандыраар азы ажылдан халаштырып үндүрер дугайында дилээмни хүлээп алырындан ойталап каапкан, ийи чыл эрткенде, кажан эртем грамматиказының ийиги кезии — синтаксис доосту бергенде, айтырыгны база катап көөр хире-дир. Ажылым планы дыка дыкпыш, Кызылда институт-биле харылзааны авиапочта-биле, чок болза телеграф азы телефон-биле тудар кижидир мен.

2. Эмчилер мени кадым ужун Кызылдан ушта бижээш, Москвага быжыглап кааннар. Спорт-физкультура талазы-биле чедишкиннерим чаагай идегелди меңээ берди, ынчалза-даа курорт үезинде биеэги-ле чүрек-дамыр эмгээниң ужун (эмчи хайгааралы-биле) дыштаныр черлерже баарын чөпшээрээн.

3. Бодумнун ээлчээмде мээң ажылга кирип алырымга эң-не таарымчалыг чүве болза, Кызылдан ёзу барымдаалап үндүр бижидерим болур, ынчалза-даа ажылга кирерим берге: узун хуусаалыг командировкага турумда, чурттап чораан квартирамның чамдыызы оскундурган, моң ужурунда чаңгыс борбак өрээлге 3 хардан өрү назылыг 8 кижиди чурттап орбис. В. И. Ленин аттыг библиотеканың эртем залы ажылдаарынга дыка таарымчалыг, ындыг-даа болза ажылга хереглээр дээш чыып алганым тыва номнар болгаш бижиттинген саазыннарны ынаар кириери хоруглуг. Эрги шагда дузалажыры дег, «кижилер аразынче» кирип, сууржуң амыдыралдың четтикпес күзели «крайны» дилеп бажым ыжып чор мен, амыдыралымның овор-хевири кедергей көшкүн болгаш турум эвес. Мынчангаш күш-ажылымнын бүдүрүкчүлүү хензиг.

4. Чуртталга шөлү тып болур дың чаңгыс арга болза күш-ажылчы арга-биле чыгдырган хөреңги-биле садып алыры. Мынчангаш институттун удуртулгазы-биле сүмелешкеш, бо чылын ээлчеглиг шөлээ үезинде спортчу күзелди чүгеннээш, «Мен болза ажылдап тур ышкажым чүл — сен база ажылда даан» деп каапкаш, чогаадыкчы шарымны кымчылапкаш, бүдүн чартык ай иштинде стол артынга олурар апарган кижиди боор мен ийин он. Чүгле мындыг ажыл келир үдеги сууржуң чуртталгамның санынче бичиндаа бол дадывырны кириер арганы бээр.

5. «Чурттаар шөл дээш штурм» үезинде эргиде чуруп эгелээн эскиз-теримни чүгөле доозарынга херектиг өңнерни тып байлакшыдарын чөпшээреди. Канчан-чооп дириг-ле чорза, шыдамыккай чорук биле күш-ажыл чүнү-даа шыдап эрте бээр болгай аан.

Силерге амыдырал-чуртталга база ажил-херек талазы-биле ыңдыг делгерей болгаш шылагданчыг отчетту кылып турар ужурум болза силернин чагаанар мээң иштим-хөннүмнү кайы хире хөлзеткенин, Африка болгаш Азияның культура талазы-биле төвү апарган Ортаа Азияга шагдала барыксаан күзелим боттанмас апарганынга хомудаанымны, ук күзелимни эртенги шай-биле база катап оожургадаыр апарганымны билип алыр ирги бе деп кордааш бижээним ол. Переделкинода бистин аалывысты тыппааныңарга хомудаар-дыр бис. Келир чылын ыяап-ла ужуражыр бис, ол дугайында планны тускай чогаадып алылы. Чирчикте билдингир хемчээлдернин эң чугулазы — черниң бедии биле температура эвеспе. Эптиг таварылгада балыктаар, аннаар дээш өске-даа чүүлдерге чедишкиннеринерни дыңнадып бижиир силер.

Мээң чоокку үеде планым: 1) ноябрьда Ялта хоорайда чогаадылга бажыңыга баар; 2) декабрь биле январь айларда Чөөн чүк литература-зының ном үндүрер черинге «Тыва дылдың эртем грамматиказы, бирги кезин — фонетика болгаш морфология» деп номну парлалгага белеткээр; 3) февраль биле март айларда Москва чанында чогаадылга бажыңыга ажилдаар (сорулгам база биеэги хевээр: шары хай дээр). Оон ыңай ажилдың расписаниези тургустунмаан.

Александра Александровнага, Кларага база Сережага байыр чоруттум. Шуптуңарга кадыкшылды күзедим. Силернин холдарынарны дыңзыг туттум.

Байырлыг. Кырган-ачазы Саша.

Р. С. Кызылдан сентябрь айның ортузунда эеп келдим. Улуг-Хем, Чаа-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик районнарда чорааш, чангыс борбак өг көрдүм. Көшкүн Тыва сууржуң амыдыралче шилчий бергени ол-дур.

Марксизм-ленинизмниң үзели-биле чепсегленген, езулуг интернационалчы кижин Александр Адольфович Пальмбах бодунуң бүгү-ле амыдыралын болгаш билиглерин кижилерге харам чокка үлеп берип, элбекшилдиг буянын чедирип чораан. Кайгамчыктыг хүндүткел болгаш ынакшыл-биле оод чүрээ тыва улус дээш соп чораан. Бөгүнгү Тываның чедишкиннериниң бүдүүзүндө А. А. Пальмбахтың тарып каан үрезиннери чечектелип, чаа-чаа шимизин, эгээртинмес кезин берип чоруур болгаш тыва улус келир үеде олардан чаа-чаа дүжүттерни алыр.

1963 чылдың октябрь 25-те С. К. Тока Т. А. Пальмбахка мынча деп бижээн: «Эргим Тамир! Бистин улуг өңнүүвүс болгаш эживис А. А.-ны хөөржүдөр хүнде тырттырган чуруктарны силерге чоруттум. Ынчаарда бис ону сөөлгү орукче үдеп турдувус. Ам чүнү-даа кылыры берге, эгидер арга чок чидириг-биле шыдажырдан өске арга чок деп билип тур бис. Бистер —

оларның өөреникчилери, силер бүгүдө — ооң төрээни, кижизидип каан кижилери Александр Адольфович ышкаш сагыш-сеткилдин ханызындан кызымак, соксаал чок болгаш шынчы ажылдап, Төрээн чуртувустуң чаагай чоруунга, коммунизм тудуушкунунга шыдаар үлүг-хуувусту кириер болзувусса ооң чырыткылыг тураскаалын кажан-даа утгундурбас болдуруп шыдаар бис.

Бо чагаа-биле кады 1963 чылдың октябрь 24-те кажыыдал митингизинге чугаамны база чоруттум.

Холунарны быжыг туттум, ажыл-ижинерге болдунар-ла чедишкенинери болгаш амы-хууда өг-бүлениң амыдыралынга аас-кежикти күзедим. С. Тока».

Чагаада айыткан кажыыдал митингизинге С. К. Токаның чугаазынын сөстери бо-дур: «Эштер! Бистер бөгүн бистиң өңнүүвүс, эживис болгаш башкывыс Александр Адольфович Пальмбахты сөөлгү орукче үдээр дээш мында чыгып келген туруп турар тур бис. Ооң эрткен оруу шынап-ла алдарлыг, өөредиглиг, биче сеткилдиг болгаш улуг чаагай. Эңгинин солдаттан дыл эртемнериниң профессорунга, литература болгаш уран чүүлдүн алдарлыг ажылдакчызынга чедир орукту ол эрткен.

Александр Адольфович болза тыва бижиктиң үндезилекчизи болгаш тургузукчузу, Тывага культура революциязы дээш карак-кызыл демиселчи, чаа Совет Тываның тудуушкунунун идепкейлиг киржикчизи, бистиң Төрээн чуртувус — Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң патриотчузу болгаш ооң идепкейлиг дайынчызы болур дээрзин бүгүдө билир болгай.

Эргим эш Александр Адольфович, бис бөгүн сээң-биле чарлып тура, сээң кады ажылдап чораан эштерин болгаш өөреникчилерин, алдарлыг ажыл-херээнни, бистиң чуртка коммунизмни тииледир дээш демиселге берген амы-тыныңны шынчы болгаш патриотчу ажыл-иштиң үлегер-чижээ болдуруп, мээ-медереливиске кажан кезээде кадагалаар бис деп даңгыраглап тур бис.

Амыдыралының сөөлгү минуталарыңа чедир сээн, Александр Адольфович, алдарлыг оглу болуп чорааның бистиң Төрээн чуртувус — Совет Социалистиг Республикаларның Эвилели делгерезин!

Сээн, Александр Адольфович, кижигүнү чорааның болгаш кижигүнү болуп артканың СЭКП делгерезин!

Сенээ, Александр Адольфович, мөңге тураскаал артар болзун!»

Александр Адольфович Пальмбахтың буянның үүле-ижи болгаш чырыткылыг омур-хевири тыва салгалдарга үлегер-чижек болуп, тыва улустуң культуразыңа келир үдеги хөгжүлдезинге магадылалдыг даянгымыжы болуп, совет социалистиг чоргаарал-биле сиңниккен кижилерниң чүректеринге чүс-чүс чылдарда чурттаар.

ЮРИЙ КЮНЗЕГЕШ — 60 ХАРЛААН

Юрий Кюнзегештин шүлүк чогаалы тыва литературада онзагай черни ээлеп турар. Ол дөртөн ажыг чылдар дургузунда тыва поэзияга шынчызы-биле бараан болуп, ажылдап чоруур.

Шүлүкчү бо хүннерде амыдырал-чуртталгазының алдан дугаар бедик артының кырынче үнүп келген, эрткен оруктарыңче хая көрүнүп, бурунгаар кезе көрүп, шүлүк

чогаалының белен эвес оруктарыңга ону кандыг олча-кежик манап турарын бодап, харап алган кичээңгейлиг көрүп олурары бо-дур.

Тожу аңчызының чадырыңга, ооң одааның өткүт чидиг чырыыңга кежээлерде чаңгыланып тургулаан уран, маадырлыг тоолдардан, ыры-кожаңнардан, үлегер-тывызыктардан, өскен-төрөөн Толбулунуң кайгамчык чараш бойдузундан ооң чогаадыкчы ажылы, ооң бодунуң кижинүүрү хевирлеттинип өзүп келген.

Юрий Шойдакович Кюнзегеш тыва поэзияга барык-ла өөреникчи чаданы эртпейн, бодунуң «Ховунуң аялгалары» деп баштайгы ному-биле тускай үннүг бышкан шүлүкчү болуп, тыва шүлүк чогаалының мурнуку одуруунче депшип үне берген. Дөртөн ажыг чылдарның иштинде шүлүкчүнүң поэктиг үнү улам хөөн кирип, ооң лириктиг, хамааты, интернационалчы аяннары улам дыңзыгып, тыва поэзияның бедиктерже көдүрлүп үнеринге чаагай салдарны чедирген. Тыва чо-

гаалдын үндезилекчи шүлүкчүзү Сергей Бакизович Пюрбюнүн чогаалдыкчы чаңчылдарын эдерип, ону байыдып, Юрий Кюнзегеш шүлүк чогаалына чаа оруктарны ажыдарының херээнге бодунун үлүүн кирип чоруур.

Юрий Кюнзегеш — тыва шүлүк чогаалының хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазында баштың шүлүкчү болуп турар. Ооң «Өрүшкүмнү үлежир дээш», «Дуңмазының ыры», «Хүннү утку», «Ынакшыл, Ажыл, Эзир», «Хаяларда чурумалдар», «Одаг чанынга тоожушкун» деп номнары тыва шүлүк чогаалының дээрэ чогаалдарының санында кирип турар.

Шүлүкчү тыва шүлүк жанрынга, эң ылаңгыя шүлүглелдин хөгжүлдезинге улуг салышкынны кириген. Ооң «Куда», «Ынакшыл болгаш килең дугайында ыры», «Бөдүүн төөгү», «Сеңээ», «Кадарчы дугайында баллада», «Багырның хылыжы», «Көк-Эл», «Хаяларда чурумалдар», «Чөөн чүктүн кижизи мен» деп шүлүглелдери тыва шүлүглелдин төөгүзүнге чаа арыннары ажиткан.

Юрий Кюнзегештин шүлүк чогаалы тыва чоннуң социализмче оруунун бүгү-ле төөгүлүг арыннарын уран сөстүн дузазы-биле чырыдып көргүзүп турар. Ында эрткен, амгы, келир үелер бот-бодундан хоорук турбайн, харын бир баг болуп, илчирбениң тудушкаа дег, быжыг, сырый харылзаалыг. Шүлүкчүнүн бир номун «Үениң өңнери» деп гдааны-даа таварылга эвес. Юрий Кюнзегештин кичээнгейин бөдүүн ишти кижиги — арат, ажылчын бодунун иштики сеткил-сагыжы-биле

катай хаара тудуп турар, төөгү материалынга үндезилээн чогаалды бижип тура, ол чүгле болушкунну төөгүвейн, а харын ооң артында турар турар кижиниң салым-чолун, оон үзел-бодалын хамыктын мурнунда чуруп көргүзүп турар. Ооң бир кол шынары — амгы үениң туружу-биле шинчилеп көөрү болур. Юрий Кюнзегештин лириктиг хөөнү ханы философтуг бодаашкыннар-биле долдунган.

Юрий Кюнзегештин шүлүк чогаалында, бир эвес ол хем болза, чаңгыс аай улананышкынныг үш агым бар, ол агымнар — ооң шимчедикчи күштери-дир, бирги агым — улустун аас чогаалының салдары. ийги агым — тыва шүлүк чогаалының үндезилекчилериниң хөөнү, үшкү агым — делегей болгаш совет поэзияның чаңчылдары-дыр.

Юрий Кюнзегеш — очулганың мастери. Ол Владимир Маяковскийниң «Владимир Ильич Ленин» деп шүлүглелин, А. С. Пушкинниң, М. Ю. Лермонтовтун, Н. А. Некрасовтун, А. А. Блоктуң, С. А. Есенинниң болгаш хэй националдыг совет шүлүкчүлерниң чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

Шүлүк, очулга ажылындан аңгыда Юрий Шойдакович Кюнзегеш тыва чечен чогаалдың айтырыгыларынга хамаарыштыр элээн хэй критиктиг чүлдери бижээн. Анаа шүлүкчү бодунун чогаалга хамаарылгазын база тыва чогаалдың теориязының чамдык айтырыгларын көдүргөн.

Юрий Кюнзегеш 1927 чылдын ноябрь 17-де Тожу районунга аңчы араттың өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Бо хүннерде 60 харлаан.

Тываның хоочун шүлүкчүлери-
ниң бирээзи, Тыва АССР-ниң куль-
туразының алдарлыг ажылдакчызы
Юрий Шойдакович Кюнзегешке оон
60 харлааны-биле холбаштыр Тыва-

нын Чогаалчылар эвилелиниң баш-
таар чери аңаа каң дег кадыкшыл-
ды, чогаадыкчы чедишкиннерни
күзевиишаан, чүректің ханызындан
изиг байыры чедирип тур.

**ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИНИҢ БАШТААР ЧЕРИ.**

Д О П Ч У З У

Кызыл-Эник Кудажы. Ленинниц херээ уламчылавышаан 3

ЛЕНИНГЕ, ОКТЯБРЬГА ЙӨРЭЭЛ

<i>Владимир Маяковский.</i> Эш Ленин-биле чугаа. <i>Очул. С. Сарыг-оол</i>	15
<i>Николай Тихонов.</i> Ленин. <i>Очул. С. Сүрүң-оол</i>	18
<i>Лахуги.</i> «Качыгдалга, муңгаралга». <i>Очул. С. Сүрүң-оол</i>	18
<i>Гамзат Цадаса.</i> Тайбың күштүг. <i>Очул. Э. Кечил-оол</i>	19
<i>Петрусь Бровка.</i> Кызыл өңгө ынак мен. <i>Очул. Э. Кечил-оол</i>	21
<i>Майя Румянцева.</i> Ленин шөлүнгө. <i>Очул. Ч. Куулар</i>	22
<i>Григол Абашидзе.</i> Ада-чуртка сөс. <i>Очул. Д. Монгуш</i>	24
<i>Мирсайд Миршакар.</i> Суурум кижизи. <i>Очул. Д. Монгуш</i>	24
<i>Богдан Истру.</i> Сөнөп чор мен. <i>Очул. Д. Монгуш</i>	25
<i>Семен Данилов.</i> Орус дылым. <i>Очул. Д. Монгуш</i>	25
<i>Аалы Токомбаев.</i> Ленинниц чуруу. <i>Очул. Д. Монгуш</i>	26
<i>Алитет Немтушкин.</i> Кыргызан Хукочарның ырызы. <i>Очул. Д. Монгуш</i>	27

РОМАННАР, ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> Алдын чүрек. Романдан эгелер	29
<i>Дандар-оол Сарыкай.</i> Олутга олча чок	53
<i>Кара-оол Маспык-оол.</i> Чүректе хаяаланган чырык	81
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Терс-Хөл. Очерк	99

ШҮЛҮГЛӨЛДӨР, ШҮЛҮКТӨР

<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Ынакшылдың буяны. Шүлүглөлдөн эгелер	118
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Найыралдың быжыг дону	129
Ховар кижик	130
Четтигерин кичээр-дир мен	132

Тывызык чон	133
<i>Куулар Черлиг-оол</i> . Хувискаалдың адар дашы	134
<i>Олег Сувакпит</i> . Кызыл тук дугайында	139
<i>Анатолий Емельянов</i> . Амыдыралдың утказы. <i>Очул. С. Сүрүң-оол</i>	146
<i>Комбу Бижек</i> . Изиг чайын	150
<i>Салчак Молдурга</i> . Төрээн черим делгемнери	
1. Бурун, буурул Мөген-Бүрен	151
2. Каксааннарның ханы, хини	152
3. Шапшаал кырын харап кээрге	152
4. Адыжым тут, Хемчик-Бажы!	153
5. Өвүр черде өртээл орук	154

ҚИЖИЛЕР, ЧЫЛДАР

<i>Юрий Аранчын</i> . Тыва араттарның башкызы	156
<i>Александр Даржай</i> . Юрий Кюнзегеш — 60 харлаан	178

УЛУГ-ХЕМ, 67

На тувинском языке

Фоторепродукции картин
Ю. Г. Курского

Редакторы

А. Д. Сат, Н. Ш. Куулар

Технический редактор

А. А. Чернова

Корректор

В. С. Кара-Сал

Сдано в набор 6.10.87. Подписано
к печати 15.12.87. ТС 01743. Формат
60×84¹/₁₆. Бумага № 2. Гарнитура
литературная. Печать высокая. Физ.
печ. л. 11,5. Усл. печ. л. 10,69. Усл.
кр.-оттисков 11,04. Уч.-изд. л. 10,6.
Цена 70 коп. Тираж 5000 экз. За-
каз № 1960. ТП 1987 г. Тувинское
книжное издательство, 667000 Кы-
зыл, ул. Щетинкина и Кравченко,
57. Типография Госкомиздата Ту-
винской АССР, 667000 Кызыл, ул.
Щетинкина и Кравченко, 1.

70 КОП.

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ**